ХРИСТО ТАСЕВ

БОРБА ЗА НАЦИОНАЛНА ПРОСВЕТА В МЕЛНИШКИЯ КРАЙ

НАРОДНА ПРОСВЕТА

ХРИСТО ТАСЕВ

БОРБА ЗА НАЦИОНАЛНА ПРОСВЕТА В МЕЛНИШКИЯ КРАЙ

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО „НАРОДНА ПРОСВЕТА"
СОФИЯ, 1987

941.Б.081

©Христо Павлов Тасев, 1987 г.
c/o Jusautor, Sofia

ПРЕДГОВОР

Както и в останалите български земи, в края на XVIII и началото на XIX в. в Мелнишкия край се появяват наченки и тенденции на Българското възраждане. Но тяхното развитие изостава от общобългарските темпове поради социално-икономическите особености (феодални междуособици, чифликчийство, ранно проникване на чуждата конкуренция и др.), народностните стълкновения и противоречия и силното културно-политическо влияние на гръцката националистическа пропаганда и просвета.

През годините след Кримската война в района на Мелник и в останалите източни предели на Македония местните общини, които се утвърждават като обществени институции, успяват да приобщят населението към общонационалното движение за ново светско училище, за новобългарски език и църковна независимост.

Много причини и фактори от различно естество спомагат за запазване на културните традиции в Мелнишкия край. Богатата култура на средновековната българска държава живее в многобройните църкви и манастири, пръснати из всички краища на югозападните български земи[1]*. През първите векове на османското владичество преписите, преработките и преводите на книжовниците от Роженския манастир край Мелник поддържат будно народностното и патриотичното чувство на населението от Мелнишка епархия. Разбягалите се жители от полетата край Струма успяват да отнесат и да съхранят в новите си поселища из Пирин, Малашевска планина, Огражден, Беласица и Славянка средновековната езикова традиция, да я обогатят и разпространят.*

Рилският манастир, един от най-важните общобългарски центрове, има особено значение за духовния живот на българите в земите край Мелник. Чрез поклонничеството, което особено се засилва през XIX в., посредством метосите (официалните представителства на манастира) и рилските таксидиоти населението от този район опознава книжовното богатство на манастира и историческото минало на нашия народ. Ето защо възрожденски-

---

[1] Само в Санданско са известни местата на повече от сто църкви, манастири и параклиси.

те процеси се зараждат и развиват най-напред в ония селища от Мелнишкия край, където наред със стопанския растеж съществуват и относително трайни просветни, езикови и народностни традиции и една по-широка грамотност сред населението. Това са свободните т.нар. раетски селища от планинските и полупланинските райони, които заобикалят градските центрове. Включването на Мелник, Петрич и Валовища в движението за културно-национална еманципация на българщината в района не само разширява социалната и народностната основа на борбата, но в последна сметка е решаващо за нейния успех.

Приблизително до средата на миналото столетие населението от Мелнишкия край естествено общува с гръцката култура и гръцкия език като средство за достигане на по-висока образованост. Това е не само потребност на стопанския живот, но отговаря и на силния стремеж на народа, пробудил се за духовен напредък. В резултат из средата на българите в района се издигат първите по-интелигентни хора, които застават начело на борбата за национална просвета и култура.

Позицията на Цариградската патриаршия спрямо Българското възраждане поражда много сериозни противоречия и стълкновения в Мелнишкия край. Околиите Мелнишка, Валовишка и Петричка попадат в границите на засиления натиск на гръцката буржоазно-националистическа пропаганда. Като подлагат на преследване българите за културно-националните им прояви, представителите на гръцката духовна власт и на привържениците на „Мегали идея" заплашват с асимилация местното население. Денационализаторската политика на Патриаршията и на гръцката буржоазия среща упоритата съпротива на българите от Мелнишкия край, които защитават своето законно право на социален и културен напредък. С помощта на местните общини, които биват утвърдени с реформения акт през 1856 г. като законни институции в империята, населението от Мелнишко се приобщава към общобългарските искания за независимо и самостоятелно национално съществуване и развитие.

Фактор от изключително значение в борбата за национална просвета и култура за българите от този край е Българската екзархия, учредена със султански ферман от 15.II.1870 г.[2] *Помощта, която тя започва да оказва още от началото по отношение на учебното дело, е не само материална. С нейната дейност са свързани и първите опити за въвеждане на единни учебни програми, учебници и методи на обучение. Ролята на Екзархията* в развитието на образователното дело на райони като Мелнишкия е най-чувствителна и осезаема след 1878 г.

---

[2] Навсякъде авторът използва стария стил.

Борбата за национална просвета и култура в Мелнишкия край през Възраждането е подкрепена от българите в други краища на страната. С Неврокопско и Серско тя е в много отношения обща, задружна. Трайните основи на тази борба полага съборът на общинските представители, учителите и църковните дейци в с. Гайтаниново през 1869 г. Решението е: да се замени навсякъде в Мелнишка, Серска и Драмска епархия гръцкият със старобългарския език. Духът на сплотеността и решимостта отново се проявява в акцията за скъсване с Патриаршията, проведена от българите в източните райони на Македония. Ръководи се от новия тип възрожденски общини – околийските (казалийските) общини. Израз на това единодействие е създаването на конкретни регионални организации на културното национално възраждане. През 1872 г. е образувана съединената „Мелничко-Неврокопска-Серско-Драмска епархия”. На следващата година се основава общоучителско дружество под името „Серско-Мелничко-Драмско-Неврокопско учителско дружество „Просвещение” със свое ръководство и устав.

Борбата за национална просвета и култура в югозападните български райони, в това число и в Мелнишкия край, не спира с руско-турската освободителна война. След 1878 г. в земите, останали по силата на Берлинския договор вън от пределите на новоосвободеното Отечество, идеята за освобождение получава само една нова съставка – национално обединение. В цялостния възрожденски процес, който продължава за тези райони, вече се появява един нов, допълнителен фактор, а именно Българските македоно-одрински революционни комитети (БМОРК), а по-късно – Вътрешна македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) със свой устав и програма. Организацията не само подкрепя борбата за национална просвета и култура в Македония и Одринско, но изработва и своя собствена позиция относно учебното дело, която е в унисон с политиката на Екзархията. Така ВМОРО наред с Екзархията се бори за успеха на националната просвета в Мелнишкия край. Училищната политика, формулирана от организацията, дава силен тласък в развитието на образователното дело в този неосвободен край. За пръв път една нелегална организация се ангажира с дейности, като откриване на училища, строителство на училищни сгради, поддържане на учителските кадри, ревизиране на тяхната педагогическа дейност, въвеждане на задължително образование и др. В лицето на Яне Сандански просветната политика на ВМОРО намира найдобър реализатор. Той най-добре оценява ролята на училището и учителите за културното и националното развитие на народа и за успеха на революционната борба. Училищната дейност на Сандански е особено активна и разнострання по време на конституционния режим в Турция (1908 – 1912). В резултат училището в този кът на поробените български земи изпълнява най-добре своето основно предназначение и обществена функция – утвърждаване и консолидиране на българската нация.

В Мелнишкия край през Възраждането закономерно възниква и се развива учителско движение. Сред учителството в Югозападна България тази идея се заражда твърде рано, но условия за нейното реализиране се създават едва след държавния преврат в Турция през 1908 г. На българското учителство главно се дължи създаването на организирано националноосвободително движение в Македония и Одринско. То участвува масово в редовете на ВМОРО и е основната част от нейния ръководен кадър. Школувани в редиците на вътрешната организация и подпомогнати от Народната федеративна партия (българска секция), учителите от Мелнишкия край са едни от най-дейните в учителския съюз, учреден през 1909 г. в Солун под името „Български учителски съюз в Отоманската държава". Те дават своя принос за израстването му като единна организация на първоначалните и класните учители, за развитие на учителското движение по примера на това в България.

В структурно отношение образователното дело в Мелнишкия край през XIX в. и първото десетилетие на XX в. достига до класното училище. През 1881 г. просветните дейци подемат инициативата за откриване на средно учебно заведение, но тази идея остава нереализирана. До 1912 г. условия за такова учебно заведение няма. Подготовката на учителски кадри за Мелнишка, Валовишка и Петричка околия първоначално се осъществява в гръцките училища в Мелник и Сяр. С откриването на българска гимназия в Солун и на българско класно и педагогическо училище в Сяр училищното дело в Мелнишкия край се сдобива не само с хора с по-високо образование и с необходимата подготовка, но и с патриоти, готови да защитят делото на националната просвета в Македония и Одринско. След държавния преврат в Турция български младежи от Мелнишкия край със съдействието на Яне Сандански постъпват и в турските средни учебни заведения – гимназии (султание, лицеи, търговски и др.). Тази политика има една конкретна цел: да се ускори процесът на създаване на българска интелигенция в Македония и Одрин-

ско, която да ръководи борбата за освобождение на тези две области от османското владичество.

Настоящият труд хронологически се ограничава от времето след Балканската война, когато, с изключение на една малка част, Мелнишкият край получава своето национално освобождение, включен е в пределите на свободна България и заживява нов живот.

Издирванията показват, че интересът към просветното движение в Мелнишкия край се зарежда с откъсването на Македония и Одринско от родината през 1878 г. От направения преглед на излязлата литература проличава, че е голям броят на авторите, които се занимават с образователното дело в Мелнишкия край.

Върху борбите за национална просвета в Мелнишкия край спират вниманието си преди всичко видните изследователи на Македония – Стефан Веркович, Васил Кънчов, Йордан Иванов, историците на Възраждането – Иван Шишманов, Михаил Арнаудов и Боян Пенев[3]*.*

Богата информация от историко-педагогически характер се среща и в трудовете на Петко Каравелов, Георги Стрезов, Стефан Салгънджиев, Йордан Попгеоргиев и Стефан Шишков, Стефан Ганчев и Георги Попхристов[4]*. Христо Силянов достига до научния извод, че „Революционната организация не би могла да просъществува, ако след нейното появяване беше пресъхнало църковно-училищното дело, защото училището е неизчерпае-*

---

[3] *Веркович, Ст.* Топографическо-этнографический очерк Македонии. СПб., 1889, 101 – 111; *Кънчов, В.* Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница (публ. в Сборник за народни умотворения, кн. X – XIII, С., 1894) . Избр. произв. Т. 1. С., 1970, 29 – 373; *Иванов, Й.* Северна Македония. С., 1906, 159 – 170; *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1931, 188 – 213; *Шишманов, Й.* Нови студии из областта на Българското възраждане. Сб. БАН, кн. XXI. С., 1925, 78 – 80, 184; *Пенев, Б.* История на българската литература. Т. 1. С., 1935, 30 – 63; *Арнаудов, М.* Неофит Бозвели, 1785 – 1848. Живот, дело, епоха. Т. 1. С., 1971, 41 – 57; *Каравелов, П.* Българското учебно дело в Турско. С., 1888, с. 819; *Стрезов, Г.* Два санджака от Източна Македония. Период. сп. на Българското книжовно дружество в Средец. Кн. XXXVII и XXXVIII, 1891, 7 – 76.

[4] *Салгънджиев, Ст.* Лични дела и спомени по възраждането на солунските и серските българи или 12-годишна жестока неравна борба с гръцката пропаганда. Пловдив, 1906, 18 – 26; *Попгеоргиев, Й. и Ст. Шишков.* Българите в Серско поле. Пловдив, 1918, 22 – 37; *Ганчев, Ст.* Свищов, 1929, с. 67; *Попхристов, Г.* Свищов в миналото (1886 – 1877) . Свищов, 1936, с. 38.

мият резервоар, който непрекъснато я е снабдявал с революционен кадър"[5]. *От биографите на Яне Сандански единствено Юрдан Анастасов се спира на грижата му за националната просвета в Серския окръг, към който принадлежи и част от Мелнишкия край*[6].

Просветната и културната дейност на българите в Македония и Одринско получава висока оценка в двата тома по История на българското образование, подготвена от колектива на НИИОО „Т. Самодумов". Казаното обаче за борбата на българите от Мелнишкия край за родно училище е недостатъчно[7].

От литературата, която има пряко отношение към темата, първо място заемат трудовете на акад. Христо Христов, проф. Войн Божинов, ст.н.сътр. Йордан Ванчев и на Кирил, Патриарх Български[8].

Един преглед на литературата по третирания въпрос показва, че цялостно историко-педагогическо изследване за образователното развитие на този район досега не е направено. Отделните бележки, пръснати из литературните източници, не са достатъчни, за да очертаят мястото и ролята на просветното дело в този район в общите националнопросветни борби, а така също в историята на културното възраждане и в историята на образованието и педагогическата мисъл в България. Настоящият труд е резултат от продължителни издирвания и творчески търсения. В него просветното движение се разглежда в тясна връзка с обществено-политическата обстановка, движещи сили и в развитие. На съответен анализ се подлагат организацията и формите на педагогическата дейност през XIX и началото на XX в. В разработка е използуван обширен документален материал от българските архиви, сред който са фондът на Българската екзархия, личните фондове на Стефан Веркович, Спас Поппрокопов, Стефан Салгънджиев и Яне Сандански, а също така спомените на

---

[5] *Силянов, Хр.* Освободителните борби на Македония. Т. 1. С., 1933, с. 120.

[6] *Анастасов, Ю.* Яне Сандански. С., 1966, с. 156.

[7] История на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. 1. С., 1975, с. 174; Т. 2. С., 1982, с. 36.

[8] *Христов, Хр.* Аграрните отношения в Македония през XIX и началото на XX в. С., 1964; Българските общини през Възраждането. С., 1973; *Божинов, В.* Българската просвета в Македония и Одринска Тракия (1878 – 1913). С., 1982; *Ванчев, Й.* Новобългарската просвета в Македония през Възраждането (до 1878 г.). С., 1982; *Кирил, Патриарх* Български. Българската екзархия в Одринско и Македония. Т. 1. (1878 – 1885). Книга първа. С., 1969; Книга втора. С., 1970.

Стефан Карчев, Георги Корчев, Апостол Попташев, Петър Даскалов, Георги Коцев и др.[9] *Привлечен е и значителен материал от българския възрожденски печат, издаван в Цариград, Солун и Пловдив. Сред него важно място заемат вестниците „Цариградски вестник", „Македония", „Право", „Век", „Турция", „Напредък", „Съветник", „Вести", „Новини", „Конституционна заря", „Народна воля", „Учителски глас", „Работническа искра" и списанията „Читалище", „Културно единство", „Искра", „Книжици за прочит" и др.*

Авторът изразява своята дълбока благодарност към всички, които го улесниха в неговата издирвателска работа. Особено признание дължи на тези, които му предоставиха запазени документи в лично притежание, снимков материал, спомени и други данни и сведения за училища, учители и възпитаници, отбелязани в бележките към изложението.

---

[9] БАН, научен архив, ф. 14, Ст. Веркович; ф. 1, № 1428, Автобиография на Спас Поппрокопов (1850 – 1912). Ч. 1, 2. *Салгънджиев, Ст.* Цит. съч.; *Карчев, Ст.* Спомени. Ръкопис от 1942 г. Музей в Сандански, инв. № 1494; *Корчев, Г.* Спомени из миналото на с. Кресна. № 94. Музей (Сандански), (ръкопис); *Попташев, Ап.* Далечни спомени. Мелник, 1969 (ръкопис); *Даскалов, П.* Автобиография. Мелник, 1938 (ръкопис); *Коцев, Г.* Спомени, 1970 (ръкопис) и др.

Глава първа

УЧИЛИЩА И УЧЕБНА ДЕЙНОСТ В МЕЛНИШКИЯ КРАЙ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX в.

1. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА РАЙОНА

Един най-общ поглед върху Възраждането показва, че земите на юг от Кресненската клисура до Сяр са известни като мелнишки. През разглеждания период под името Мелнишки край са известни земите по долината на Струма, които се заграждат от запад с планините Малешевска, Огражден, Беласица и от северните разклонения на Богданска планина, а на изток – от Шаралия, Славянка и Пирин. Тази територия включва полетата с обособилите се средища Мелник, Петрич и Валовища. От тях Валовища е център на планинската покрайнина, която обхваща билата на Шаралия, Славянка, южните склонове на Беласица и района на Бутковското езеро.

В стопанско, културно и административно-управленческо отношение тези земи столетия наред са почти винаги едно цяло.

Административно устройство. През началния период от съществуването на българската държава Мелнишкият край спада към струмишки комитат[1]. Византийската империя създава в тази територия стратегията „Загория" от темата „Нови Стримон"[2]. Асеновци причисляват Мелнишкия край към Струмишка област. През първите десетилетия на XIII в. покрайнината е в пределите на Мелнишко-Родопското деспотство на Алексей Слав, или се управлява от войводата на Мелник и Сяр[3]. От края на XIV в. Мелник и неговата околност са вече във владенията на деспота на Велбъжд (дн. Кюстендил)[4].

След падането на България под османско владичество са образувани нови военноадминистративни единици. Градовете Мелник и Петрич заедно с част от Валовишко са включени в окръг, наречен Лъджа или Къстендил. Южната част от Валовишка околия е прикрепена към друг окръг, който обхваща почти целите географски области Македония и Тракия[5]. Във всички османски документи от XVI – XVII в. градовете Мелник, Петрич и Валовища са средища на околии[6]. В края на XVIII и началото на XIX в., в резултат на развитието на новите стопански отношения в югозападните български краища е обособен Серски окръг. Към него преминават Мелнишка, Валовишка и Петричка околия. Административната реформа от 1864 г. в Османската империя не променя територията на този окръг[7].

---

[1] *Коледаров, П.* Политическа география на средновековната българска държава. Ч. 1 (681 – 1018). С., 1979, с. 19, 54.

[2] *Коледаров, П.* Името Македония в историческата география. С., 1985, с. 67, 74.

[3] История на България. Т. 3. С., 1982, с. 149.

[4] Пак там, с. 332.

Според проекта на посланическата конференция в Цариград от края на 1876 г., очертаващ етническите граници на България, трите северни околии на Серски окръг са включени в западнобългарската област с център София.

В църковно отношение Мелнишка, Валовишка и Петричка околия образуват една духовна единица – Мелнишка епархия. Мелник става център на епархия през XIII в. Първоначално е българска, а след това гръцка епархия. В нейно съседство е Крупнишката епархия, която просъществува до края на XVI в.[8]

Народностен състав. Етническият елемент е изключително важен компонент на възрожденския процес в българските земи. През османското владичество районът на Мелник, Валовища и Петрич е населен главно с българи[9]. Той е важна комуникационна артерия и с първостепенно стратегическо значение. По долината на Струма са настанени турски колонисти, които създават селища. Най-малък брой турски колонисти се заселват в Мелник. Градът и цялата му околност запазва българския състав на населението[10]. През 1519 г. в Мелник има всичко 957 християнски и само 20 турски семейства[11].

---

[5] *Тодоров, Н.* За демографското състояние на Балканския полуостров през XV – XVI в. Год. на СУ. Т. 3, кн. 2. История, 1979, с. 199; *Иванов, Й.* Северна Македония. С., 1906, с. 159.

[6] Турски извори за българската история. С., 1972, с. 301, 303, 312.

[7] *Михов, Н.* Населението на Турция и България през XVIII и XIX в. Т. 1. С., 1915, с. 196.

[8] *Енциклопедия* „Пирсос", с. 867; *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1970, с. 206; Год. на Народния музей за 1922 – 1925 г., с. 333; Според В. Бешевлиев най-ранното църковно-религиозно средище в областта на Средна Струма е при днешния гр. Сандански и носи името „Запара". След 553 г. това име не се среща повече в изворите. Вечерни новини, № 2713, 14 май 1960.

[9] *Кънчов, В.* Избр. произв. С., 1970, 484 – 490.

[10] *Дуйчев, Ив.* Мелник през средновековието. Духовна култура, 1965, кн. 9, с. 32.

Мелнишкият край остава незасегнат от вълната на масовите помохамеданчвания, предприети от турските султани в българските земи през XVI – XVIII в. В северната част на Мелнишка околия се заселват българи от крупнишката епархия, които отказват да приемат исляма[12]. По пътя на разселването насилствено помохамеданчени българи се установяват да живеят в Карщияк – Брезница, Моравска, Будилци, Сливница, Вълково и Каменица[13].

Сред българите, разпръснати в селищата на трите околии, живеят малък брой цигани. През 1529 г. в Мелник има две цигански махали[14]. В следващите десетилетия техният брой намалява значително и те достигат до 200 души. По-голям брой цигани има във Валовища, Ветрен, Сентельово и Катунци на Валовишка околия и в с. Градешница, Белица (дн. Илинденци), Плоски и Св. Врач (дн. Сандански) от Мелнишка околия. Те формално се числят към мохамеданите, без да служат за някаква особена опора на османската власт[15].

През разглеждания период гърци живеят единствено в Мелник. Преселени са от Пловдив през XIII в. заради непокорство, проявено към българския владетел Калоян[16]. През XVIII в. в града идват и малък брой малоазийски гърци. Силата на гърците в Мелнишкия край се дължи на особеното място, което заемат в стопанския и религиозен живот на империята[17]. Един от найрегресивните етнически фактори за културнонационалното възраждане на българите от Мелнишкия край са власите. Като се съюзяват с някои българи измежду по-заможните слоеве, те активизират и подсилват старите гърци в района и техните асимилаторски стремежи. До края на XVIII в. в Мелнишкия край няма власи. Те се установяват в този район през 1769 и 1788 г., т.е. след разрушаването на Мосхопол – културен център в Южна

---

[11] *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност. С., 1975, с. 219.

[12] Родопа – българска твърдина. С., 1960, с. 37.

[13] *Петров, П.* Цит. съч., с. 150.

[14] *Пляков, З.* За демографския облик на българския град през XV – средата на XVIII в. Истор. преглед, 1968, № 5, с. 34.

[15] *Кънчов, В.* Избр. произв. Т. 2. С., 1970, с. 343, 485, 489.

[16] *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 3. С., 1972, с. 433; *Иречек, К.* История на българите. С., 1906, с. 204.

[17] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 369.

Албания, наброяващ около 40 хиляди жители[18]. Власи се настаняват във Валовища и селата Рамна, Горни Порой, Сенгельово, Петрово, Горно Спанчево, Баракли-Джумая и в мелнишките села: Бождово, Лопово и Джигурово. Влашки пастирски колиби без трайно заселяване има в Тремошници, Лопово, Папаз Чаир, Шатрово и др. Многолюдни влашки колонии се образуват в Петрич, Баракли-Джумая, Валовища, Петрово, Бождово и др.[19]. Новите стопански отношения, които се зараждат в Османската империя в края на XVIII и началото на XIX век, засилват българския елемент в градовете. Във Валовища българите се заселват в отделни махали по десния бряг на Валовишката река, наречена Варош. В края на XVIII в. в Петрич се преселват българи от областта Загоре (Тесалия). Прииждането на българи към Петрич от съседните села особено се засилва през 30-те и 40-те години на XIX в. В ниската част на града възниква нова българска махала, наречена Мартин махала[20].

В Мелник старите гръцки фамилии непрекъснато намаляват. Още в края на XVIII в. гръцки семейства се преселват в Дупница (дн. Ст. Димитров)[21]. По-късно гърци от Мелник се преместват във Валовища[22]. По време на Негушкото въстание в Мелник идват 150 семейства българи пуливаци. Те се установяват в отделни махали на града и запазват името си[23]. След избухване на гръцкото въстание през 1821 г. в градовете Мелник, Петрич и Сяр, а също в Баракли-Джумая, Горни и Долни Порой и в други селища от Мелнишкия край се заселяват жители от с. Дързилово, Воденско[24].

---

[18] *Снегаров, Ив.* Турското владичество – пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи. С., 1958, с. 51.

[19] *Кънчов, В.* Избр. произв. Т. 2. С., 1970, с. 484.

[20] *Кънчов, В.* Пътуване. . . Избр. произв. Т. 1. С., 1970, с. 122. *Документи* за Българското възраждане от архива на Стефан Й. Веркович. С., 1969, с. 555, док. № 461.

[21] *Меджидиев, А.* История на гр. Ст. Димитров (Дупница) и покрайнините му от XIV в. до 1912 – 1963 г. С., 1969, с. 41.

[22] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 103.

[23] Лоза, кн. 3 – 4, год II, 125 – 126. Пуливаци населяват седем области в Югозападна Македония, включително Воден и долината на р. Вардар. Една от тях е и областта Негуш.

[24] *Веркович, Ст.* Топографическо-этнографический очерк Македонии. СПб. 1889, с. 29.

Развитието на буржоазните обществено-икономически отношения привлича голям брой българи в Мелник. През 1812 г. някои от тях записват имената си като ктитори в параклиса „Св. Никола" във Ватопедския манастир на Света гора[25]. В своето „Кратко политическо землеописание" от 1835 г. Неофит Бозвели говори за многото българи, жители на Мелник[26]. През 1844 г. Виктор Григорович съобщава: „Мелник, жителите на който са българи, добре усвоили гръцки език."[27] Васил Кънчов открива само осем рода в града, „които нямат близко или по-далечно българско произхождение"[28]. А проф. Любомир Милетич установи, че повечето от жителите на Мелник са българи от околните села[29]. Още по време на Възраждането се констатира, че в езика на мелнишките гърци има много български думи[30].

Господството на българския елемент в градовете от Мелнишкия край е явление, което се наблюдава през Възраждането и в останалите краища на страната. За разлика от „старите" граждани българи, които се намират под гръцко влияние и често биват наричани „гъркомани", новите заселници от края на XVIII и началото на XIX в. в Мелник, Петрич, Валовища и Бараклия Джумая стават обществена основа на възрожденския процес в района.

Стопански живот. През XVII и особено през XVIII в. в Мелнишкия край се извършват процеси, които засилват ролята на българите в стопанския и социалния живот на района. Железодобивната индустрия в областта на Южен Пирин и околните планини, известна под името Мървашко, надхвърля рамките на обикновеното занаятчийско производство. Формира се нов начин на производство – капиталистическият, и нова буржоазна социална прослойка. В този район железодобивната индустрия е една от най-развитите на Балканския полуостров и стои преди Самоковската[31]. Най-старите рудари са жителите на с. Лехово (Старо Лехово)[32]. С добива на желязна руда и нейната обработка се занимават жителите на голям брой селища от Валовишка и Мелнишка околия: Пирин, Горно и Долно Спанчово, Храсна, Ковачево, Петрово, Голешово, Сенгельово, Бельово, Цървище, Крушово, Кърчово, Радово, Пулово, Елешница, Герман, Лехово, Калиманци, Голям и Малък Цалим и Влахи. Част от рудата се носи от Неврокопска околия, където е бил истинският център на Мървашко — селищата Тешово, Парил, Гайтаниново, Лъки, Ловча, Каракьой и Търлис[33].

---

[25] *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1970, с. 213.

[26] *Бозвели, Н.* Краткое политическое землеописание за обучение на болгарското младенчество. Крагуевац, 1835, с. 17.

[27] *Григорович, В.* Путешествие Эвропейской Турции. С., СПб. 1845, с. 199.

[28] *Кънчов, В.* Цит. съч., 142 – 143.

[29] *Милетич, Л.* В полуразрушения Мелник. Макед. преглед, г. I, кн. 2, с. 85. След 1912 г. всички се признават за българи.

[30] *Македония*, № 13, 31 дек. 1869.

[31] *Георгиев, Г. и В. Николаев.* Рударството в Югозападна България и Югоизточна Македония. С., 1953, с. 22. Според едно австрийско известие между 1833 – 1845 г. в областта на Мършавко се произвеждали около 200 000 кантара желязо.

Желязото от Южен Пирин намира пазар във всички български земи. От Мървашко купуват желязо карловските и габровските ножари[34], но по-голяма част от суровото желязо се превръща в железни изделия на място. От Горно Спанчово и Ковачево произведения на железарската промишленост се отнасят в Тетово и Тиквеш. От Бельово желязо се продава в Сяр и Солун. Десет села около Валовища изработват артилерийски снаряди (гюлета) за турската войска. Снарядите се доставят на пристанището на Кавала[35]. В местността Света Петка край Голешово се организира ежегоден панаир за продажба на желязо и железарски изделия[36].

Ранното проникване на капиталистически отношения в този край води до специализирането на редица райони. Хиляди площи край Мелник се засаждат с лози от критски произход.[37] В северната част на Мелнишка околия се оформя друг лозарски район — Кресненският. Тук лозовите насаждения образуват висящи тераси над р. Струма[38]. Петрич и долината на р. Струмешница се налагат като едни от главните доставчици на зърнени храни, овощия и зеленчуци в империята[39]. Покрайнината Каршияк, разположена от дясната страна на Струма, се превръща в район на интензивно скотовъдство. От индустриалните култури главно място заемат памукът, тютюнът, оризът и коприната. В Мелник възникват няколко манифактурни предприятия за обработка на коприна, движени с вода[40].

---

[32] *Шопов, Ат.* Из живота и положението на българите във вилаетите. Пловдив, 1893. По въпроса за границите на Мървашко има различни мнения в литературата. Стефан Салгънджиев включва в нея обширна територия – от Разлог до Солун и всички селища между Места и Струма. Според Стефан Веркович в областта Мървашко влизат 100 села. Васил Кънчов съобщава имената на 44 мървашки села.

[33] *Стрезов, Г.* Два санджака от Източна Македония. Пер. сп. на БКД в Средец, г. VIII, кн. 37 и 38, с. 49; *Георгиев, Г.* Цит. съч., 22 – 47, 49,91.

[34] *Унджиев, И.* Карлово. История на града до Освобождението. С., 1962, с. 58.

[35] *Иречек, К.* Цит. съч., с. 58.

[36] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 371, л. 96. За наличието на железодобивна промишленост по онова време говорят и някои наименования, като Плавилото, Самоковището, Пещта, Сгурището, Рудината, с. Ковачево и др.

[37] *Стрезов, Г.* Цит. съч., с. 25.

[38] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 160.

Търговията обаче най-много издига Мелник и областта. Още през XVII в. градът се нарежда сред първите търговски центрове на империята. Негов единствен съперник е градът от „Горна България" – Велико Търново[41]. За това свидетелствува и турският пътешественик Евлия Челеби, който посещава Мелник през 1670 г.[42] Търговският път на мелнишкото вино е Сяр, Дойран, Солун, Драма, Кавала и Неврокоп. Една част от него излиза вън от пределите на османската империя – Австрия, Франция, Испания. А пазарът на кресненското бяло и памидово вино е в Берово, Горна Джумая, Банско и Разлог[43].

Главни търговци на т.нар. серски памук, произвеждан в околиите на Серски и Драмски окръг и пренасян с кервани през Свищов и Земун край Белград за Австро-Унгария и Германия, са недобърчани[44]. С тази търговия се занимават и жителите от Мелнишко. През първата половина на XVIII в. текстилната промишленост в Саксония работи със серски памук[45]. А през 1781 г. българите от Мелнишкия край печелят конкурентната борба със серски памук в Австрия. Овладяването на търговията с този най-важен износен артикул през XVIII в. има не само важно стопанско, но и народностно значение[46].

През XVII и XVIII в. западно от Петрич в подножието на Огражден планина се намира най-големият панаир на Балканския полуостров, т.нар. Долянски панаир[47]. Сред търговските сделки на панаира централно място заема тютюнът, който се отглежда в района на с. Ветрена[48]. Продажбата му се извършва при строг контрол и донася големи доходи за търговците. Оттук тютюнът поема пътя за Западна Европа[49].

---

[39] *Документи* за българската история. Т. 3. С., 1940, с. 62.

[40] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 155.

[41] *Панова, С.* Търговските връзки между българските земи и Трансилвания през XVII в. Истор. преглед, 1976, № 2, с. 40.

[42] *Челеби, Ев.* Пътепис. Под ред. на проф. Стр. Димитров. С., 1972, 281 – 282.

[43] *Стрезов, Г.* Цит. съч., с. 25; *Кънчев, В.* Цит. съч., с. 155. През 1891 г. в Мелник има запазени 19 изби.

[44] *Велики, К.* За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XX в. Ист. преглед. 1959, № 6, с. 63; *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 290.

[45] *Йорданов, В.* Лайпциг и българите. С., 1938, с. 39.

[46] *Велики, К.* Цит съч., с. 64.

Подемът в стопанския живот, който се наблюдава през XVII и XVIII в. в Мелнишкия край, е внезапно прекъснат от феодални борби. Повод за тяхното разпалване става спорът за приходите от Долянския панаир. В 1777 г. аянинът на Петрич – албанецът Осман бег, успява да получи от Цариград право да събира десятъка от панаира, което дотогава е право на струмишките аги. В спора се намесва фамилията на Шахбендероглу от Дойран, Чауш ага от Валовища и Талил бег от Мелник. Така районът на Мелник, Петрич и Валовища се оказва изведнъж център на големи феодални междуособици. През 1779 г. Портата изпраща с войска Капудан паша, който унищожава противниците на струмишките аги. Но с това междуособиците в края не се прекратяват. Нов претендент за приходите от Долянския панаир е младият и амбициозен Исмаил бег от Сяр. С помощта на 10-хилядна войска, рекрутирана в Албания, той подчинява Сяр и цялата му околност[50]. В резултат на междуособиците земите край Мелник са подложени на разорение. На пълно разграбване е подхвърлена Петричка околия. След едно оплакване на селяните през 1819 г. цариградското правителство освобождава околията от данък върху овцете в размер на 2000 глави, „защото е бедна". За 1828 г. нейното население отново успява да се освободи от този данък и от недобори. По същите причини през 1834 г. Петричка околия не може да достави на орфанското пристанище за Цариград 1500 килета[51] държавна пшеница и 2200 килета ечемик. Добивът на тютюн рязко спада[52].

---

[47] Долянският панаир край Петрич изобщо не е проучен. По-късно е преместен в землището на с. Първомай и се оформя като нов панаир, наречен Мали лак.

[48] Село Ветрена е разположено западно от Струма под южните склонове на Беласица. Според Евлия Челеби през XVII в. Ветрена е богата паланка с пет християнски махали и 48 села в околията си. „Тютюнът, който излиза оттук, е качествен и много ароматен, който не се среща другаде в империята." (*Челеби, Ев.* Цит. съч., 283 – 284).

[49] *Гандев, Хр.* Проблеми на Българското възраждане. Т. 1. С., 1976, с. 402.

[50] *Lasoaris, M.* Salonique à la fin du XVIIIe siecle d'après les rapports consulaires français. Athènes, 1939, 33 – 36. *Cousinery, V.* Voyage dans La Macédoine. T. 1. Paris, 1831, p. 147.

Стопанският застой, в който Мелнишкият край изпада в края на XVIII в., е достатъчен, за да задържи в този район развитието на процесите, характерни за Българското възраждане. Нужни са няколко десетилетия, за да узреят нови икономически условия и да се зародят нови стопански и обществени сили, които да поставят началото на просветното движение в района.

2. ЕЛИНСКОТО УЧИЛИЩЕ В МЕЛНИК

В началото на Възраждането българската буржоазия и национално пробудилият се народ задоволяват нуждите от светско образование с училищата на другите народности[53]. Турските училища в империята, макар и да са училища на господствуващата класа и народност, не дават светско образование. В Мелник има три начални турски училища и две класни училища, а в съседния град Петрич – едно начално и едно класно[54]. Двата вида турски училища са духовни и в тях не се допускат младежи от немюсюлмански произход[55].

Елинското училище в Мелник е издигнато благодарение на материалната подкрепа на гръцките търговци от Мелник, живеещи в Австрия, Унгария и Румъния. Особени усилия за неговото изграждане полага Александрос Турновитис, който е учител в Мелник през 1806 – 1812 г. В резултат на преустройството, извършено от гръцката община в града през 1813 г., гръцкото училище се превръща в модерна за времето си школа. Мелничанинът Анастасис Палатидис, лекар във Виена, построява и нова училищна сграда[56]. Мелнишкото училище се прославя най-много с учителя си Адам Запекос[57]. Даскал Адам, както го наричат по онова време в Мелник, е един от най-видните представители на гръцката възрожденска интелигенция. Той е погърчен влах, роден през 1787 г. в гр. Мецово, Епирска област. Образованието си получава в гр. Янина, Южна Албания. Първоначално той е частен учител в Сяр. За пръв път се установява в Мелник през 1810 г., където работи до 1820 г. През 1821 г. напуска града и учебното дело изпада в застой. От 1823 г. до края на 1836 г. той отново работи в Мелник[58].

---

[51] Мярка за измерване на зърнени храни. Има цариградско, балчишко, бургаско и други видове килета.

[52] *Документи* за българската история. Т. 3. С., 1940, с. 356.

[53] По този въпрос вж.: *Шишманов, Ив.* Нови студии из областта на Българското възраждане. Сб. БАН, кн. XXI, С., 1926, 296 – 304; *Пенев, Б.* История на новата българска литература. Т. 2. С., 1977, 60 – 62, 65 – 76; *Атанасов, Ж.* История на българското образование. С., 1947, 68 – 70, 82 – 94; *Конобеев, Н.* Българското националноосвободително движение. С., 1972, с. 77; *Колев, Н.* Разпространение на френски език сред българите и на френската преводна литература в България през Възраждането. Год. на СУ. Факултет по класически и нови филологии. Т. 73, кн. 2, 1978, с. 25 и др.

[54] *Челеби, Ев.* Цит. съч., с. 281, 282.

[55] *Желтяков, А.* и Ю. Петросян. Истории просвещения в Турции. М., 1965, с. 7, 77.

В Мелник се учат главно синовете на богати гърци от цяла Македония. Но в елинското училище получават образование и бъдещи дейци на националното ни възраждане от югозападните краища. Техният брой трудно може да се установи. До нас са достигнали имената на: монасите Доротей, Аверкий Попстоянов, Авксенти Велешки (архимандрит Дамаскин), поп Исая от манастира „Св. Иван Предтеча" край Сяр, дякон Кирил от Дупница, поп Йосиф от Батак, Христаки Павлович – Дупничанец, Никола Попфилипов от Банско, Костадин Дързилов – Динката от с. Дързилово, Воденско, и др.[59]

Особена активност в изпращането на ученолюбиви младежи за придобиване на по-високо образование в Мелник проявява Рилският манастир. Пръв негов възпитаник е йеромонах Йосиф. Връщайки се в манастира, той е негов игумен от 1822 г. до 1860 г. с малки прекъсвания. По това време са изпратени най-много млади духовници от Рилския манастир на учение в Мелник. През 1821 г. управлението на манастира решава да изпрати четирима монаси в гръцкото училище в Мелник. Сред тях най-голям принос за българското културно възраждане има Неофит Рилски.[60]

---

[56] *Христов, Хр.* Българските общини през Възраждането. С., 1973, с. 54.

[57] Среща се и под името Адам Цапек и Адам Мецовитис.

[58] *Хартомацидис, П.* и Ем. Васкидович – дейност и възгледи по образованието. Изв. на НИОО „Т. Самодумов", 27, 1973, с. 55.

[59] *Юруков, М.* Просветното дело в Разложко. С., 1941, с. 48, 83; *Снегаров, Ив.* Солун в българската духовна култура. С., 1937, с. 30,40; *Стоилов, А.* Български книжовници от Македония. Т. 1. С., 1939; *Константинов, Г.* Възраждането на Македония. С., 1943, с. 166; *Радев, С.* Македония и българското възраждане. Т. 1. С., 1927, с. 303; *Трайков, В.* Архив на Г. С. Раковски. Т. 2. С., 1957, с. 621, 656; *Арнаудов, М.* Априлов. Живот, дейност, съвременници. С., 1935, с. 47; *Карастоянов, Ст.* Македонски възрожденци. Ч. 1. С., 1942, с. 58; *Хаджидинев, К.* Дойрин. С., 1960, с. 12, 13; *Благоев, Д.* Събр. съч. Т. 1. С., 1957, с. 110; *Иванов, Й.* Цит. съч., 188 – 189.

Учението на Неофит Рилски. Неофит Рилски – Никола Петров Бенин, е роден през 1793 г. в Банско. Първоначално учи наустница и псалтир в родното си село при баща си. След това отива в Рилския манастир, където става монах и приел новото си име. Две години тук се обучава при гръцки учител, „нарочно доведен в манастира за учител в 1816 лето". В своята автобиография Неофит Рилски пише: „В 1821 лето отишел в Мелник да следува учението си тамо, гдето тогава имало най-знаменитото училище во всичката Македония, в което бил началны учител славый и многый знаемый дидаскалос Адам Мецовитис, който в последните си дни прешел в Пловдив и тамо ся е скончил."[61]

В Мелник Неофит Рилски изучава старогръцки и новогръцки, математика, физика, анатомия, география, история и старогръцки писатели. Най-важно значение за формирането на бележитата възрожденска личност има гръцката и западноевропейската литература. Неофит Рилски е изключително явление в Мелнишкото гръцко училище. По време на учението си той оставя дълбоки следи в духовния живот на Мелник и в културната история на Мелнишкия край. Този факт се врязва дълбоко в паметта на поколенията от района. За съжаление това обстоятелство не се анализира достатъчно от изследователите на Българското възраждане. В Мелник Неофит се учи не в юношеска, а в зряла възраст (28 – 32-годишен). Той не е обикновен ученик. Затова говори и едно писмо на неговия съученик от онова време – Аверкий Попстоянов от 26.X.1836 г.: „Господине, брате и друже Неофите, молим, допусни ми нещо да ви попитам братски и опрости! Той (в смисъл „ти" – бел. авт.) ли си днес, кога те знаех некога или си се изменил? Аз съм той, когото ме знаеш, покорен и склонен на секакво добро дело. Кажи ми, можеме ли да улезнеме в некое полезно и за нас и за други упражнение и щеш ли ме за другар (каквото и другош сме разговаряли)."[62] Фактически в Мелник Неофит повече е от ученик, т.е. „подидаскал". Тук той формира първите си педагогически възгледи на новобългарски учител. С помощта на даскал Адам изработва географски глобус за учебни цели. В кабинетите по природни науки прави редица нововъведения. Най-важното е, че като ученик в града Неофит Рилски продължава своето патриотично начинание – работата си над „Словар на българския език, изтълкуван на църковнославянски и гръцки език". Изглежда Мелнишко се оказва много подходящ район за събиране на езиков материал за речника. Наличието на гръцко малцинство в една българска народностна среда предоставя на младия Неофит възможност да намира най-подходящи български думи при превода на гръцката лексика. В своите автобиографични скици той отбелязва: „. . . до гдето был в Мелничкото училище в шестгодишно продолжение, с матимыте си заедно старался прилежно да събира материал на греческий язык, за да може да состави един греко-болгарский словар. . . за улеснение на българските ученици, които ще отиват да ся учат в гръцките училища. . ."[63].

---

[60] *Шишманов, Ив.* Увод в Българското възраждане. Избр. произв. Т. 1. Българско възраждане. С., 1965; *Асенов, П.* Неофит Рилски. С., 1983; *Рилец, Кл.* Банско и Рилският манастир (Духовна култура. С., 1966, № 9, с. 25).

[61] *Шишманов, Ив.* Нови студии из областта на Българското възраждане. Сб. БАН, кн. XXI, 1926, 78 – 80. За годините на учение на Неофит Рилски в Мелник вж. *Косев, Р.* Един принос към биографията на Отца Неофита Рилски. *Мисъл* 1892, кн. IX, с. 616; Даскал Адам умира през 1856 г.

Със своя „Словар. . ." Неофит Рилски не само добива известност сред учителите и съкласниците си в Мелник, но чрез него манифестира народностните си и интернационални чувства и съзнание. На 18.III.1839 г. от Пловдив даскал Адам пише на Неофит Рилски в Копривщица: „Добре е делото, което си предприел за общата полза, но не е добре да не можеш да (го) носиш, след като веднъж си (го) приел. . . Иначе този речник, който ще се яви за пръв път между твоя народ, ще бъде както някога корабът на Тедей в Атина, както и след това корабчето на Петър за русите."[64]

По време на учителстването на големия гръцки педагог и хуманист Адам Запекос в Мелник се учат най-голям брой българи от Мелнишкия край.[65] Българските младежи, които се подготвят в града, успяват да се сближат с едни от най-добрите представители на гръцката интелигенция. Особено са тесни връзките между Неофит Рилски с Димитрио Кабалакидис, роден в Мелник. Впоследствие Кабалакидис е известен като гръцки просветен деец[66]. От Мелник Неофит Рилски поема пътя на новобългарски учител.

---

[62] *Шишманов, Ив.* Цит. съч., с. 175. Писмо от 26 окт. 1836.

[63] Цит. по *Радкова, Р.* Неофит Рилски и новобългарската култура. С., 1975, с. 28, 29.

[64] *Снегаров, Ив.* Принос към биографията на Неофит Рилски. С., 1951, с. 227. „Словар славяно-гречески" на Неофит Рилски излиза от печат през 1852 г. в Цариград.

[65] *Карчев, Ст.* Спомени. 1942 г., с. 46.

Емануил Васкидович. Мелник даде на Българското възраждане една особено ярка, обаятелна и оригинална личност – Емануил Васкидович. Проучванията, направени през последните години, установяват, че Васкидович е виден български педагог, книжовник и обществен деец през епохата на националното Възраждане[67]. Роден е през 1795 г. в Мелник и произхожда от ония български семейства, които през XVIII в. се преселват от околните села в града във връзка с новите тенденции в общественото и икономическото развитие на българските земи. Липсват сведения за семейната среда. Всичко онова, което излиза под перото на Ем. Васкидович в продължение на пет десетилетия, недвусмислено говори за ясно изразено българско съзнание.

През 1846 г. той печати във Видин своите автобиографични бележки, наречени „Прескорбное оправданье". Патриотизмът на Емануил Васкидович проличава от всеки ред на неговите бележки[68].

В увода на книгата си „Перва понятия за детинско употребление когато начнът да четът", излязла през 1847 г. в Белград, Васкидович не по-малко изразява своето българско съзнание. Тук той посочва: „В това малко делче употребих изрази, които са живи в българския и в живата граматика, нарочно за това, защото нямам намерение да ползувам другите, освен българските юноши, на които и моя труд посвещавам. В него ще намерят и майчиния си език, с който винаги се разговарят и ще да усещат сладост, кога слушат, че звучи в ушите им оная реч, който е естествен звук и глас на българското произношение."[69]

---

[66] *Снегаров, Ив.* Цит. съч., с. 228. Според автора Неофит Рилски се запознава с Емануил Васкидович в Мелник.

[67] По случай 180 години от рождението и 100 години от смъртта на Емануил Васкидович от 30 септ. до 1 окт. 1975 г. в Мелник и Благоевград бе организирана научна сесия от Института по история при БАН, МНП, НИИОО „Т. Самодумов", ОК на БКП и ОНС – Благоевград. С тази сесия се постави началото на изясняване и популяризиране на делото на Емануил Васкидович. По този въпрос вж. *Дончев, Д.* От българско мляко отдоен (Дунавско дело, № 51, 23 дек. 1972); *Кръстанов, Т.* Емануил Васкидович и развитието на новобългарската просвета. Истор. преглед, 1975, № 5, с. 75; *История* на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. 1. С., 1975, с. 174 и др.

[68] *Прескорбное* оправданье Емануила Васкидовича. Видин, 1846, с. 18.

[69] *Перва* понятия за детинско употребление когато начнът свободно да чтът. Преводи от французкий на славянобългарски език от Емануила Васкидовича. Бялград, 1847, с. IV.

Емануил Васкидович се подготвя при един от видните гръцки учители в Мелник – даскал Александрос Турновитис. Той проявява голяма любознателност и способност. След завършване на мелнишкото училище напуска „милата земя на моята родина” и отива да продължи образованието си в гръцка гимназия на о-в Хиос. Тук се учи четири години, т.е. колкото е курсът на обучение на гимназията. Вече 20-годишен, Ем. Васкидович се връща в своя роден град с широк кръг от знания по хуманитарните и естествените науки. Добре е запознат със старогръцки и новогръцки, латински, италиански, френски, турски, руски и сръбски език. Най-важното е, че Васкидович идва в Мелник с новите идеи на Просвещението[70]. Единствената му възможност в Мелник е да стане учител в елинското училище. По онова време в Мелнишкия край липсват необходимите обществено-икономически условия за друга дейност на този просветител и родолюбец. Подобно на много други българи възрожденци, възпитаници на гръцките училища, той тръгва на север да търси условия, за да изяви своите знания. Стремежът към просветна и книжовна дейност през есента на 1815 г. го отвежда в Свищов с намерение да замине в Румъния, където е поканен за учител. Но историците на Свищов Стефан Ганчев[71] и Георги Попхристов[72] са записали и друго едно обстоятелство, което принуждава Васкидович да напусне завинаги Мелник. Това е столетялата го скръб от неволното убийство на годеницата му.

Като забелязват големите познания и добрата подготовка у младия и образован българин, предприемчивите граждани на Свищов го убеждават да остане в града и да открие училище[73]. На учебното дело в Свищов Емануил Васкидович отдава 42 години от своя живот[74]. Тук той се проявява не само като учител педагог, но и като книжовник. Автор е на редица учебници и педагогически ръководства[75]. Някои от тях са в съавторство с Неофит Бозвели[76] и Георги Владикин[77]. На Васкидович принадлежи едно описание на Плевенски окръг[78]. Той е преводач от френски и гръцки. Според една обява във в. „Българска пчела”, издаван в Браила, Васкидович е подготвил за печат 13 броя книги в 19 части[79]. А според друго съобщение на в. „Цариградски вестник” той е автор и на една българска граматика[80].

---

[70] *Хартомацидис, П.* Цит. съч., с. 61; *Кръстанов, Т.* Цит. съч., с. 77.

[71] *Ганчев, Ст.* Свищов. Принос за историята му. Свищов, 1929, с. 67.

[72] *Попхристов, Г.* Свищов за миналото (86 – 1877). Свищов, 1936, с. 33.

[73] *Прескробное* оправданье. Видин, 1846, с. 6.

[74] Между 1846 и 1854 г. Ем. Васкидович напуска Свищов и се премества в Плевен, защото е оскърбен от някои свищовски граждани. В бр. 388 от 27.X.1858 г. на „Цариградски вестник” пише: „Подигнете очи и вижте, преклонете уши и чуйте, как се слави Свищов-града, как го наричат столица на учението в България.” Свой принос за това има и Емануил Васкидович.

В Свищов Ем. Васкидович развива и активна обществена дейност. Той е един от основателите на сдружението на еснафите в града, на църковната община и на читалището. На свищовското читалище подарява (1856) библиотеката си, която възлиза на 800 тома[81]. След 1844 г. Ем. Васкидович подпомага Неофит Бозвели в борбата му против Цариградската патриаршия. Той организира градовете Свищов, Враца, Ловеч и Русе да подкрепят исканията на българите пред Портата[82].

Като секретар на Търновската митрополия Васкидович дава сведения на В. Григорович за старобългарски книги от църквата „Св. Седмочисленици” в Търново – тогава обърната в джамия[83]. Поддържа връзки и с родоначалника на българското националнореволюционно движение – Георги С. Раковски[84]. Умира на 20.I.1875 г. в Свищов. Учителствува общо 50 години[85].

Както е видно, гръцките училища в българските земи изиграват важна роля за развитието на българската култура през Възраждането. Посредством гръцката култура мелнишкото училище допринася за образователното и идейното изграждане на редица възрожденци от Югозападна България. С появата и разрастването на гръцката националистическа пропаганда, т.нар. Мегали идея, елинското училище в Мелник загубва предишното си значение и започва да запада[86].

---

[75] *Българска* възрожденска книжнина. Т. 1 (1805 – 1878). Съставил д-р М. Стоянов. С., 1957, 979 – 991.

[76] *Славяноболгарское* детоводство. Цариград, 1835.

[77] *Буквар* за първоначалните ученици. Новий Сад, 1857.

[78] *Цариградски* вестник, № 97, 23 авг. 1853.

[79] *Българска* пчела, 17 апр. 1864, с. 189.

[80] *Цариградски* вестник, № 137, 5 септ. 1853. В своята книжовна дейност Ем. Васкидович изпитва силното влияние на Неофит Рилски. Според акад. Иван Снегаров познанството им води от Мелник (*Снегаров, Ив.* Цит. съч., с. 158). С книжовната си дейност Ем. Васкидович има принос и в изграждането на литературния български език.

[81] *Цариградски* вестник, № 286, 21 юли 1856.

[82] *Попхристов, Г.* Цит. съч., с. 74, 79.

[83] *Шишманов, Ив.* Цит. съч., с. 184.

[84] *Архив* Георги С. Раковски. Т. 2 (1841 – 1860). С., 1957, 131 – 138.

[85] Некролог за Емануил Васкидович от 20.IX.1875 г. (*Напредък*, № 67, 8 ноем. 1975).

3. КИЛИЙНО ОБРАЗОВАНИЕ

Рилските метоси. През целия период на османското владичество в селищата от Мелнишкия край има лица, които умеят да четат и пишат на църковнославянски. Населението ги наричало „граматици", а фамилиите им „Граматикови". И до днес това име носят много фамилии в Горни Порой, Герман, Голешево, Хърсово, Лески (дн. Вихрен), Кресна, Палат и др. Духовният живот сред населението от този край по време на османското иго е поддържан от Рилския манастир. Връзките на манастира със земите на юг от Горна Джумая датират още от основаването му. В района на Голям и Малък Цалим, Лиляново, Бождово, Дебрене и Припечене са запазени легенди за отшелническата дейност на Иван Рилски[87]. С дарствената грамота (хрисовул) на цар Иван Шишман от 21.IX.1378 г. се дават във владение на Рилския манастир мелнишките села Градешница, Долене и Дебрене[88]. По време на Възраждането манастирът още по-тясно се свързва с този край. В Мелник, Петрич и Свети Врач той открива метоси, които отдавна не съществуват, но техните следи не са загубени. В метоха на Мелник манастирът поддържа постоянно духовно лице. До 1833 г., когато манастирът и неговата архива изгарят, не може нищо определено да се каже както за метосите в Мелнишкия край, така и за духовните лица в тях. След тази година са запазени документи за тяхната дейност. В манастирската кондика са записани имената на Арсений, Герасим, Дионисий, Дамаскин и Пахомий. От тях най-деятелен е манастирският духовник Дамаскин, който живее в метоха на Мелник повече от десет години[89].

---

[86] *Македония*, № 42, 3 окт. 1869, № 43, 6 окт. 1869. Дописки от Мелник на гръцки език.

[87] *Фекелджиев, Ив.* Народни легенди за Иван Рилски. С., 1979, 49 – 50.

[88] Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. Ч. 2. С., 1943, с. 117, 372.

[89] *Снегаров, Ив.* Гръцки документи на Рилския манастир. (Год. на Духовната академия „Св. Кл. Охридски". Т. X(XXXVI), 5, 1960 – 1961, с. 199).

През 1871 г. от името на Рилския манастир игуменът Йеротей купува чифлик в с. Св. Врач от Андрея Анастасов от Мелник. Чифликът не само носи големи доходи на братството, но чрез рилските монаси поддържа българския дух и съзнание на населението от Мелнишкия край[90]. През 1871 г. Дамаскин събаря старата сграда на метоха в Мелник и издига нова за 11 148 гроша в българската махала под църквата „Св. Антон"[91]. По-късно до новия метох се открива и първото българско училище в Мелник[92]. В метоха живеят послушници на Рилския манастир, изпратени да се учат в Мелнишкото елинско училище. В свободните часове от занятия в метоха се четат църковнославянски книги, правят се преводи, децата на по-заможните и по-будните жители на града и околията изучават азбуката като проповед. Има предположения, че Неофит Рилски донася в Мелник и препис от Паисиевата история[93].

Метохът на Рилския манастир в с. Св. Врач е разположен в равнинната част на селището – до чаршията[94]. През 1875 г. духовникът Дамаскин събаря старата порутена сграда на метоха и започва на нейно място да строи нова. Само за дървен материал изразходва 2790 гроша. Рилският метох в с. Св. Врач никога не остава без духовни лица. Пътуващи монаси непрекъснато пребивават в него. Някои от тях отсядат и за по-дълго време. Когато в метоха се появи духовно лице, жителите на с. Св. Врач му оказват нужния прием – слушат неговите проповеди, сричат над църковнославянските книги, търсят помощ в изучаването на българското четмо и писмо. Така от 3.XI.1863 г. до 27.X.1864 г. в метоха живее духовникът Христофор, проявил се в борбата против гръцката пропаганда и просвета в Неврокопския край.

В Петрич метохът на манастира е при параклиса на „Св. Петка". В неговата килия не само се извършва богослужение на църковнославянски и се правят изповеди, но той главно служи за поддържане на грамотността сред населението. Метохът край „Св. Петка" никога не остава без послушници, които да изучават наустницата и псалтиря. На името на метоха през Възраждането биват записани редица поклонници и дарители на Рилския манастир[95].

---

[90] *Рилец, Кл.* Рилският манастир, Мелник и Мелнишкият край (*Духовна* култура, кн. III. С., 1964, с. 9).

[91] Пак там, кн. IV. 5 – 6.

[92] Писмо на Църковно-училищната община в Мелник от 8.III.1892 г. до йеромонах Иларион Пенчев – председател на българската община в Сяр. Писмото се пази в основно училище „Н. Рилски", Мелник.

[93] *Мир.* № 3534, 18 апр. 1912; *Снегаров, Ив.* Цит. съч., с. 77.

[94] Днес на това място има параклис „Св. Марина". Намира се близко до старата сграда на читалище „Отец Паисий".

Частни килийни училища. Училища от този тип се срещат много рано в Мелнишкия край. Около 1825 г. в Горна Рибница намира убежище Янак Граматик (кир Яне), българин, участник в гръцкото националноосвободително движение. Той довежда от Дебърско български учител на име Атанас, който се спазарява с първенците на Горна Рибница срещу 600 гроша и прехрана да учи децата на селото. Деветнадесетгодишен, даскал Атанас веднага събира 14 деца в къщата на Христовци, едни от първенците на селото. Започва да ги обучава на църковнославянско четмо и писмо (1827). При него започват да идват деца от Цапарево, Добри лаки, Никудин, Игралища, Брезница (дн. Горна Брезница). Има данни, че той обучава децата до 1841 г. След даскал Атанас опит да продължи живота на училището прави един негов ученик. Този млад момък запалва за пръв път огъня на знанието и просветата сред рибничани[96].

Най-добра организация на частно килийно училище в Горна Рибница постига Димитър Икономов. Будителят на Каршияк е роден през 1822 г. в Берово. Преследван от турците, неговият баща заедно със семейството си бяга от Силистра и се заселва в Машевлията. Димитър расте като буйно и неспокойно дете. От баща си научава четенето, писането и църковното пеене, а също така наизуст и Паисиевата история. Учи шивашки занаят при един беровски майстор. Достигнал юношеска възраст, Д. Икономов както много беровчани тръгва на гурбет. Шие палта, аби, бечви, кепета, саи и др. из селищата на Каршияк.

Първите стъпки като учител Д. Икономов прави в родното си село. През 1841 г. се опитва да открие „българска школя" в беровския женски манастир „Св. Архангел Михаил", но е наклеветен от гъркоманите и хвърлен в тъмница. В Горна Рибница той се оженва за дъщерята на един селски чорбаджия и става шивач. Неспокойният му дух отново се пробужда, като вижда духовните стремежи на жителите. Предлага на някои от по-будните първенци на селото да открият училище. Понеже владиката от Мелник зорко следи предприемчивостта на рибничани, Д. Икономов започва да обучава децата тайно и настрани от Горна Рибница. „На 10 май 1844 г. – разказва в спомените си Д. Икономов – във воденицата на дядо Нуре отново бяха събрани учениците, за да пишат аз букето. . . Тайно и от никого необезпокоявани, учениците се учиха в Нуревата воденица. Те свикнаха в скоро време да четат и да броят. Научиха се да пеят и черковни песни."[97] Училището на Д. Икономов започва с осем души „чираци". Две години по-късно до воденицата е направена и специална стая. Тя е съвсем закрита – с отвор и вход откъм покрива[98].

---

[95] *Камберова, Р.* Рилският манастир през Възраждането. С., 1972. с. 98; *Арх. Климент, Р.* Метохът на Рилския манастир в Неврокоп, – Духовна култура, кн. 3, 1975, с. 22.

[96] *Даскалов, Сл.* Паметни бележки за основаването и развитието на Горна Рибница (ръкопис), с. 5.

Известността на Д. Икономов се дължи на това, че като учител той излиза извън рамките на килийното училище. В неговата дейност се наблюдават елементи на взаимоучителната метода. По-напредналите ученици изучават часослов, псалтир и църковно пеене, а останалите само четмо и писмо. Всички деца се обучават в аритметика, история и шивашкия занаят. Мълвата за училище в Горна Рибица се разнася от уста на уста много надалече. Тя достига до селищата от цяла Мелнишка епархия. Към селото започват да прииждат деца не само от близките села, но и отвъд Струма.

През 1849 г. в Горна Рибница е построена църквата „Св. Анастас". Д. Икономов става първият свещеник на селото. Той отказва да се запопи при мелнишкия и струмишкия гръцки владици, а предпочита при баща си в Берово. Приемайки свещенически сан, Д. Икономов не напуска училището. Дълго време той е учител и свещеник в Горна Рибница[99].

---

[97] По спомени на Д. Икономов (Рибнишкия поп), записани от неговия внук Серафим Сърбов. *Сърбов, С.* Будителят. С., 1937, с. 111.

[98] Пак там, с. 129.

[99] Пак там, с. 150. След 1849 г. Д. Икономов е наречен поп Димитрето и още Рибнишкия поп. Той има големи заслуги в борбата против Патриаршията и за духовното възраждане на българите от Мелнишка епархия. Д. Икономов е буен, смел и решителен. Непрекъснато е клеветен, преследван и затварян. Дълги години е член на казалийската община в Мелник. По време на Кресненско-Разложкото въстание е ръководител на чета. След неуспеха заедно със семейството си избягва в Дупница. Тук му е дадена енория. В Дупница е известен под името Димитър Рибнишки и е един от най-видните граждани след Освобождението. През 1912 г. е погребан до църквата „Св. Никола". За Д. Икономов вж. по-подробно: *Стрезов, Г.* Два санджака, с. 189; *Кънчов, В.* Пътуване. Избр. произв. Т. 1. С., 1970, с. 107; БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1., с. 41; *Български* алманах 1894, с. 131; 1896, с. 218; *Неврокопски* митрополит Пимен. *Духовна култура.* № 9, с. 14, 1964; *Несторова, Ев.* Пиринско дело, № 262, 12 ноем. 1982.

През 1844 г. българите от Петрич се оплакват на руския учен и пътешественик проф. Виктор Григорович, че турските власти не им позволяват да имат своя черква и училище.[100] На територията на Петрич и околията му мелнишкият гръцки владика събира от християните „около 80 000 гроша, без да задели нито петаче за местните църкви и училища"[101].

В Мелнишкия край гръцката пропаганда разчита особено много на елинското училище в Петрич. То се намира в къщата на Иван Попманолев, подарена от жена му на черквата „Св. Богородица". Доколко училището е чуждо на жителите му, показва следният факт: „През 1855 г. за гръцки учител пращат един калугер от Хилендарския манастир, по националност българин, чел и пишел български и в който съзнанието за своята националност не било задушено. Още с пристигането си в града в късо време разбрал, че в Петрич няма нито един грък. В това се уверил, когато пред него се явили ученици, които не могли да продумат нито една дума на гръцки. Това го накарало да влезе в контакт с масата – българите в Петрич. Те изказали желание да им се учат децата на български език, макар че са под Патриаршията. В един-два месеца той сполучил да ги научи да четат и пишат на български, ала някои – българи-гъркомани наклеветяват го и тя (Патриаршията – б.а.) го уволнява."[102]

Истинско килийно училище от домашен тип в Петрич е това на Панчо Попмихов. То възниква след реформения акт в Турция през 1856 г. Помещава се в собствената му къща и се посещава от децата на по-будни и заможни граждани, предимно от махалата Виздол. За практиката на учителя Попмихов може да се отбележи, че учебните занятия се водят през целия ден и се преподава на църковнославянски и гръцки език. С това се цели да се подготвят четци и певци за църквата. Образователното съдържание на това училище се състои в изучаването на часослов, псалтир и църковно пеене. От време на време към немирните деца учителят прилага дървената линия, за да ги подтиква към занимание и да поддържа дисциплината. Успоредно с обучението той запознава учениците и със своя занаят и др.[103]

През 1860 г. търговци и занаятчии от с. Дебрене откриват училище от гореописания тип. От Голешово е поканен свещеник, който да учи децата на по-заможните родители по гръцките книги, каквито се намират в местната черква „Св. Неделя". Това продължава само две години. Около пет години селището е без училище. За истински килиен учител в Дебрене може да се счита Ризо Панев от същото село. Той е роден около 1851 г. Учи елинското училище в Мелник. Наред с езиковата и литературна подготовка той получава и педагогически знания. След като завършва училището, Ризо Панев събира децата в собствената си къща и ги учи по гръцки и църковнославянски книги. Всеки ученик е задължен да плаща по три гроша[104]. Килийната метода на обучение в Дебрене усъвършенствува Тодор Божинов.

---

[100] *Григорович, В.* Очерк путешествия по Европейской Турции. М., 1877, с. 122.

[101] Доклад на йеромонах Горазд – председател на българската община в Петрич, до екзарх Йосиф I в Цариград (ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 304, 1.101).

[102] ОДА (Благоевград), ф. 270 К, оп. 1, а.е. 26, л. 3.

Тодор Божинов е роден през 1854 г. в с. Дебрене. Първоначално се учи при даскал Ризо Панев. Като виждат голямото желание на жителите на селото да имат свое училище, родителите му решават да го подготвят за учител. За тази цел е изпратен да се учи също в елинското училище в Мелник. Тук наред с познанията си по езика, старогръцка и новогръцка литература той получава и известна педагогическа подготовка. Със своята кратка, но съдържателна учителска дейност Т. Божинов подготвя условията за откриване на българско светско училище в родното си село[105].

Едно от най-прочутите за времето си килийно училище от домашен тип в Мелнишко е училището на поп Андон, открито през 1865 г. в с. Белевехчево. Селището е съседно на с. Дебрене. Андон Анастасов е роден през 1837 г. в с. Лешница. Завършва гръцкото училище в Сяр и заедно с доброто познаване на гръцкия език и литература възприема и някои от идеите на западноевропейското просвещение. За времето си той е много образован българин. Първоначално училището му в Белевехчево се помещава в различни къщи, докато накрая се установява в собствения му дом. Поп Андон се явява реформатор на килийното училище. Понеже липсват църковнославянски книги, той обучава учениците по гръцки църковни книги, преведени от самия него, като пише текста с гръцки букви. Това създава голяма известност на поп Андон. При него изпращат децата си по-заможните жители на Св. Врач, Орманите (дн. Ладарево и Ласкарево),

---

[103] ОДА (Благоевград), ЕП, ф. 240, оп. 1, а.е. 7, л. 18. По-подробно за училището вж. *Попов, Н.* Просветното дело в Петрич до Освобождението – 1912 г. – *Пиринско дело,* № 74, 25 юни 1968.

[104] Даскал Ризо Панев умира през 1942 г.

[105] Т. Божинов умира през 1944 г. Погребан е до черквата „Св. Неделя" в с. Дебрене.

Дебрене, Цалимите, Лески (дн. Вихрен), Стожа и Лиляново. Поп Андон наказва недисциплинираните ученици много строго. Килийното училище в Белевехчево просъществува до 1873 г.[106]

Обществени килийни училища. Един по-висок етап на килийното образование след Кримската война в Мелнишкия край е общественото килийно училище. Неговото възникване е не само израз на нарасналите материални възможности на населението, но и на пробудилото се национално съзнание сред по-голяма част от българите. Обществените килийни училища са дело на една нова обществена институция – българските възрожденски общини. По своята организация, съдържание и методи те са преходни звена между килийното и светското образование.

Проучванията показват, че селището Егуменец с неговите многобройни махали (Кладенци, Робово, Зойчене, Мечково, Долене, Баскалци, Кукурахцево, Чуриливо, Белотоко, Крушица, Гега и Боровичене), разположени от двете страни на р. Градешка, е едно от най-богатите в Мелнишкия край с традициите си в общественото килийно образование[107]. Духовният живот в Егуменец поддържат черквите и свещениците. Черквите съхраняват българския език и съзнание и са своеобразни образователни институти. В тях старобългарският език се пази „от незапомнени времена”[108]. В длъжността на свещениците влиза и задачата да бъдат и учители, които да извършват и просветна дейност. Наред с богослужението те учат децата на по-будните жители от отделните махали на славянско „писмо и четмо”. За учебници им служат църковните книги – псалтир, апостол, шестоднев и други. В летописната книга на основното училище в с. Гега, заведена на 1.I.1922 г., се разказва следното: „Наближаваше ли Димитровден, пъдарят викаше от махала на махала да се явят децата на школо, защото ще почва учението. Тогава напущахме овце, кози, свине и отивахме на школото. За такова ни служеше предверието на църквата „Св. Богородица” в махала Гега. Там, насядали по турски около буен огън, с лица, обърнати към него, слушахме А, Бе-то и го изговаряхме заедно с учителя. То приличаше на някаква монотонна песен. Към края на годината родителите ни бяха доволни, защото ние вече знаехме да сричаме църковните книги и да си записваме имената."[109]

---

[106] ОДА (Благоевград), ф. 320, оп. 1, а.е. 3, л. 3 – 5. Поп Андон умира през 1920 г.

[107] След 9.IX.1944 г. егуменските махали са признати за отделни села.

[108] *Македония*, № 15, 13 март 1971.

След Кримската война жителите на Егуменец замислят да си построят манастир. На 5.III.1857 г. те се сдобиват с ферман от Абдул Меджид[110]. През 1858 г. манастирът е издигнат под името „Св. Георги Победоносец" на една височина над р. Градешка и заграден с високи стени. Той веднага се превръща във важно духовно средище за егуменските махали. В него се съсредоточава килийното, а по-късно и светското образование[111]. На разноски на селото Стоян Гълъбов е изпратен в Цариград и Одрин, за да се подготви за учител. По този начин той става първият истински килиен учител в Егуменец[112].

В Каршияк най-ранни са сведенията за обществено килийно училище във Велюшец. Между останалите селища на покрайнината то има особена съдба. Хората му живеят в колиби, отдалечени една от друга с по няколко километра (в местностите Острилите, Верлин, Мерданица, Ложищите, Илинден и др.). Помежду си общуват посредством малката черквица „Св. Петка". Бягайки от произвола на турците, те се преселват в с. Велюса, Струмишко. Но след години, като виждат, че робството е навсякъде, връщат се обратно. Със себе си донасят и името на своя синур – с. Велюшец. Узнали, че по българските земи се води борба за църковна независимост, жителите на Велюшец изпращат в Солун трима души първенци от селото (Стойко Франтовски, Стоил Чорбаджийски и един от рода на Маламци), които да се сдобият с разрешение за строеж на черква. Властите са доволни, че селото „скланя" глава пред султана. Велюшци получават писмено разрешение да си построят черква. Тримата пратеници обаче не пропускат да закупят от Солун и църковнославянски книги. Колко време трае строежът на черквата, не се знае, но през 1858 г. тя е завършена и осветена[113]. Черквата веднага се заема да готви псалтове (певци). Така във Велюшец се поставя началото на изучаването на църковнославянския (старобългарския) език. Общината, останала да съществува след построяването на черквата, през 1866 г. организира редовно обучение на децата във Велюшец. За целта в църковния трем е издигната специална стая, която да събира децата на селото[114]. Първият учител, който бил някъде от валовишките села, се опитва да учи децата „по нещо и на гръцки език", но велюшци пресичат опита му[115].

---

[109] *Летописна* книга на основно училище „Кирил и Методий", с. Гега. Книгата се пази в училището, с. 4.

[110] Ферманът се пази в една от черквите на бившите егуменски махали.

[111] *Василиев, Ас.* Проучвания на изобразителните изкуства из някои селища по долината на Струма. (ИИКИ, VII, 1964, с. 191).

[112] *Летописна* книга на училището в с. Гега, с. 3.

[113] Годината 1858 е изписана над вратата на черквата.

През 1861 г. в Горна Рибница от същата покрайнина е създаден нов тип училище – обществена килия. То е резултат от променилите се обществено-икономически условия в селото. Преди всичко е постигната по-голяма икономическа независимост и замогване на една част от неговите жители. Около средата на миналото столетие като най-събудени и родолюбиви хора в селото са известни Гоце Панков, Иван Катерински, Илия Тюфекчията, Христо Ташов, Стоян Плашилски и Янко Гоговски. Около изграждането на църквата и нейното изографисване е създаден ктиторски съвет, прераснал в редовна местна община, която поема училищното дело в свои ръце. През 1860 г. общината решава да съгради специално помещение за обучение на децата. За да не предизвика съмнение у гърците в Мелник и турските власти, то е захванато за църквата. Подир една година килията е завършена и за учител е условен Костадин Попгеоргиев от Берово. Братът на Димитър Попгеоргиев не се придържа към програмата на познатата по това време килийна школа. Революционерът на Малешевлията издига общественото килийно училище в Горна Рибница пред прага на светското училище. Това създава нова известност на училището в Горна Рибница. Сред първите ученици на Костадин Попгеоргиев са Георги Петров Конарски (по-късно наречен Георги Даскала), Димитър Иванов Катерински, Димитър Илиев Терзийски, Яне Цветков Панковски и др. То събира децата на по-заможните родители от околните села на Каршияк, между които Костадин Георгиев от Гореме, Илия Янков и Никола Георгиев от Цапарево, Илия Петров от Палат и др.[116].

Един от центровете на организираните обществени килийни училища в Мелнишкия край е с. Влахи, разположено в северната част на Мелнишка околия – в т.нар. „Кресна колу”[117]. Влахи е свободно раетско село, населено само с българи[118]. В „Кресна колу”, в това число и във Влахи, гръцкото културно и политическо влияние не е съществено. Тук славянската книга се учи без прекъсване[119]. Има данни, че в този район славянската книжовна традиция се пази чрез преписи и преработки, правени под закрилата на Рилския манастир[120].

---

[114] Училищната стая е запазена и до днес. Намира се под камбанарията на църквата.

[115] По спомени на поп Георги (Червеният поп) и на Димо Ст. Чорбаджийски, починал на 103 г., записани от К. Янев (Доклад на земляческа среща, 1982, с. 3).

[116] *Попдимитров, В.* Спомени и исторически събития из Огражден. Ръкопис, 6 – 8. По въпроса за училището в Горна Рибница вж. *Спасов, Д.* Като завет към потомците (*Пиринско дело*, № 196, 15 авг. 1984).

Килийната традиция във Влахи заляга дълбоко като неотменима обществена и духовна потребност за населението. Извършените проучвания показват, че тя се поддържа не само от позаможните жители в централната част на селото, но и от населението, пръснато по многобройните махали. По време на османското владичество във Влахи книгата е на особена почит. Всяка махала притежава по един или няколко екземпляра и в празнични дни хората сами се учат на „четмо и писмо”. Така грамотността във Влахи се предава от поколение на поколение.

Като израз на рано пробудилото се народностно съзнание сред жителите на с. Влахи е изграждането на църквата „Св. Богородица” през 1750 г. в югозападната част на селото. Макар и малка, тя веднага се превръща в духовен център за населението от околните села[121]. Във Влахи общественото килийно училище е потребност още през 30-те години, т.е. с формирането на търговско-занаятчийското съсловие в селото. Най-много се нуждаят от грамотност търговците на дървен материал. Пръв учител в общественото килийно училище във Влахи е Стоян Ангелов. Той е роден през 1801 г. Своите познания по църковнославянски придобива в родното си село и из църквите в Кресна колу. Учителят Стоян Ангелов обучава няколко поколения и оставя трайни следи в духовния живот на селището. През 1844 г. жителите на Влахи преживяват „втори” възрожденски процес. Със султански ферман е разрешено изграждането в централната част на селището на църквата „Св. Илия”. Стоян Ангелов става свещеник, но продължава да изпълнява и длъжността учител на селото. Поради природната му надареност и демократизма, приложен в обучението, неговото училище става притегателно място и за децата от околните села. Неговото училище просъществува около десет години[122]. През 1849 г. традицията на общественото килийно училище във Влахи е отново продължена. То запазва своя килиен характер, но в него се засилват светските елементи на обучение и същевременно започва процес на изменение във възпитателните насоки. Училището се закрива след Кримската война[123].

---

[117] В „Кресна колу” или „Кресненска нахия” влизат селата Кресна, Влахи, Ощава, Мечкул и Сенокос заедно с многобройните махали.

[118] *Теплов, В.* Материали для статистики Болгарии, Фракии и Македонии. СПб, 1877, с. 242.

[119] *Стоилов, А.* Село Лешко. (Пер. сп. на БКД в Средец, 1894, кн. XIV, с. 278).

[120] *Стоилов, А.* Документи и бележки от миналото на българите в Македония. Сб. БАН, кн. IX, 1918, с. 27.

[121] *Летописна* книга на църквата „Св. Илия”, с. Влахи, с. 2. Пази се в църквата.

Значително развитие килийното образование достига във второто по големина селище на „Кресна колу" – с. Ощава[124]. През 1850 г. епитропите събират в килията на църквата „Св. Тодор Тирон" децата от махалите и откриват общинско училище. За тяхното обучение ангажират свещениците Георги Попянев и Яне Костадинов. За времето си те са много образовани хора. Георги Попянев завършва елинското училище в Мелник, а Яне Костадинов учи църковнославянски в Рилския манастир. Под ръководството на двамата свещеници децата изучават църковнославянската азбука, молитви и църковни песни. Наред с това те се обучават в четирите аритметически действия и „малко история"[125]. От 1860 г. общественото килийно училище в Ощава е поверено на две светски лица. Това са хаджи Тодор и Костадин Биков от Разложко. Кръгът на светските знания в училището е разширен. Заедно с „уката" децата се обучават и в овладяването на шивашкия занаят. От методиката на двамата учители в Ощава за отбелязване е контролът и наблюдението на децата от разстояние. За тази цел си служат с дългата пръчка. В работата на хаджи Тодор и Костадин Биков се наблюдават наченки и на взаимоучителна метода. За подготовката на децата те си служат с напредналите ученици. В отсъствие на учителя тези ученици го заместват[126].

От селищата на „Кресна колу" най-късно се създава обществено килийно училище в с. Сенокос (1862 г.). Материалните възможности на селото, разположено високо в планината, въпреки желанието не позволяват на жителите му по-рано да се заемат с уредбата на обществена килия и с издръжката на учител[127].

---

[122] *Летописна* книга на църквата „Св. Илия", с. Влахи, с. 2.

[123] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 270, л. 111.

[124] *Теплов, В.* Цит. съч., с. 242.

[125] ОДА (Благоевград), ф. 308 К, оп. 1, а.е. 2. Историческа справка за основно училище „От. Паисий", с. Ощава, л. 1, 2. Свещ. Яне Костадинов умира през 1934 г. на 100-годишна възраст, без да знае гръцки език.

[126] По разкази на поп Григор Попянев от с. Ощава, живущ в Благоевград, записани от К. Петров (*Пиринско дело*, № 252, 26 окт. 1976).

На юг от Мелник, в района на Валовишка околия, където влиянието на гръцката патриаршеска пропаганда е значително по-голямо, просветната традиция се поддържа от населението, което през всичкото време на османското владичество заема силни позиции в стопанския живот. Достатъчно е да се припомни за железодобивната индустрия „Мърващко", която съществува още в средновековна България[128]. Местата, където тези традиции се пазят най-добре, са селищата на юг от Беласица, по Валовишката река и в Южен Пирин. Из църквите на Лехово, Голешово, Черешница, Крушово, Кърчово, Герман, Горни Порой и др. старобългарската книга се чете „от старо време"[129]. Старобългарският език не изчезва и в ония селища на Валовишка околия, по църквите на които се чува гръцка реч. Между тях е и с. Враня, разположено в северната част на околията. В църквата „Св. Анастас", построена в началото на Възраждането, се служи на гръцки, „но се държат слова и на български"[130].

От селищата на Валовишка околия най-подходяща организация на новия тип килийно училище постига с. Голешово[131]. Тук има най-голям брой фамилии с името Граматикови. Мястото на селището в района осигурява добро благополучие на жителите му. Будният и предприемчив дух на голешовци се поддържа от гурбетчийството. Идеята за разкриване на обществена килия за обучение на децата възниква при изграждането на църквата „Св. Димитър" в 1830 г., но тя се осъществява по-късно[132]. Разкритото училище през 1864 г. в с. Голешово е настанено в един вакъфски хан. В него учителят и учениците се чувствуват по-свободни и по-малко притеснени, отколкото в църквата. По-късно то се пренася в „Шоповата къща", разположена в центъра на селото. До 1870 г. в Голешово децата се обучават последователно от свещ. Стоян Шалев, Атанас Шотев, свещ. Костадин Чанев,

---

[127] ОДА (Благоевград), ф. 268 К, оп. 1, а.е. 2, л. 1.

[128] *Георгиев, Г.* и Вс. Николаев. Цит. съч., с. 43.

[129] *Кънчов, В.* Избр. произведения. Т. 1. С., 1970, с. 106.

[130] *Летописна* книга на църквата в с. Враня. Книгата е заведена през 1930 г. и се пази в църквата.

[131] История на с. Голешово, Благоевградски окръг (ръкописи, с. 8).

[132] БАН, НА, ф. 1, инв. № 1428, Автобиография на Спас Поппрокопов (1850 – 1912). Ч. 2, с. 392.

Ангел Бунгалов и Стоян Димитров[133]. За учебната дейност е характерно, че учениците се обучават по църковни книги, но едновременно с това изучават църковна история и аритметика. Освен това те се обучават и на обущарски занаят[134].

Килийните училища в Мелнишкия край са важни образователни и възпитателни институции. Макар и да повтарят общите закономерности на килийното образование в останалите български земи, както е видно от изложеното, във възникването, развитието, структурата и съдържанието на учебната им дейност има някои специфични особености. Както и във всички останали български училища, килийното образование в Мелнишкия край прекратява съществуването си със засилване на движението за новобългарска просвета.

---

[133] ОДА (Благоевград), ф. 267 К, оп. 1, а.е. 32, л. 1.

[134] История на с. Голешово, с. 9; ОДА (Благоевград), ф. 267 К, оп. 1, а.е. 32, л. 3.

БОРБА ЗА НОВОБЪЛГАРСКА ПРОСВЕТА В МЕЛНИШКИЯ КРАЙ

1. ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ВЪЗНИКВАНЕ НА ДВИЖЕНИЕТО ЗА СВЕТСКО УЧИЛИЩЕ

Формиране на нови обществени сили. Процесите на стопанско обновление, които се засилват през втората половина на миналото столетие в Мелнишкия край, водят до формиране на буржоазна класа, която застава начело на борбата за новобългарска просвета и култура. С аграрната реформа от 1834 г. в Мелнишка, Валовишка и Петричка околия възникват голям брой чифлици – от общо 164 селища в 116 има чифлици[1]. Чифлиците пораждат миграционни процеси и привличат безимотни и малоимотни селяни от планинските и полупланинските селища. Около чифлиците възникват нови селища[2]. С тяхната поява в Мелнишкия край се поставя началото и на процеса на преминаване на земята от турските феодали в ръцете на българите. Разпродажбата на чифлици започва в Мелнишко по долината на Струмешница и Каршияк[3]. Земеделието изпада в дълбока криза. Годишните количества от зърнени храни се свеждат до необходимите за задоволяване на вътрешния пазар. Памукът изгубва предишното си значение[4]. Сяр и неговата околност вече дават само една пета от памука, който произвежда в началото на XIX в.[5] Количеството му в Мелнишкия край е 155 500 оки[6]. От старите земеделски култури ръст бележи само тютюнът[7]. В рамките на градското стопанство се формира и търговско-занаятчийското съсловие. Новите жители на Мелник, Валовища, Петрич и Баракли Джумая побългаряват занаятите. В Петрич се основават две еснафски сдружения. Една част от преселниците в Мелник слугуват на гърците, но друга от Варош махала, Баш махала и Рекалийската махала стават занаятчии. Отделни занаяти са изцяло в ръцете на българите. Дълго време българите от мървашките села се стремят да запазят огъня в пещите, но като не могат да се преборят с вноса на английско желязо, търсят работа в новите занаяти. Най-добрите майстори занаятчии във Валовища и Баракли Джумая са българи, дошли от околните села[8]. Занаятчиите са най-будната част от жителите на градовете в Мелнишкия край.

---

[1] *Теплов, В.* Материали для статистики Болгарии, Фракии и Македонии. СПб., 1877, с. 241.

[2] Крива ливада (дн. гр. Кресна), Долна Белица (дн. Струмяни), Лешница, Орман чифлик (дн. Дамяница), Долно Спанчово, Нови чифлик (дн. Ново Кономлади), Припечене, Първомай, Кърналово, Митиново, Кулата, Вранков чифлик, Ходжов чифлик, Кромидово и др.

[3] *Кънчов, В.* Пътуване. . . Избр. произв. Т. 1. С., 1970, с. 131; *Рилец, Кл.* Рилският манастир, Мелник и Мелнишкият край. *Духовна култура,* 1964, кн. 4, с. 7.

[4] *Паскалева, В.* Към историята на търговските връзки на Македония със Средна Европа. Изв. на Инст. за история, 1962, кн. XI, с. 61.

[5] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 290.

[6] *Стрезов, Г.* Два санджака от Източна Македония. Период. сп. на БКД в Средец, г. VIII, кн. 37 и 38.

В българските села, като Влахи, Кресна, Ощава, Дебрене, Горни Орман (дн. Ладарево), Калиманци, Голешово, Лехово, Крушово, Кърчово, Ветрен, Горни Порой, Елешница, Егуменец, Долна Рибница и др. нараства броят на заможните селяни. Някои от тях достигат до благополучие. За Каршияк В. Кънчов пише: „Планинците са били много добре поставени до Руско-турската война. Там чифликчийството не е имало успех и притесненията са били по-слаби. Имало е села с по десетина хиляди глави дребен добитък."[9]

Главен източник за забогатяване на една част от българите и в трите околии през втората половина на XIX в. е търговията с вносни стоки главно от Солун[10]. Особено оживени са панаирите, които заобикалят трите околии. В 1845 г. стойността на стоките на Серския панаир възлиза на 603 000 форинта, а в 1846 г. – на 16 000 000 форинта. През следващите години тези цифри непрекъснато растат[11]. На панаира в Сяр през 1867 г. широко са представени текстилни, стъкларски, железарски, манифактурни и други стоки от Швейцария, Англия, Австрия, Белгия и Франция[12].

---

[7] *Документи* на турските държавни архиви. Т. 1 (1564 – 1872). С., 1940, с. 62.

[8] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 96, л. 5; ОДА (Пловдив), ф. 252, оп. 1, а.е. 507, л. 1; *Грозданова, Ел.* и П. Груевски. Населението на Петрич и Петричка каза според поименен регистър от 1665 – Ист. преглед, 1982, № 4, с. 114; *Челеби, Ев.* Пътепис. С., 1972, с. 281; *Георгиев, Г.* и Вс. Николаев. Рударството в Югоизточна България и Югоизточна Македония. С., 1953, с. 22.

[9] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 131.

[10] В 1845 г. през солунското пристанище се внасят стоки за 25 846 872 пиастри, а се изнасят стоки за 26 618 006 пиастри. Шест години по-късно картината е съвсем друга: внос – 49 307 016, а износ – 20 374 982 пиастри. *Документи* за българската история из германските архиви (1829 – 1877). С., 1963, с. 94.

На Неврокопския панаир през 1845 г. Австрия участвува със стоки за 120 000 форинта, Германия – за 110 000 и Англия – за 52 000 форинта. На следващата година оборотът на Неврокопския панаир се увеличава четири пъти. Търговците от империята участвуват само с 60 000 форинта[13].

Разширяването на търговията и на търговските връзки на Мелнишкия край принуждават турското правителство да подобри пътя, който върви покрай Струма[14]. За целта има и специален султански указ от 26.VII.1866 г.[15] Особено труден е строежът и поддържането на участъка в района на Мелник[16]. По струмския път възникват редица ханове, които имат важно търговско значение[17].

Около 1860 г. се оформя първата по-значителна група от български търговци в Мелник[18]. В следващите години техният брой нараства. В една дописка от града, писана на гръцки език във в. „Македония" с дата 5.IX.1869 г. се четат имената на българските търговци в града: Златко, Спас, братя Андрееви, Андрея Хаджидимитриев, Христоманови и др.[19] Още по-голяма е групата на българите търговци, която се формира през втората половина на XIX в. в Петрич и Валовища[20]. Това обстоятелство води до важен обществен и политически поврат в Мелнишкия край.

Промените в социално-икономическия живот през втората половина на XIX в. разместват стопанските слоеве в Мелнишкия край. Стопански живот закипява и в новите селища Склаве, Катунци, Елешница, Старчево, Кърналово, Баракли Джумая, Спатово, Савяк, Горни Порой, Долни Порой и др. Измежду тях особено се развива с. Св. Врач. До средата на миналото столетие Св. Врач е незначително селище[21]. Издигането си дължи на климата и на географското разположение[22]. Тук се оформят три махали, които в някои документи фигурират като отделни селища (Селото, Чифлика и Ливадина)[23]. На пазар в селището идват голям брой търговци и той се явява най-силен конкурент на мелнишкия. В югозападната част на селото се оформя малка чаршия от 25 дюкяна[24]. В Св. Врач започва да се извършва най-голямата продажба на жива стока в района. Възникват и редица ханове[25]. Във връзка с издигането му като търговско средище се появява и идеята за пренасяне на центъра на околията от Мелник в Св. Врач[26].

---

[11] *Michoff, N.* Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie. T. 3. Svichtov, 1950, p. 84.

[12] *Бендерев,* Капитан Болгарского Генералного Щаба. Военная география и статистики Македоний и суседних с нею областей. СПб, 1890, с. 688.

[13] *Iaranoff, D.,* La Macédoine économique. Sofia, 1931, p. 63, 93.

[14] Из архива на Н. Геров, кн. II, С., 1914, с. 151.

[15] *Документи* за българската история. Т. 3. С., 1940, с. 458.

[16] Пак там. Т. 4 (1869 – 1908). С., 1942, с. 10.

[17] *Boué, A.* La Turquie d'Europe. T. l. Paris, 1840, p. 41. *Карчев, Ст.* Спомени. Ръкопис от 1942 г. Музей в Сандански. Инв. № 1494, с. 12.

[18] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 141.

[19] *Македония,* № 42, 3 окт. 1869.

[20] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 124; *Снегаров, Ив.* Солун в българската духовна култура. С., 1937, с. 131.

Средата на XIX в. е крайната граница на търпимостта и сътрудничеството между българската и гръцката буржоазия в стопанския и културен живот на Мелнишкия район. С разширяването на вътрешния пазар и с изострянето на проблема за пазара се изчерпва посредническата роля на гръцката буржоазия в търговската дейност. Буржоазията подема борба от две страни. Пазарите и конкурентната борба приобщават търговско-занаятчийското съсловие към обществения живот в градските центрове и останалите селища на Мелнишкия край. Сред тези социални групи се зараждат нови идеи, формират се нови възгледи на народностна основа, които дават тласък на възрожденския процес.

За целите на своята стопанска дейност, свързана с прогресивните форми на производство, новите обществени сили на българското възрожденско общество в Мелнишкия край се нуждаят от училище, което да дава полезни и рационални знания за света. И те възглавяват и организират борбата за национална просвета в Мелнишкия край, подкрепят я материално.

Дейността на Иван Гологанов. Пръв, който се зае да защити правото на българите от Мелнишкия край за национална просвета и култура, е Иван Илиев Гологанов. Той е роден през 1839 г. в с. Търлис, Неврокопска околия. Първоначално се нарича Економов, но впоследствие променя фамилното си име. Гологанов се учи в родното си село, а след това при даскал Георги Иванов Либяховски. Последният завършва централното гръцко училище за Драмска епархия в с. Алистрат и за времето си е смятан за „най-учен човек" в Неврокопския край.

---

[21] *Григорович, В.* Очерк путешествия по Европейской Турции. М., 1877, с.142.

[22] *Кънчов. В.* Пътни съобщения в Македония. С., 1898, с. 24.

[23] *Теплов. В.* Цит. съч., с. 242.

[24] *Стрезов, Г.* Цит. съч., с. 26.

[25] *Книжици* за прочит. Солун, кн. VIII – X, 1891, с. 157.

[26] *Веркович, Ст.* Топографическо-этнографический очерк Македонии. СПб., 1889, с. 105.

Иван Гологанов става известен в Неврокопско с въвеждането на български език през 1856 г. в училището на родното си село Търлис[27]. Известността му достига и до Валовишка околия, която поддържа тесни стопански връзки със селищата по долината на р. Места. През 1860 г. той е поканен от жителите на с. Крушово – най-голямото и най-събуденото селище на Валовишка околия за учител[28]. Разположено по горното течение на Валовишка река, селото има над 3000 българи, които много отдавна желаели да имат училище на говоримия език. Единствено препятствие се оказва, че си нямат учител[29]. Иван Гологанов приема поканата на първенците от Крушово и открива училище в къщата на Тасю Караджов. Общината поема задължението да му плаща по 1800 гроша годишна заплата. Гологанов веднага започва да обучава децата на български език. Населението на Крушово извънредно много го обиква. Това му създава нова известност в целия край. Той не се ограничава само с учителстването си в Крушово. Като истински родолюбец Гологанов си поставя за цел да работи за замяна на гръцкия език с български и в църквите, както и в училищата във всички селища на Валовишка околия. Търговската дейност, която той упражнява, наред с учителската длъжност в Крушово се оказва много подходяща за реализацията на плановете му. Иван Гологанов обикаля селищата на Валовишка околия, издирва и се свързва с всички по-будни хора. Посредством търговската си дейност той поддържа връзки в Неврокопско, Серско и Мелнишко. През 1862 г. неговата дейност във Валовишко е прекъсната. Отново е извикан за учител в родното си село. От това най-много губят жителите на Крушово. В негово отсъствие поп Димитър от Неврокоп започва наново да обучава децата им на гръцки. През следващата 1863 г. Иван Гологанов се връща обратно в Крушово. Трудностите и очакваните клевети на фанариотите не го плащат.

---

[27] Иван Гологанов умира през 1895 г.

[28] *Кънчов, В.* Пътуване. . . Избр. произв. Т. 1. С., 1970, с. 106.

[29] *Теплов, В.* Цит. съч., с. 243.

През 1865 г. Иван Гологанов и брат му Теодосий – игумен от Серския манастир „Св. Иван Предтеча”, се запознават със Стефан Веркович в Сяр[30]. Веркович оказва силно влияние над Иван Гологанов, който възприема неговите идеи за национално възраждане на българите. Той се включва активно в дейността на Ст. Веркович като изследовател на фолклора, етнографията и миналото на населението от Югозападна България. За Веркович учителят изтъква: „Това още повече не само нас, но и цялото население – подбуди към съзнанието на народността.” За Веркович Гологанов започва да събира песни, приказки, поговорки, книги и монети от Неврокопско, Разложко, Мелнишко и Валовишко[31].

Обладан от високите идеи на Възраждането, крушовският приятел на Веркович още повече засилва борбата за въвеждане на българския език в училищата на Валовишка околия. В писмо на Гологанов до Веркович в Сяр, което носи дата 8.III.1865 г., се чете: „И аз като вас се трудим да напредва народният ни език по Македония, който от разни обстоятелства се е изфърлил. Много пъти сум подканил тукашна околия, и сам си по църквите, и чрез писма, за да воведат в църквите и училищата матерния си език.”[32]

Агитацията на Ив. Гологанов за замяна на гръцкия с българския език по църквите и училищата на Мелнишка епархия намира най-напред гореща подкрепа сред ония селища, с които той поддържа важни търговски дела. Но техните местни общини се затрудняват да намерят лица, които да приемат да станат учители и да устоят на интригите и клеветите на мелнишкия гръцки владика. Още с идването на Гологанов в Крушово жителите на с. Кърчово, съседно на него, с много запазени езикови и народностни традиции и силна църковна община пожелават да имат училище на своя роден български език, но това им се отдава едва през 1865 г., когато Атанас Стоянов Димович се нагърбва с тази задача[33].

В края на 1865 г. Иван Гологанов пак се отклонява от Крушово и Валовишка околия. Брат му Теодосий го взема за писар и учител в манастира „Св. Иван Предтеча”. По това време манастирската управа се състои от калугери-българи и гръцкото влияние отслабва. В манастирското училище и в църквата, наред с гръцкия език се допуска и българският. През 1865 – 1867 г. населението на Крушово се принуждава пак да търпи в училището гръцкия език. Тасю Гиздавков, заместникът на Гологанов, „забавлявал децата на гръцки, прочит на октоиха и псалтира". Две години след това училището в Крушово се затваря. Изгаря новата църква на селото и селяните се заемат с нейното изграждане[34].

---

[30] БАН, НА, ф. 1, инв. № 1428. Автобиография на Спас Поппрокопов (1850 – 1912). Ч. 2, с. 337.

[31] *Райкова, А.* Стефан Веркович и българите. С., 1978, с. 155, 190.

[32] БАН, НА ф. „Ст. Веркович”, оп. 1, а.е. 175, л. 4.

[33] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 108.

Както е видно, всяко излизане на Ив. Гологанов от Валовишка околия връща учебното дело. В Крушово не само се понижава равнището на учебната работа, но се променя и народностният характер на училището. От обучение, организирано на говоримия език и със светски характер, то отново преминава към чуждоезиково и религиозно обучение.

Идеята за откриване на български училища във Валовишка околия не напуска Гологанов и в манастира „Св. Иван Предтеча". През това време той често пребивава в Крушово, където остава да живее семейството му. Гологанов съставя план за откриване на български училища във Валовишка околия. Този план е плод на много размишления. Изложен е в едно писмо до Ст. Веркович с дата 20.III.1867 г.: „Колко добро щеше да биде ако су саставеше едно булгарско училище во Демир-Исарска околия, на което да су учат деца-та на материния си язик! Такова училище може да су направи ду ная страна лесну, понеже и жителиту жилаят да слушат материиат си език, но за да не су погони учителят ут фнерци-те, трябва ду едно време да се учат и двата езика, сиреч и гръцкиут и булгарскиут, и после лесну може да су утфърли гърцииут." По-нататък Гологанов поставя въпроса за издръжката на училищата, като апелира към родолюбиви българи за помощ, защото тези, които „тажет за народният сия ьзик са все бедни единнородци"[35].

Най-смела е агитацията, която Ив. Гологанов предприема против гръцката пропаганда и просвета през 1867 г., когато повторно се връща в Крушово. Сили той черпи изключително от дейността на Веркович, но до него достигат и проектите на цариградските българи за решаването на църковния въпрос. Учителят решава да приложи своя план за откриване на български училища в Мелнишка епархия. За тази цел избира с. Петрово, разположено в северната част на Валовишка околия. В него живеят българи, малко турци и власи. През 1853 г. малката влашка колония се налага и открива гръцко училище в Петрово. Учителите, които поемат да обучават децата на гръцки език, са българи. Пръв учител в Петрово е даскал Георги от Търлис, когото селяните наричат „старият даскал". Той учителствува осем години. Училището се помещава в частни къщи.

---

[34] БАН, НА, ф. „Сп. Попрокопов", Автобиография. Ч. 2, с. 381, 382.

[35] БАН, НА, ф. „Ст. Веркович", оп. 1, а.е. 177, л. 7 – 8.

През 1861 г. до църквата в Петрово местната община съгражда специално помещение за училище. Сега тя си поставя за цел да намери „един по-светски даскал". От с. Ловча, Зъхненска околия, идва даскал Никола, който учителствува в Петрово пет години. Учениците на даскал Никола, който е „доста нещо образован по гръцки", според плана на Гологанов започват да учат за пръв път и български език. Пълното освобождаване на училището от гръцкия език прави Алекса Захов от Голешово. В Солун е изпратен селският първенец Никола Палаханов, който донася книги за училището. Учителят Захов остава в Петрово до 1874 г., когато училището е затворено[36].

Ив. Гологанов успява да ангажира Ст. Веркович в пряка агитация против Гръцката патриаршия. През пролетта на 1868 г. те обикалят Валовишка и Мелнишка околия, като достигат до Каршияк. Навсякъде се срещат с първенците и другите жители и ги призовават към борба против гръцката духовна власт. За да ги убедят, че тя е подета и по другите краища, те им оставят български книги, вестници и списания. Гологанов свързва Веркович с всички по-будни лица от двете околии[37]. Тази дейност на Иван Гологанов не остава скрита за фанариотите. Него и брат му Теодосий ги заплашва заточение в Св. Гора[38].

Като вижда, че за пробуждането на народностното съзнание на населението са необходими книги, Гологанов заангажира с тази дейност Ст. Веркович в Сяр. Веркович в действителност доставя църковна и учебна литература от Цариград, Пловдив, Солун, Сърбия и Русия. За книги той се обръща на два пъти и до руския консул в Солун[39]. Учители, свещеници и първенци също се обръщат към Стефан Веркович за книги, вестници, списания и други български издания.

---

[36] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов", Автобиография. Ч. 2, с. 395, 401.

[37] БАН, НА, ф. „Ст. Веркович", оп. 1, а.е. 178, л. 8; *Райкова, А.*, Цит. съч., с. 91.

[38] Пак там, а.е. 177, л. 40.

[39] Пак там, а.е. 178, л. 57, 58.

Дейността на Иван Гологанов до голяма степен подготвя почвата за открита борба против гръцката пропаганда и за възникване на просветното движение в трите околии на Мелнишкия край.

Борба с гръцкия владика в Мелник. Измежду гръцките владици в Мелник най-напред започва да води организирана денационализаторска политика Дионисий. Той заема митрополитския трон през 1837 г. и е архирей на Мелнишка епархия близо 40-години. Посредством църквата и училищата той се стреми да осъществи асимилаторската си политика спрямо българското население. През 1862 г. Патриаршията определя на мелнишкия архирей годишна заплата в размер на 75 500 гроша. От тази сума той не отделя нито грош за училищата и просветата[40]. Продава свещеническите санове и вместо определените 10 гроша за вула[41] взема по 50 гроша на по-бедните и по 100 – 150 на по-богатите. От продажба на памук, вълна, добитък и жито, събрани от селяните на епархията, построява нова митрополитска сграда за 40 000 гроша, като останалите 100 000 гроша наставя в сандъците си[42]. Дионисий е член на синода в Цариград и неговото име стои под редица документи, излезли от Патриаршията. В един от тях (15.XII.1857 г.) гръцкото духовенство се задължава да се бори с всички сили срещу българските учители, които са „прости", „неуки" и „неблагонравни" и развращават младежите, като ги учат на роден език[43].

Първоначално борбата против гръцкото духовенство в Мелнишкия край не се води открито[44].

В началото на 1869 г. от Цариград в Сяр идва д-р Стоян Чомаков – един от водителите на църковната борба. Със Стефан Веркович той се разбира във всяка околия на окръга да бъдат изготвени изложения, които да се подписват от селата с искане до Портата Серска, Драмска и Мелнишка епархия да се включат в проекта за създаване на Българска екзархия.

---

[40] България, № 7, 23 май, № 8, 4 юни и № 10, 18 юни 1862.

[41] Разрешение за встъпване в брак.

[42] До 1912 г. при богослужение гръцкият владика от Мелник се именува „архирей на Мелник, Валовища и Петрич и екзарх на Македония". По какъв път е дошла тази титла, не е известно. Знае се, че през 1833 г. цариградският патриарх Константин I определя софийския митрополит за свой представител в България с титлата „екзарх на България"; *Снегаров, Ив.* Гръцки документи на Рилския манастир; ГДА „Кл. Охридски", т. X/XXXVI/, 5, 1960 – 1961, с. 192.

[43] *Цариградски вестник.* № 123, 20 февр. 1858.

[44] *Стрезов, Г.* Цит. съч., с. 70.

В Мелнишка околия Веркович се обръща към учителя във Влахи Михаил Попфилипов. От името на жителите на с. Влахи учителят незабавно изпраща „една акола" (изложение) до Цариград. Но изпълнението на тази задача за цялата околия се вижда за влахинския учител трудна и непосилна и затова той иска помощ от Веркович. На 4.XII.1869 г. Михаил Попфилипов му пише: „И от председателите на Мелнишката каза няма някоя противност, всички на драго сърце желаят да се збъдне реченото, сиреч българското желание да се изполни. Но сега и ти добре знаеш, приятелю, че и аз съм под власт, та не мога да ходя по селата, за да ся подписват человеците. Сега така си седи аколата. Белки ще ся свърши, но ще ся позабави, бърже не може да бъде. Или ако би имало някой човек от Ваша страна, за побърже нека дойде и аз ще му дам аколата да ходи с нея."[45]

Като разбира за готвената акция в епархията, през март на 1869 г. владиката Дионисий събира в Мелник свещениците от всички села на Мелнишка, Валовишка и Петричка околия. Той им поставя задача да накарат непременно селяните да се пишат гърци. Но това не дава очакваните от владиката резултати[46].

На 1.X.1869 г. Иларион Ловчански и д-р Стоян Чомаков се обръщат от името на българската община в Цариград към жителите на Валовишка околия с нарочно писмо. В него те съобщават, че Мелнишка епархия остава изключена от проекта на смесената българо-гръцка комисия за създаване на българска екзархия „само зачтото не сте ся оплакли до днеска". Те призовават своите сънародници открито да изразят волята си чрез жалби и протести до общината в Цариград, до местните турски власти и правителството за присъединяване към българската църква. „Ние знаем – завършва писмото, – че владиката и гръцките агенти ще се смутят от едно такова Ваше решение; те ще искат да поклатят небо и земя за това; ще да направят да Ви повика мютесерифинът и да Ви попита за причините на това. Вие знайте да им кажете, и на особено и на званично място, че „Ние сме болгаре и нашийт милостиви господар ся смили, припозна народа ни и го обдари с негова църква, тя е и тя ще бъде нашата майка и друго от нея не припознавами". Накрая дейците на народната борба за българска църква уверяват населението от Мелнишка епархия в своята подкрепа[47].

---

[45] БАН, НА, ф. „Ст. Веркович", оп. 1, а.е. 263, л. 4. Писмо на хаджи Михаил Попфилипов до Стефан Веркович от 2.XII.1869 г.

[46] Пак там, оп. 1, а.е. 179, л. 7. Писмо на Иван Гологанов до Стефан Веркович от 29.III.1869 г.

[47] Пак там, оп. 1, а.е. 347, л. 3, 4.

На 10.XII.1869 г. представители на Мелнишка, Валовишка и Неврокопска околия се събират в с. Гайтаниново и решават да изхвърлят гръцкия език и гръцките книги от църквите и да ги заменят с църковнославянски. Участниците, на брой 40 души първенци, учители и свещеници, се впускат в открита агитация в Драмска, Серска и Мелнишка епархия[48]. Това е „Великденската акция" в Серски окръг[49]. Целият окръг е обхванат от невиждано народно движение. Начело на движението застава председателят на серската българска община хаджи Димко[50]. Най-напред той пристига във валовишкото село Кърчово. Приемат го с голяма радост и прошенията биват веднага подпечатани. В къщата на Иван Гологанов, където се събират първенците на селото, думите на хаджи Димко за отделяне на Патриаршията се приемат „като от бога". От Крушово той отива в Царвище. Посещава също така с. Савяк, Горни и Долни Порой. По-нататък задачата за събиране и изпращане на прошенията до Цариград от Мелнишка епархия поема Тодор Оланов от Лехово. Положението му на богат и влиятелен човек поражда доверие към предприетото дело в селските общини. Протестите се подпечатват в Лехово, Петрово, Яново, Бельово и др. Помощ му оказва свещ. Димитър Ангелов от с. Черешница. По този начин акцията завършва благополучно и протестите биват изпратени в Цариград[51].

Борбата против органите на Цариградската патриаршия в Мелнишко получи нов тласък след излизането на султанския указ за създаването на Българската екзархия (15.II.1870 г.). Акцията се разгръща с най-голяма сила измежду епархиите на Югозападна България[52]. От Валовишка и Мелнишка околия движението се пренася и в Петричко. През април 1870 г. първенците от Петрич въз основа на чл. 10 от султанския указ изготвят едно изложение до султана в Цариград. В него те, като заявяват, че всички са българи, искат да се присъединят към Екзархията. Под него се подписват от всички села в Петричка околия[53].

---

[48] *Македоно-Одрински преглед*, 1907, № 1, 8 – 12.

[49] На 3.IV.1860 г. (Великден) в църквата „Св. Стефан" в Цариград Ил. Макариополски не произнася името на патриарха. С това фактически отхвърля властта на цариградската патриаршия.

[50] Хаджи Димо Хаджииванов от Горно Броди, баща на Димо Хаджидимов, умира през 1906 г. в Дупница.

[51] БАН, НА, ф. 14, „Ст. Веркович", оп. 1, а.е. 180, л. 1. Писмо на Иван Гологанов от Крушово до Ст. Веркович от 17.I.1870 г.; ф. „Ст. Попрокопов", Автобиография. Ч. 2, с. 418.

[52] *vединство*, Београд, № 10, 12 февр. 1870.

Владиката от Мелник се опитва да спре разгърналата се борба в епархията против Патриаршията. За тази цел си служи с интриги и клевети. Леховският първенец и църковен деец Тодор Оланов е обявен за „бунтовник” и окован във вериги. Но това не го изплашва. Пред представител на турската власт той заявява, че всичко, което върши, го прави в съгласие с царския указ и ако подпечатва протести, то те се поднасят на самото султанско правителство. Освен това те молят с прошения султанът да им даде не друго, а българско църковно право[54]. В Петрич Дионисий изпраща един от своите приближени духовни лица. По негово искане турските властници хвърлят всички първи хора от града и околията в тъмница и вземат прошенията. Населението от с. Егуменец обаче отказва да се подчини. След „три недели затвор” първенците остават непреклонни. В техни ръце остават и прошенията[55].

Като не постига успех по този начин, мелнишкият гръцки владика решава сам да обиколи из епархията и да задуши народното движение. Започва от валовишкото с. Крушово. Жителите на това село обаче страшно го ненавиждат. Дионисий заплашва крушовските първенци с тъмница, ако не се откажат от намерението си да се отделят от Патриаршията[56]. На 20.VII.1870 г. (Илинден) владиката повторно идва в Крушово. Между него и първенците се завързва следният разговор: „Защо вие, мили чеда, отстъпихте от майката си Велика църква и какво зло сте видели от владиката, та толкова зле се отнесохте към него?” От своя страна първенците отговарят по следния начин: „И какво добре сме видели от него, дали некогаш се е застъпил като народоначалник за каква работа наша да е било и дали някогаш ни е подканил да сградиме училище, за да си изучиме чадата и, отстъпихме от Великата църква, понеже желаеме да станеме чеда на народната наша църква и да имаме владика, който да ни поучва на езика ни, на него и за секоя работа да го използуваме в тъжбите.” Владиката напуска селото, недоволен от непримиримостта на жителите му. Връщайки се обратно в Мелник, той изпраща в Крушово писмо, в което иска да му се подпишат, че са гърци. Но и на писмото му отказват[57]. Примерът на Крушово последват и останалите valовишки села[58].

---

[53] *Македония*, № 15, 13 март 1871.

[54] Пак там, л. 4. Писмо на Иван Гологанов от Крушово до Стефан Веркович с дата 25.II.1870 г.; *Македония*, № 28, 24 февр. 1870.

[55] *Македония*, № 15, 13 март 1871.

[56] БАН, НА, ф. 14. „Ст. Веркович”, оп. 1, а.е. 180, л. 9. Писмо на Иван Гологанов до Стефан Веркович от 8.I.1870 г.

Като не успява във Валовишко, владиката Дионисий се прехвърля в Мелнишка околия. На 14.X.1870 г. посещава Влахи, за да иска владичнина и да въведе в църквата гръцки език. Но цялото село се вдига и го изгонва. На 28 същия месец владиката е пропъден по същия начин и от с. Кресна[59].

В отговор на владишките намерения общините от Мелнишка епархия изготвят общ протест, който изпращат до Високата порта и за цариградския печат[60].

На 5.III.1871 г. владиката Дионисий предприема фатална стъпка. Той написва писмо и го изпраща до всички свещеници и селски първенци на епархията. В него владиката нарича прошенията за присъединяване към Екзархията лъжливи. Той плаши селските първенци, че с решаването на българския църковен въпрос ги очакват тежки дългове, направени от водителите на църковната борба в Цариград. „Нима сте вий Българи – се казва в писмото. – Не знаете ли, че техният език е варварски, че той не е приет от Бога? Само елинският език е благословен от Бога и които се молят на него, Бог приема молитвите им. Прочее, не приемайте да се наричате Българи.”[61]

Петко Рачо Славейков напечатва писмото на Дионисий в оригинал във в. „Македония”. Като излиза на бял свят, владишкото писмо развълнува не само българите в Цариград. Вестник „Дунав”, издаван в Русе, публикува писмото в превод и в три последователни броя отразява възмущението на българите от клеветите на мелнишкия гръцки владика. С това се създават и общобългарски условия за отхвърляне на властта на Патриаршията по пътя на самоопределението в Мелнишкия край[62]. В отговор на владишките фалшификации общините от Мелнишка епархия изготвят пред Високата порта един общ протест. Под него успяват да се подпишат представителите на общините от Горни и Долни Порой, Савяк, Спатово, Хотово, Голешово, Петрово и други села от Мелнишка и Валовишка околия[63].

---

[57] БАН, НА, ф. 14. „Ст. Веркович”, оп. 1, а.е. 180, л. 14 – 15. Писмо на Иван Гологанов до Стефан Веркович от 27.VII.1980 г.

[58] Пак там, л. 18 – 20. Писмо на Иван Гологанов до Стефан Веркович от 6.IX.1870 г. и от 12.IX.1870 г.

[59] *Карчев, Ст.* Цит. съч., с. 12, 13.

[60] БАН, НА, ф. 14. „Ст. Веркович”, оп. 1, а.е. 180, л. 15.

[61] *Македония*, № 15, 13 март 1871.

[62] *Дунав*, № 566, 567 и 568 от 14, 18 и 21 апр. 1871.

В началото на 1871 г. първият вестител на училищната политика на Екзархията в Югоизточна Македония Стефан Г. Салгънджиев като учител в Сяр основава български казалийски общини в Мелник, Петрич и Валовища. Това са нов тип общини, които се издигат до положението на ръководни български центрове в Мелнишко, Петричко и Валовишко[64]. Особено националнополитическо значение за края има създаването на казалийската община в епархийския център с председател хаджи поп Димитър (Димитър Ангелов). Той е роден около 1824 г. във валовишкото село Черешница. Надарен с голям ум и богатство, хаджи поп Димитър е от ония български родолюбци, които изцяло се отдават на интересите на народа. Първият подтик към борба против Гръцката патриаршия той получава от Ст. Веркович в Сяр. Като оценяват качествата му за духовен предводител на народа, по всеобщо желание на населението от родното му село той се ръкополага за свещеник и от тоя момент нататък още поупорито се стреми към църковна независимост и българска национална просвета[65].

Първите стъпки на новосъздадените казалийски общини в Мелник, Петрич и Валовища е да приобщят населението от Мелнишкия край към общобългарското движение за църковна самостоятелност. Решено е за църковния народен събор в Цариград, който има за задача да изготви и приеме устава на Екзархията, да се изпрати представител ѝ от тукашната епархия. Лицето, определено за тази цел от Горни Порой, е задържано от турските власти във Валовища. Тогава за неин представител е определен Костадин Попстоянов (Калиманцалията). Заедно с него от Неврокоп заминава и Коста Вълчов Сарафов[66].

Най-важното дело на казалийските общини от Мелник, Валовища и Петрич в началния период обаче е скъсването с Цариградската патриаршия, което обявяват през септември на 1871 г и присъединяването на Мелнишка епархия по неофициален пъ към Българската екзархия. Този факт, който има характер н революционен акт, поставя българите от Мелнишкия край в нова позиция по отношение на борбата за национална просвета и култура[67].

---

[63] БАН, НА, ф. „Ст. Веркович", оп. 1, а.е. 308, л.1.

[64] Пак там, оп. 1, а.е. 308, л. 1; Стефан Г. Салгънджиев е роден през 1847 г. в Ст. Загора. В 1868 г. става редактор на българския отдел на турския в. „Солун". От 1871 г. до 1878 г. е екзархийски учител в Сяр, Одрин и Солун. През 1879 г. се заселва в Пловдив. Умира на 19.II.1911 г. В музея в Петрич стои запазен печатът на общината, върху който е изписано: „Община Петричка – кааза 1872 г."

[65] ОДА (Благоевград), ф. 267 К, а.е. 1, оп. 1, л. 5. По спомена на неговите наследници х.п. Димитър умира в 1899 г.

[66] *Македония*, № 15, 13 март 1871. Дописка от Мелнишко на гръцки език.

Начало на движението. Борбата за църковна независимост пробужда и движението за новобългарска просвета в Мелнишкия край. Неговите първи, макар и мъчителни стъпки се зараждат във Валовишка околия – най-събудената в региона. Фактически борбата за новобългарско образование започва с излизането на султанския указ за създаването на Българската екзархия. Изведнъж десет села от Валовишка околия пожелават да имат свои родни училища. Това са Лехово, Голешово, Бельово, Черешница, Ковачево, Горно Спанчово, Сенгельово, Пулево, Елешница и Долни Порой. По-голямата част от тях са разположени в северната част на Валовишка околия. Техен център е Лехово.

Лехово е голямо чисто българско село, сгушено високо в планината Славянка[68]. При своето откриване училището в Лехово превъзмогва много трудности. Тук има гръцко училище и от 1865 г. учител в него е даскал Стоян Шалев от Голешово. За да се осъществи голямото желание на жителите да имат училище, е сформирана местна българска община начело с известния селски първенец и родолюбец Тодор Оланов (Тодор Олан)[69]. Селяните веднага го избират за свой векил, т.е. за пълномощник на селото пред властта. Снабден официално с пълномощно, подписано от жителите на цялото село, той заминава за Сяр и Солун и успява да издейства необходимото разрешение от властите за откриване на българско училище в Лехово. Училището веднага е отворено[70]. Добре уредено, то става просветен център и за околните селища. Пръв български учител е някой си даскал Георги[71].

---

[67] *Стрезов, Г.* Цит. съч., с. 61.

[68] *Теплов, В.* Цит. съч., с. 242.

[69] Тодор Оланов е роден през 1817 г. в Лехово. Притежател е на ниви, ливади, лозя, пасбища, едър и дребен добитък. Занимава се с търговия и лихварство. До началото на „църковната борба" е член на християнската община в Мелник. Скъсва с Патриаршията и се издига като виден църковен и просветен деец в Мелнишкия край. През 1879 г. заедно с хаджи Димко от Горно Броди са пратеници от Серски окръг в Учредителното събрание във В. Търново, за да изразят протеста на населението от Македония против Берлинския договор. В началото на 80-те години къщата му е нападната, ограбена и опожарена от разбойници. Наскоро след това умира.

[70] *Македония*, № 86, 6 окт. 1870.

Аналогична е борбата за училище и в с. Голешово, съседно на Лехово с 211 български семейства и със запазени езикови и народностни традиции[72]. До 1870 г. в него съществува гръцко училище. Подготовката на лицата обаче, които преподават в училището, е много слаба. Изключение прави същият този даскал Стоян Шалев, който в Лехово учителствува между 1860 – 1865 г. Но това не променя положението. Не само по-будните и по-заможните слоеве от населението, но всички жители на селото пожелават децата им да престанат да се учат на неразбираемия гръцки език, а на родния език. Пръв български учител в Голешово е Иван Шалев от същото село. Негов приемник (1874 – 1875) е даскал Кръстю Тюлеков, пак от същото село[73].

За издигане и укрепване на движението за национална просвета във Валовишко през началния период служи училището и учителската дейност на Атанас Поппетров в с. Черешница. Още на 8.IX.1869 г. жителите на селото изхвърлят от църквата гръцките книги и ги заменят със старобългарски[74]. За откриване на българско училище обаче местната община няма подходящ човек. Със задачата да издири учител се нагърбва хаджи поп Димитър. За тази цел той се възползува от широките си търговски връзки с околните пазарни центрове. С помощта на неврокопската община през 1871 г. х.п. Димитър довежда за учител в Черешница Атанас Поппетров от Либяхово. Местната община се задължава да му плаща сумата от 2000 гроша годишно[75]. 38-годишен и с добра подготовка, либяховският учител се заема с голям патриотичен жар с уредбата на новооткритото училище. В своята практика той се придържа към педагогическата система на учителите си Георги Иванов Зимбилиев и Петър Вълчов Сарафов. В методиката на преподаване на български език той е силно повлиян от Йоаким Груев в Пловдив. В Черешница Ат.

---

[71] БАН, НА, ф. 14. „Ст. Веркович", оп. 1, а.е. 180, л. 18.

[72] *Теплов, В.* Цит. съч., с. 243.

[73] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов", Автобиография. Ч. 2, с. 392.

[74] *Право*. № 22, 21 авг. 1872.

[75] БАН, НА ф. „Сп. Поппрокопов", Автобиография. Ч. 2, с. 394^{а}. Писмо на хаджи поп Димитър от 6.III.1894 г. до Спас Поппрокопов от Сяр, в което по молба на последния поп Димитър му съобщава данни за първото училище в с. Черешница. През следващите години Атанас Поппетров учителствува в Старчища, Либяхово, Неврокоп и Банско. Участвува в Кресненско-Разложкото въстание. След въстанието се преселва в България. Умира през 1933 г. в София.

Поппетров учителствува две години. През първата учебна година местната община го снабдява с необходимите средства и той закупува от известния книжар на Разлог Георги Финдрин „едно редовно коло книги за 22 турски лири". В обучението обръща внимание на всички предмети, но особено държи на изучаването на граматика, христоматия и всеобща история. Жителите на Черешница обикват извънредно много своя учител. По-късно във вид на равносметка той ще напише в автобиографията си за своята учителска дейност следните редове: „Неописуема беше радостта на учители и ученици, че всички разбират това, което се чете и пише на български в училище и у дома, а отчасти и в църквата, гдето се започна да се извършва богослужението на старобългарски – славянския църковен език." На следната година Ат. Поппетров взема за помощник (поддидаскал) своя млад съселянин Марко Янков. Току-що завършил гръцкото училище в Сяр, за да се подготви за български учител, същият се нуждае от помощ. Но не минава и година и първенците на мелнишкото село Калиманци, съседно на Черешница, го харесват и го вземат за свой учител. Спазаряването между Марко Янков и представителя на калиманската община Костадин Попстоянов (Костадин Калиманцалията) става в къщата на черешничкия учител[76]. Макар че Калиманци е свободно раетско село с над 1000 християни-българи, това не пречи на владиката от Мелник да поддържа в Калиманци гръцко училище[77]. Местната община решава да обяви на селяните, че в Калиманци е открито училище на български език. В него веднага постъпват 20 деца. При това положение гръцкото училище, което е с половин брой ученици, престава да съществува. Калиманското училище открива пътя за новобългарското просветно движение и в селищата край Мелник[78].

Още по-големи са усилията на гръцкия митрополит от Мелник, за да попречи на ясно очерталото се движение за новобългарско образование в по-малките и икономически слабиываловишки села. Малкото чифлигарско село Пулево, което отстои само на един час от Валовища, също пожелава да има свое, българско училище. Жителите му довеждат и учител от Неврокопско. Като научава за това, мелнишкият фанариот веднага пише писмо на селяните да изпъдят учителя си. Те обаче отказват да се подчинят на владишката заповед. С помощта на турската власт Дионисий успява да изгони учителя от Пулево. Владиката Дионисий глобява две лири и хвърля в тъмница за три седмици учителя от с. Сенгельово, състоящо се от 200 български къщи. Свещеникът на Ковачево само защото четял евангелието на славянски и се готвел да открие българско училище, е отлъчен от църквата за две седмици и глобен две турски лири[79].

---

[76] БАН, НА, ф. 137. Автобиография на Ат. Поппетров, л. 17.

[77] *Теплов, В.* Цит. съч., с. 241.

[78] ОДА (Благоевград), ф. 114 К, оп. 1, а.е. 24, л. 2.

Силите, които застават начело на борбата за църковна независимост и национална просвета, произхождат из средата на заможните слоеве на населението от Мелнишкия район. Само буржоазията би могла да възглави тази борба, да я организира и подкрепи материално. За нейна обществена опора служат местните църковни общини, съставени от влиятелни български търговци и занаятчии.

2. СЪЗДАВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ВЗАИМНИТЕ УЧИЛИЩА

Взаимното училище в село Влахи. В културното възраждане на Мелнишкия край с. Влахи има особен принос. То най-рано се изявява в борбата за новобългарска просвета. Влахи е свободно раетско село с над 200 големи български фамилии[80]. Неговите жители се занимават главно със земеделие. Значителен е броят на семействата с хиляда и над хиляда овце и кози. Влахи се замогва обаче най-много от търговията. Около средата на миналото столетие в него се развива търговията с дървен материал, която носи големи доходи. Измежду предприемчивите и забогатели селяни се изявяват и големи радетели на новото светско образование. От околните пазари и панаири те донасят във Влахи новините за „Рибния буквар" на д-р Петър Берон и за Габровското училище.

През 1865 г. по почина на хаджи Георги Илиев, Стойко Аризанов, Андрея Хаджидимитриев, хаджи Стоянчо Ручюв, Никола Атанасов и хаджи Димитрия Анастасов – първенци и заможни хора в с. Влахи, се открива българско училище[81]. За учител е поканен Михаил Попфилипов. Роден е през 1835 г. в с. Годлево, Разложко[82]. Бил природно надарен човек. За времето си получава добро образование. Първоначално учи в килийното училище при поп Теофил в Белица, а след това в Банско при даскал Димитър Арабаджиев. Най-много М. Попфилипов обогатява знанията си в т.нар. Българско централно (епархийско) училище в Пловдив, ръководено от Йоаким Груев, бивш ученик и помощник на Найден Геров. От Й. Груев той получава не само добра подготовка по български език, но възприема и взаимоучителната метода. Оттук със себе си донася в превод и необходимите таблици за новата метода[83].

---

[79] *Македония*, № 15, 13 март 1871. Дописка от Мелнишко на гръцки език.

[80] *Теплов, В.* Цит. съч., с. 241.

[81] *Карчев, Ст.* Цит. съч., с. 4.

[82] Село Годлево дава редица учители на Кресна-колу през Възраждането.

Михаил Попфилипов се отдава на учителското поприще едва 23-годишен. Преди Влахи той учителствува в Разлог, Горно Драглища, Белица, Годлево, Владимирово и Сърбиново (дн. Брежани)[84]. Във Влахи учителствува цели десет години и се ползува през всичкото време с особена почит и уважение. Той е приет да живее в къщите на най-видните първенци на селото – хаджи Георги Илиев и Андрея Хаджидимитриев.

Във Влахи М. Попфилипов е вече в зряла възраст и работи с всеотдайността на възрожденски деец. През 1871 г. неговият покровител хаджи Георги го води на хаджилък в Йерусалим. Пътуването на Изток разширява извънредно много неговия кръгозор. Годишната заплата, определена от общината на даскал Михаил, е 800 гроша, а след като става хаджия – 1000 гроша.

Във Влахи М. Попфилипов се проявява като реформатор в образованието. В съответствие със своите педагогически възгледи и опит и с всеобщото желание на първенците от селото той заменя старата килийна система на обучение с училище от нов, светски тип. Още през първата учебна година наред със закон божий, Стария и Новия Завет М. Попфилипов въвежда изучаването на „Землеописание", „Смятане" и „Буквар". По смятане във влахинското училище най-много се набляга на таблицата за умножение като основа за овладяването на останалите аритметически действия. Букварът е съставен от едносрични, двусрични, многосрични и къси изречения и текстове по земеделие, написани на кирилица. Впоследствие с набавянето на учебници М. Попфилипов въвежда и други предмети във Влахинското новобългарско училище[85]. Той издига смело идеята за светски знания на роден език. В педагогическата дейност на влахинския учител за пръв път в Мелнишкия край намира практическо приложение и взаимоучителната метода. Само учител с опит и знания, каквито има М. Попфилипов, би могъл да създаде организация по образеца на Габровското училище. През 1865 г. във Влахи има всички необходими условия за реализирането на новия педагогически метод. М. Попфилипов започва да прилага дидактически средства и пробужда по-голям интерес към знанието и учението[86].

---

[83] Българското централно (епархийско) училище в Пловдив е открито през 1850 г. от Найден Геров. Училището е с шест класа и се счита за средно.

[84] *Стоилов, А.* Български книжовници в Македония. Т. 2. С., 1936, с. 72. След Освобождението Михаил Попфилипов се преселва в освободена България и учителствува в Костенец, Долна баня, Ветрен и др. Умира през 1911 г.

[85] *Карчев, Ст.* Цит. съч., 5 – 6.

Уредбата на училището в с. Влахи по образец на Габровското се оказва много трудна задача за жителите му. По този повод още от началото общината се обръща към Рилския манастир за помощ като най-близко духовно средище. Между управлението на манастира и общината във Влахи се завързва писмена кореспонденция, която се пренася от поклонници. Тази кореспонденция е ценен източник за историята на българското образование в Мелнишкия край. Писмото на общината във Влахи от 6.IX.1866 г. е подписано от председателя на общината – хаджи Георги. В него жителите на Влахи изтъкват, че „сме много оскъдни и за книжа, и за много потреби" и че са принудени „да обръщаме от гръцки на български учебници". Писмото завършва с думите: „Таго ради, като в дарите нечичко, да го назначите на един лист и да го провидите с Господин Лазара (Вичюв – Х.Т.) епитропа, на което и ние ще си възблагодариме премного."[87] Друго писмо с дата 26.IX.1866 г. общината изпраща на манастира чрез кмета Стойко Аризанов. Като молят отново помощ за „новото ни българско училище", жителите на Влахи с гордост съобщават, че училището им е „устроено по взаимната метода, за което и гърците много ни каскандисват (завиждат – бел.а.)". От писмата проличава, че Рилският манастир се отзовава на молбата и подарява на училището шест буквара, една кратка география, един голям учебен атлас с 20 карти (издание на Христо Г. Данов в Пловдив), едно житие на Иван Рилски и редица църковни потреби[88]. Рилският манастир изпраща на новооткритото училище в с. Влахи и парични суми, записани в кондиката на манастира[89]. Помощта на манастира обаче се оказва недостатъчна за първото българско взаимно училище в Мелнишкия край.

---

[86] Национален музей – Рилски манастир. Архив „Неофит Рилски", ф. 23, оп. 1, а.е. 268, л. 2.

[87] Пак там, ф. 1281, оп. 3, а.е. 841, л. 1.

[88] Национален музей – Рилски манастир. Архив „Неофит Рилски", ф. 23, оп. 1, а.е. 268, л. 2.

[89] *Рилец, Кл.* Цит. съч., с. 9.

На 10.VI.1867 г. предприемчивите влахлии пишат писмо до руския император Александър II чрез руския консул в Солун. То гласи: „Ние, отдолуподписаните жители от окръжие Мелничко, от село Влахи, смирени раби Вашего Благородия, като имаме желание за просвещението на чадата си, потрудихме се, та си съградихме църква и училище, които още не сме ни (ги – б.а.) доплатили, пък си нямаме нищичко, сиреч нито една потреба, нито в църквата, нито в училището и според сегашното състояние не ще можем скоро да ги придобием, защото сме натоварени с тежки даноци, и земята ни е дива и безплодна, та не можем да се прехраним и наплатим, камо ли да си купи нещо потребно за училище и църквата." Писмото е подписано от десет души първенци на Влахи. Между тях е и името на Михаил Попфилипов[90].

Като дългогодишен учител във Влахи Попфилипов се отдава и на книжовна дейност. Двете дейности през Възраждането се практикуват съвсем естествено. Писателската му работа е продиктувана от задачите на неговата педагогическа дейност. Доброто познаване на гръцки му позволява да превежда от гръцки на говоримия български език учебници, учебни помагала и ръководства, а също и църковни книги. При църковните книги българският текст пише с гръцки букви[91].

Във Влахи М. Попфилипов се проявява и като събирач на народен фолклор. Той подпомага дейността на Ст. Веркович в издирването на народни песни и при събирането на антики в Мелнишка околия и Разложкия край. Чрез Веркович получава в. „Македония" на Петко Р. Славейков. А в писмото си от 26.II.1868 г. го моли да му изпрати книги по история[92].

За едно десетилетие благодарение на М. Попфилипов голям брой младежи получават полезни знания, необходими за търговията, занаятчийството и селското стопанство. Като заведение от нов тип, с нова организация и съдържание, училището в с. Влахи се превръща във важен център на новобългарската просвета в Мелнишкия край. То очертава възможностите за задоволяване на възникналите образователни нужди, за обучаване на повече деца от един учител, за овладяване на рационални знания, нужни в стопанската дейност. Учителската дейност на М. Попфилипов става пример за учителите от околните села. Най-близките от тях, които разполагат с необходимите материални възможности, веднага пристъпват към откриване на училища, подобни на влахинското, а по-далечните – насочват децата си да се учат във Влахи[93].

---

[90] БАН, НА, ф. „Ст. Веркович", оп. 1, а.е. 268, л. 1.5. По почерка е установено, че автор на писмото е учителят Михаил Попфилипов. Резултатите от писмото не са известни.

[91] Под перото на М. Попфилипов по-късно излизат книгите: Царица Самариада (Пловдив, 1885), Повест за някой цар и сина му (Пловдив, 1886), Опелото на мирский человек (Сяр, 1893) и много „Катависии". *Юруков, М.* Просветното дело в Разложко. С., 1941. с. 51.

[92] *Документи* за Българското възраждане от архива на Стефан Й. Веркович. С., 1969, с. 324. В архива на Веркович са запазени пет писма на Михаил Попфилипов, писани от Влахи с датите: 8.VI.1867 г., 25.II.1868 г., 29.I. 1869 г., 2.XII.1869 г. От тях само две са публикувани в издадените документи.

Българско училище в Мелник. Гръцката националистическа пропаганда полага неимоверни усилия, за да задържи възрожденския процес в градовете на Мелнишкия край. Но това не ѝ се удава. През XVIII и XIX в. в Мелник, Петрич и Валовища се развиват обществено-икономическите условия, характерни за националното Възраждане.

В началото на 1872 г. казалийските общини от Мелник и Петрич се обръщат към Македонската дружина в Цариград с молба да им изпрати български учители. Въпреки голямото си желание членовете на дружината не могат да намерят лица, които да поемат риска да станат учители в район, който е силно притиснат от гърцизма. Не по-малка пречка били и паричните затруднения по това време на Македонската дружина[94]. За да отстъпи обаче гърцизмът в градовете на Мелнишкия край, са нужни не само силни позиции на българите в стопанския живот и една по-висока организация на местното възрожденско общество, но и наличието на солидарност на българите от Югоизточна Македония.

---

[93] Във Влахи при даскал М. Попфилипов се учи две години (1866 – 1868) Лазар Костов Нишков от с. Долно Драглище, Разложко. След Освобождението продължава образованието си в Пловдив и във военното училище в София и в Одеса. Като офицер участвува в Сръбско-българската, Балканската и Първата световна война. Убеден русофил, той е зачислен в запаса. Умира през 1938 г. в София.

[94] *Чилингиров, Ст.* Българските читалища преди Освобождението. Принос към историята на Българското възраждане. С., 1930, с. 590, 597. Македонската дружина е създадена от членове на Цариградското българско читалище в края на 1871 г. Тя се занимавала изключително с просветното дело в Македония. Дейността на дружината продължава до 1874 г., когато се преименува в „Комисия за поддържане на бедни училища". (Вж. по-подробно *Арнаудов, М.* Екзарх Йосиф в българската културна борба след създаването на Екзархията. С., 1940, с. 85; *Снегаров, Ив.* Солун в българската духовна култура. С., 1937, с. 133.

На 19.XI.1872 г. Драмска, Мелнишка и Серска епархия по решение на Екзархията се обединяват. Обединената епархия получава името „Мелничко-Неврокопска-Серско-Драмска епархия". За център е избран Неврокоп, който лежи на половината път между Драма и Мелник. Учителят Коста В. Сарафов от с. Либяхово (дн. Илинден) е избран за представител на новата епархия в Цариград.

Сплотяването на народните сили от трите епархии повдига още повече духа на българската община в Мелник. В началото на 1873 г. нейният състав е разширен. В казалийската община са включени първенци от най-събудените селища на Мелнишка околия като Кресна, Влахи, Горна Рибница, Ладарево, Дебрене, Калиманци и др. Начело на общината застава най-видният деец на културното възраждане в Мелнишкия край – Костадин Попстоянов, наречен Костадин Калиманцалията[95]. Той е роден през 1832 г. в мелнишкото село Калиманци. Младият Костадин учи в местното гръцко училище, но расте и се възпитава под непосредствените грижи на своя баща поп Стоян, който е един от най-будните свещеници в епархията. Природно надарен, красноречив и доказателствен, К. Калиманцалията владее много добре турски език и се ползува с голямо доверие сред местните власти. Това обстоятелство се оказва много благоприятно за неговата дейност като председател на казалийската община в Мелник[96]. Под негово ръководство общината в Мелник се насочва към откриване на българско училище в епархийския център. На 5.III.1873 г. идеята за българско училище в Мелник е реализирана. Казалийската община определя мястото му във „Варош махала" – в къщата на поп Ташо (Атанас Павлов) до църквата „Св. Тодор". Новооткритото училище веднага събира 40 ученици. В него постъпват да се учат деца не само от града, но и от селата. Пред учениците застава учителят Петър Вълчов Сарафов, брат на Коста В. Сарафов, препоръчан от общината в Неврокоп. Само личност като П. Сарафов с богат опит във въвеждането на българския език би могъл да заеме учителската длъжност в епархийския център Мелник и да се противопостави на привържениците на гръцкото образователно дело[97]. Сарафов е един от най-видните дейци на културното възраждане на българите от Източна Македония. Роден е през 1842 г. в с. Либяхово, Неврокопско. Произхожда от голям и заможен род. За времето си е много образован човек. Като ученик и учител в гръцкото училище в Сяр П. Сарафов не само се образова и развива своето национално самосъзнание, но изучава и педагогическата система на обучение, която съществува в гръцките училища. В Неврокопска и Зъхненска околия той не само заменя смело гръцкия език с българския, но въвежда нови учебни принципи и методи на работа[98].

---

[95] БАН, НА, „Ст.Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1, с. 182.

[96] Костадин Калиманцалията успява да изучи българска граматика, четмо и писмо и става учител в родното си село. От съвременниците си е наречен „Даскала", а цялата фамилия – „Даскалови". Убит е на 7.VII.1900 г. от гръцки фанатици. За него вж. *Шопов, Ат.* Из живота и положението на българите във вилаетите. Пловдив, 1893, с. 128; *Реформи,* № 24, 27 юли 1900; Петър Даскалов. Автобиография (ръкопис), л. 2 – 3; *Божинов, В.* Българската просвета в Македония и Одринска Тракия. С., 1982, с. 174.

Като страстен привърженик на светското образование П. Сарафов въвежда в Мелнишкото училище изучаването на предмети, които най-добре отговарят на изискванията на новите обществени сили в Мелнишкия край. Това са: граматика, числителница (смятане), българска история, землеописание (география), четене и чистописание (краснопис). В своята педагогическа дейност като учител в Мелник Сарафов отделя най-голямо внимание на обучението на децата по роден език[99]. Българското училище в Мелник и учителската дейност на П. Сарафов не допадат на владиката Дионисий и гръцките търговци и лихвари в града. Наклеветен пред турските власти, учителят Сарафов не завършва учебната година и напуска Мелник. Българското училище обаче не се затваря. Мястото на първия български учител в града се заема от Иван Минков Козарев от Калофер.

Въпреки кратката учебна година на 22.VII.1873 г. пред множество хора от града и селата българското училище в Мелник провежда своя пръв годишен изпит. На изпита присъстват и гърци. Поканен е и владиката, но той не се отзовава. На годишния изпит обаче присъствува и Петър Сарафов, когото мелничани не забравят. Първият български учител в Мелник държи пламенно слово, в което напомня за придобитите „изгубени” права от българския народ и набляга на нуждата от знание на родния език. Присъствуващите обаче най-много са смаяни от „сладкозвучните песни” на учениците. Силно впечатление правят и отговорите на учениците по изучаваните предмети.

---

[97] *Марица*, № 287, 22 май 1881; *Шопов, Ат.* Цит. съч., с. 128. Според Сп. Поппрокопов в новооткритото училище постъпват 20 ученици от града. БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов''. Автобиография. Ч. 1, с. 182.

[98] През 1881 г. П. Сарафов по препоръка на Екзархията възстановява българското училище в Сяр, затворено през 1876 г. Определен е и за надзорник на училищата в Серски окръг. Наклеветен пред турските власти, той е заточен в Мала Азия, но успява да избяга. Установява се в София като преподавател и преводач от турски език. Умира през 1915 г. (БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов''. Автобиография. Ч. 2, с. 826, 857, 870).

[99] *Право* (притурка), № 28, 21 септ. 1873.

Недоволен от впечатлението, което произвежда изпитът в българското училище, владиката с подкрепата на гръцките търговци и лихвари решава да го затвори. Като не може да намери подходяща причина, той организира нападение над училището. Понеже учебните занятия започват по-късно, след годишния изпит те продължават. На 6.VIII.1873 г. ученици от гръцките училища в Мелник се нареждат срещу българското училище с викове: „Излизайте, схизматици!” В ръцете си държат камъни, готови всеки момент да полетят към българчетата. Опасността е отстранена благодарение на съобразителността, проявена от учителя Ив. Козарев. Той успява своевременно да предупреди турското околийско управление и да предизвика бързата намеса на турските власти. Провокацията е предотвратена, но по нареждане на турските управници българското училище се измества в друг край на града. В дописката, изпратена по този повод от Мелник с дата 20.VIII.1873 г., се чете: „Училището ни се премести още на по-хубаво място.”[100] Това „по-хубаво място” е махалата „12-те Апостоли” — къщата на хаджи Мильо[101]. След тази случка и Ив. Козарев не може повече да остане в Мелник.

През лятото на 1873 г. общината в Мелник се обръща с молба към българската община в Неврокоп да ѝ посочи друг учител. За такъв тя им препоръчва Спас Поппрокопов от с. Гайтаниново. Споразумението между него и членовете на Мелнишката община се извършва на Неврокопския панаир. По същото време се основава учителското дружество „Просвещение”, което отклонява Поппрокопов от длъжността му като учител в Мелник.

Българското училище от 1873 г. в Мелник става образец за светско училище в Мелнишкия край.

Българското училище в Петрич. Откриването на българско училище в Петрич изминава един дълъг и тежък път. През 1857 г. от патриархистите в Петрич се построява църквата „Св. Богородица" и се открива гръцко училище. Това принуждава българите през 1868 г. да пристъпят към построяване на своя църква, наречена „Св. Никола"[102]. Църквата се изгражда със средства и с помощта на населението от Петрич, околията и от селищата на цялата Мелнишка епархия. Това води до създаването в Петрич на българска градска община[103]. Новосформираната градска община обаче не е в състояние сама да открие българско училище в града. Тази възможност има казалийската община през 1871 г. Тя обединява силите на най-будната част от населението на града и околията за създаване на организиран учебен център в Петрич[104].

---

[100] Пак там.

[101] Хаджи Мильо (хаджи Михаил Иванов) от с. Горни Орман (дн. с. Ладарево). Многогодишен член на българската община в Мелник. Представител е на Мелнишката епархия в Цариград. Поддържа тесни връзки със Стефан Веркович в Сяр. В някои писма до него се подписва и Йоанов.

След молба до Македонската дружина в Цариград казалийската община продължава да търси учител. С тази цел към края на лятото на 1872 г. тя изпраща свой пълномощник до Ст. Веркович в Сяр. Но и тази стъпка не донася нужния резултат[105]. Успех, който укрепва позицията на казалийската община и на българщината в Петрич, е откриването на училище от нов тип в с. Елешница (дн. Беласица). През 1875 г. в него вече се учат 30 ученици. Всъщност оттук започва и пътят на българската просвета в Петричка околия, като в града тя получава истинското си развитие.

Елешница възниква през XVIII в. във връзка с развитието на новите икономически отношения в Петричко. Разположено на югозапад от Петрич – в началото на Подгорията, селището постига бърз стопански подем[106]. Елешничките лихвари са кредитори на по-голямата част от петричките еснафи. Възникнала сравнително рано, елешничката църковна община успява да намери и свои учители – Георги Урумов от Радовиш.

В Петрич през септември 1873 г. в „Мартин махала", населена главно с българи занаятчии, дошли от околните села, се открива първото българско училище със светски характер. Учител е Ангел Войнов (йеродякон Агапий Войнов).

---

[102] Над южния вход на църквата има надпис, който гласи: „Храмът господен се създаде в 1868 г."

[103] *Документи* за Българското възраждане от архива на Стефан Веркович (1860 – 1893). С., 1969, с. 359, док. 288. Писмо на българската община в Солун до Стефан Веркович в Сяр от 2.XII.1868 г.

[104] В музея в Петрич е запазен печатът на казалийската община. Околовръст има следния текст: „Петричка община – кааза". В средата е изписана годината „1872".

[105] *Документи* за Българското възраждане от архива на Стефан Веркович. . ., с. 515, док. 427.

[106] *Стрезов, Г.* Цит. съч., с. 30.

Този изключително голям родолюбец е роден през 1838 г. в Кюстендил. От своите учители в родния си град и в Рилския манастир А. Войнов получава не само необходимата подготовка, но и голямата си любов към учителската професия. Духовният сан, приет през 1863 г., не го отклонява от училището. Преди да дойде в Петрич, той учителствува в редица български краища (Царево село, Кюстендил, Ксанти, Цариград, Солун, Воден, Зарово и Струмица), натрупва неимоверно голям опит и се проявява като смел борец за българска просвета и култура. В Петрич обучава децата по звучната метода на Йосиф Ковачев от Щип, пренесена от Русия[107]. А. Войнов полага здрави основи за взаимното училище в Петрич[108]. В него той създава организация, каквато съществува и в останалите български краища. Въвежда учебни предмети, които се изучават и в другите български училища. На обучението по роден език А. Войнов гледа като на средство за патриотично възпитание на децата. Особено внимание отделя на нравственото възпитание на учениците.

Озлобени от бързия успех на училището, само след една учебна година, на 4.VII.1874 г., гъркоманите от Петрич организират нападение върху А. Войнов с цел да го убият. Здравият и решителен учител сумява да даде добър урок на нападателите[109]. Въпреки това те успяват да го отстранят от заеманата учителска длъжност в Петрич. В едно писмо на казалийската община от Петрич до Ст. Веркович, което носи дата 10.XI.1874 г., се прави висока и много точна оценка на неговата учителска дейност. В писмото пише: „Нека Ви бъде известно, че негово священнословесие, родолюбывыть отец Агапий след като учителствува 14 месеци в казаното ни училище съ отлично стараніе за просвещеніето и образованіето на поверените му ученици, тъй съще за просвещение на народа ни, на 1-й настоящаго ноемврия си даде оставкъта и на 6-й того помина за въ Солунъ. . ."[110]. Училището в града обаче не е затворено. За учител общината довежда Евтим

---

[107] *Иванов, Й.* Северна Македония. С., 1906, с. 348; *Салгънджиев, Ст.* Цит. съч., с. 27, 29; Изложение на Македонската дружина, четено на годишното събрание на Българското училище в Цариград на Връбница, 1874 г.

[108] ОДА (Благоевград), ф. 742, оп. 1, а.е. 113, л. 18.

[109] ОДА (Благоевград), ЕП, ф. 240, оп. 1, л. 18.

[110] *Документи* за Българското възраждане от архива на Ст. Веркович. . ., с. 555, док. 461. Ангел Войнов умира през 1902 г. в Кюстендил крайно беден. Буржоазното народно събрание отказва да му даде макар и минимална пенсия. Вж. *Струма,* Кюстендил, № 38, 30 май 1902.

Петров Траянов от Пехчево. Чрез хули и клевети гъркоманите успяват и него да прокудят. Това обаче не изплашва петричките граждани. За български учител в Петрич бива условен от общината Димитър Филипов от Радовиш. С него делото на новото образование в Петрич се утвърждава. Той учителствува в града до 1876 г.[111]

Българското училище в Петрич оказва силно влияние върху културното възраждане на населението в околията. Редица селища заменят килийния метод на обучение със светския (Егуменец, Ново село, Смоларе), а други от тях – гръцкия език с български[112].

Помощ на Учителското дружество „Просвещение"

През август 1873 г. представители на учителите от Югоизточна Македония основават в Неврокоп учителско дружество под името „Серско-Мелничко-Драмско-Неврокопско учителско дружество „Просвещение"[113]. Дружеството има свой устав и ръководство[114]. То сплотява най-добрите представители на българската възрожденска интелигенция от Серски и Драмски окръг. Дружеството не е обикновена организация на учителите, а орган на българското културно възраждане от източните предели на Македония. То си поставя за задача да разпространява българския език в околиите на двата окръга, да издирва и препоръчва лица, способни да бъдат учители, да подпомага, доколкото му позволяват средствата, нуждаещи се училища и бедни ученици и да работи за издигане културата на населението. Членовете на дружеството се делят на действителни, благодетели и спомагатели. За четири месеца то успява да събере 200 турски лири[115], а за осем месеца – 43 801 гроша[116]. Дружеството завършва годината със сума от 89 945 гроша[117].

---

[111] БАН, НА, ф. „Ст. Веркович", оп. 1, а.е. 157, л. 1. По въпроса за датата на откриването на българското училище в Петрич има и други мнения, които обаче са неприемливи. Вж. *Шопов, Ат.* Цит. съч., с.128; *Стрезов, Г.* Цит. съч., с. 73; *Светлинов, Н.* Българските училища в Македония. Вж. *От. Паисий.* С., 1930, № 21 и 22, с. 331; Албум Македония. С., 1931, отд. VII, с. 92 и др.

[112] В с. Долна Рибница има гръцко училище от 1856 г. С изхвърлянето на гръцкия език и гръцките книги през 1870 г. в Мелнишка епархия училището престава да съществува. На следната година жителите му построяват специално помещение за българско училище. Пръв негов учител е Иван Димитров от с. Русиново, Беровско.

[113] БАН, НА, ф. „Ст. Веркович", оп. 1, а.е. 246, л. 47. Писмо на Никола П. Падаров до Стефан Веркович от 15.VIII.1873 г.

[114] *Напредък*, бр. 53 от 2.VIII.1875 г. За дружеството виж по-подробно в сб. Просветното дело в Неврокоп (Гоце Делчев) и Неврокопско през Възраждането. С., 1979.

Годишното събрание на дружеството в Неврокоп за учебната 1873 – 1874 г. разпределя учителите по околии. За Мелнишка околия са утвърдени: Иван Хаджипетров от Гайтаниново, Тома Николов Попов от Пазарджик, Петър Вълчов Сарафов и Иван Минков Козарев. Членовете на дружеството, които събранието определя за тази околия, не са обикновени учители, а просветни дейци, проявили се в борбата срещу гръцката националистическа пропаганда.

Иван Хаджипетров идва в епархийския център от Банско, където предходната година учителствува. Определена му е „годишна плата" от 3000 гроша, дадени по равни части от дружеството и от общината. Учителят живее в къщата на поп Ташо. Броят на учениците, които обучава, е 30. Убеден привърженик на просветните идеи на Възраждането, Ив. Хаджипетров утвърждава позициите на Мелнишкото училище след бруталните действия на гръцките националисти. В педагогическо отношение той се заема да развие и усъвършенствува програмата на училището[118]. От началото на учебната 1874 – 1875 г. в Мелник идва и Спас Стойков Харизанов[119].

Учителят Ив. Козарев заминава за с. Белевехчево. Най-напред построява специално помещение за училище. За да не срещне трудности с местните власти, прилепва помещението за църквата. В него идват деца и от околните села[120]. Като създава нужните условия за учебна дейност през 1874 г., Ив. Козарев заменя преподаването на гръцки език с български [121].

Тома Николов Попов, определен от дружеството за учител в Мелнишка околия, не заема своето място. Той остава и през учебната 1873 – 1874 г. в Банско.

Като член на ръководството на учителското дружество „Просвещение" и неукротим борец за новобългарско образование най-активно заработва в Мелнишка околия Петър В. Сарафов. По настоятелните искания на общината той се установява за учител в с. Дебрене, чиито жители са само българи[122]. Сарафов е първият български учител в това селище. Тук той прилага някои педагогически новости. Като взема под внимание ролята на материалните условия за учебната дейност на учителя, Сарафов построява специално помещение за училище. Той излиза и с нова позиция по отношение на учебната програма, приложена преди това в Мелнишкото българско училище. В своята училищна работа се заема да спазва принципа на достъпност, системност и последователност в обучението. Като основни за изучаване през първата учебна година П. Сарафов определя буквара и читанката, които използува за първи път в своята училищна практика. Наред с това преподава на своите възпитаници умствено смятане (числителница), краснопис (чистописание) и славянски прочит.

---

[115] *Даскалов, Ан.* Из миналото на Неврокопско и близките му покрайнини. – *Македонски преглед,* г. VII кн. 1, с. 110.

[116] *Век,* № 18, 11 май 1874.

[117] *Даскалов, Ан.* Цит. съч., с. 113.

[118] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1, 23 – 28.

[119] БАН, НА, ф. 14, „Сп. Веркович", оп. 1, а.е. 270-б, л. 1. Писмо на Спас Стойков Харизанов до Стефан Веркович в Сяр от 18.VIII.1874 г.

[120] ОДА (Благоевград), ф. 300 К, оп. 1, а.е. 3, л. 3.

[121] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 370, л. 111.

В Дебрене П. Сарафов създава организация на учебната дейност, която съответствува на началата на взаимното училище. Той разделя учениците на напреднали и на нуждаещи се. Всички деца седят на пода. По-напредналите пишат на хартия с пачи пера, които сами приготвят, а останалите на плочи. Мастилото се състои от сажди, разтворени в топла вода. Занятията се водят целодневно. За пръв път Сарафов въвежда в Дебренското училище обедната почивка. Той отделя голямо внимание и на дисциплината на учениците. Отменя „флангата", която се прилага в килийните училища в Дебрене и Белевехчево. Учителят включва като учебен предмет и пеенето като най-подходящо средство за революционното и патриотичното възпитание на учениците. Основателят на първото светско училище в Дебрене престоява в селото само седем месеца. Преди да се извърши годишният изпит, той е наклеветен от гърците и за да не бъде арестуван, избягва от Дебрене в София. Училището обаче не се затваря. На мястото му за новата учебна година дружество „Просвещение" определя неговия другар и съидейник Ив. Козарев. Той продължава и още повече усъвършенствува педагогическата дейност на П. Сарафов. В училището се въвеждат два нови учебни предмета – Закон Божий и Смятане по учебник. Смятането по учебник води до подобряване на преподаването по аритметика. Знанията на учениците стават по-сигурни и се разширяват. При Козарев „обучението по български език се поставя на по-здрави основи"[123].

---

[122] *Теплов, В.* Цит. съч., с. 241.

[123] Летописна книга на училището в с. Дебрене, с. 3,4. Книгата е заведена на 1.I.1930 г. Сведенията са събрани от живите учители в килийното училище в селото Ризо Панов и Тодор Божинов.

За учебната 1875 – 1876 г. дружеството определя Ив. Козарев за учител в Св. Врач – най-развитото в стопанско отношение селище от Мелнишка околия[124]. Духовният подем на неговите селяни е свързан с икономическото издигане на селото, което започва преди средата на миналото столетие. По-будните и по-заможните жители изпращат децата си да се учат в Рилския манастир, Мелник, Влахи, Дебрене, Беловехчево[125]. Израз на материалното замогване и на пробудилото се национално съзнание на населението е църквата „Св. Безсребърници Козма и Дамян", изградена в 1861 г. на хълма в западната част на селото. За нейния строеж българите от Св. Врач се сдобиват със специално султанско разрешение. При освещаването владиката от Мелник бърза да внесе в църквата книги на непознатия за населението език[126]. Ктиторският съвет обаче, упълномощен от селото за нейната направа, остава да съществува и занапред като постоянна местна община.

През 1868 г. Ст. Веркович приканва жителите на Св. Врач да изхвърлят гръцкия език от църквата „Св. Безсребърници Козма и Дамян" и да открият училище[127]. След излизането на султанския указ за създаване на Екзархията книгите в църквата са заменени с църковнославянски. Но гръцките търговци и лихвари, които все още държат силни позиции на пазара в Св. Врач, попречват на местната община да открие и българско училище в селото. Пратеникът на учителското дружество „Просвещение" обаче успява да преодолее всички трудности и успешно да реши тази задача[128].

Иван Минков Козарев е роден през 1849 г. в гр. Калофер[129]. Сведенията за началния период от живота му са много оскъдни. Произхожда от заможния калоферски род Хаджинедялкови. Майка му е от Севлиево. Като се има предвид неговата активна дейност в Мелнишко, със сигурност може да се допусне, че Ив. Козарев получава добро образование. Най-вероятно той се учи в училището на Й. Груев в Пловдив [130]. Още по-неизвестно е по кой път Козарев идва за учител в Мелнишкия край. Според една легенда е изпратен лично от В. Левски. В своите спомени Стефан Георгиев Карчев от Кресна пише, че Ив. Козарев бил едър, снажен, много енергичен, смел и решителен [131]. В педагогическите си възгледи ѐ силно повлиян от П. Сарафов. В Св. Врач се проявяват най-добрите качества на Ив. Козарев като деец на българската просвета. В една къща в старата част на селото Ив. Козарев събира 30 деца и започва да ги обучава по учебната програма на Мелнишкото българско училище от 1873 г. Новооткритото училище се посещава и от деца от околните села. Местната българска община определя на учителя годишна заплата от 12 турски лири[132]. Под ръководството на Ив. Козарев предприемчивите жители на Св. Врач изграждат и специално помещение за обучение на децата в западната част на църковния трем. Това укрепва делото на новото образование в най-развитото мелнишко село и извежда селището в предните редици на движението за новобългарска просвета в Мелнишкия край[133]. В Св. Врач калоферецът остава по препоръка на учителското дружество две учебни години. През това време той се задомява, като се оженва за Катерина Анастасова. През 1877 г. е принуден да напусне Св. Врач. След него идват гръцки учители, изпратени „даром" от Сяр. Те веднага заменят българския език с гръцкия[134].

---

[124] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 370, л. 111. Рапорт на Костадин Попташев от 4.I.1909 г.; *Шопов, Ат.* Цит. съч., с. 129; *Сърбов, С.* Цит. съч., с. 232.

[125] *Григорович, В.* Цит. съч., с. 45; ОДА (Благоевград), ф.320К, оп. 1, а.е., л. 1–2; Летописна книга на училището в с. Дебрене, л. 3–4.

[126] По-подробно за църквата вж. *Пандурски, В.* Църковни старини в Мелник, Роженския манастир и Сандански. – *Духовна култура.* С., 1964, кн. 4 с. 11.

[127] *Райкова, А.* Цит. съч., с. 91.

[128] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 142.

[129] По данни от смъртния акт, запазен в Кюстендил.

Учителите Ив. Хаджипетров, П. Сарафов и Ив. Козарев не ограничават своята дейност само в съответните селища. Като действителни членове на учителското дружество „Просвещение" те работят за издигане на националната просвета в цяла Мелнишка епархия. Сарафов насочва вниманието си към Валовишко. С негово съдействие в Бельово, едно от малкото села без училище, е привлечен даскал Димитър Ангелов от същото село. Макар и с над 157 български къщи, селото не може да си открие училище, понеже общината не е в състояние да открие лице, на което да възложи рискованата задача. Даскал Димитър, чиято фамилия е неизвестна, е смел и решителен и най-важното подготвен за тази цел. Той учи в гръцкото училище към манастира „Св. Иван Предтеча" и в Сяр. Накрая постъпва в българското училище в града при Ст. Салгънджиев. Заради проявено ученолюбие Салгънджиев му издейства и стипендия от Македонската дружина в Цариград. Но буйният Димитър написва сатира срещу гръцкия владика в Сяр и това става причина да прекъсне учението и да избяга в Солун. Макар и да няма нужната педагогическа подготовка и знания по български език, в Бельово даскал Димитър заработва с голямо желание и жар. С дадените му от общината 250 гроша при откриването на училището той купува от Солун необходимите учебници (читанки, църковни книги и др.). След това събира децата в една къща и започва да ги обучава по учебната програма на Мелнишкото училище (1873 г.). Общината определя на учителя 12 турски лири годишна заплата. Даскал Димитър оставя трайни следи в Бельово. Той заема учителска длъжност в селото до началото на 1878 г.[135].

---

[130] Документи за Българското възраждане от архива на Стефан И. Веркович (1860 – 1893) . С., 1969, с. 532, 545.

[131] *Карчев, Ст.* Цит. съч., с. 6.

[132] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 370, л. 111; БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1, с. 178.

[133] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 142; *Шопов, Ат.* Цит. съч., с. 129.

[134] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1, 179 – 180.

Ив. Козарев се заема да подпомогне разпространението на идеите на новобългарското образование в Каршияк. Изолираният характер на покрайнината се оказа не особено привлекателен за учителите отвън. Ето защо с устройство на училища от нов тип в Каршияк се заемат лица, обучени по старата килийна система. В Горна Рибница Георги Петров Конарски, преминал през обществената килия на К. Попгеоргиев от Берово, доставя учебници от околните градове, прави необходимите промени в програмата за обучение и с това преобразува училището в светско[136]. Във Велюшец програмата на килийното училище също претърпява промени. Неговите жители остават много доволни, че на децата започват да се дават полезни и рационални знания[137]. През 1875 г. в с. Цапарево с помощта на Ив. Козарев се открива светско училище. Първият учител събира децата в частен дом и започва да ги учи по предмети и учебници, каквито не се срещат въобще при килийното училище[138].

Като учител в Мелник Иван Хаджипетров е малко познат за района, но въпреки това като член на учителското дружество прави опити да се сработи с първенците и просветните дейци от Петрич и околията му.

---

[135] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 2, с. 390.

[136] Г. Конарски е учител в Г. Рибница близо 40 години от 1869 до 1908 г. Селяните го наричат „Георги Даскала" и така остава известен (Даскалов, Сл. Биографични бележки за Серафим Г. Даскалов, в ръкопис, л. 1).

[137] Доклад на земляческа среща, 1982, с. 4.

[138] *Летописна* книга на училището в с. Цапарево, л. 1.

Организация на учебната дейност в с. Кресна[139]. Всяко селище, което открива училище от нов, светски тип в Кресна колу, има желанието то да бъде уредено по взаимната метода като влахинското.

През 1865 г. първенците от „Арменската махала" на с. Сенокос Трендафил и Тренко Чакърски, Тошко Везенков и поп Димитър Ликийов довеждат в с. Сенокос Костадин Попгеоргиев от с. Годлево, Разложко. Жителите на селото посрещат учителя изключително топло. Както било прието тогава, той е настанен да живее в къщата на един от селските първенци. Определена му е заплата за годината от 500 гроша, платими по равно от общината и родителите. Учениците поред му носят храна. К. Попгеоргиев добива голяма известност сред населението от околните села заради желанието си да организира учебната дейност в Сенокос на началата на взаимоучителната метода. Към училището на К. Попгеоргиев се насочват децата на позаможните родители от много села на Кресна колу, а също и от Горноджумайско. От Никола Попфилипов той възприема достатъчно задълбочено взаимоучителната метода и я прилага в Сенокос. Донася и специални таблици, предназначени за новия вид на обучение.

Годлевецът, както го наричат жителите на Сенокос, обаче не успява да постигне добра организация на новата педагогическа система. Причините за това са, че в Сенокос липсват необходимите обществени и материални предпоставки за приложението ѝ в онзи вид, в който се среща по останалите български краища. Въпреки голямото желание жителите му не могли да изградят специално помещение, което да отговаря на новите изисквания. Училището е в свещарницата на църквата „Св. Димитър". То прилича по-скоро на килийно и има полуобществен характер. Общината на селото няма средства, за да поеме изцяло неговата издръжка. Освен това в него постъпват малък брой ученици – около 20. Децата от Кресна, Ощава и Мечкул спят по миндерлъците на клисарницата. Те сами събират дърва от гората за огрев[140].

С голямо желание за устройство на училище с нова уредба се залавят през 1866 г. и жителите на с. Ощава – второто по големина селище в Кресненска нахия[141]. Но тук още по-малко може да се мисли за практическото приложение на взаимната метода. Въпреки голямото старание и писмата до Банско, Разлог и Рилския манастир първенците на селото не успяват да намерят подходящ учител. За тази цел те определят свещеника на селото Георги Иванов Попгеоргиев (поп Георги), който знае много добре новобългарския и старобългарския език, но няма подготовка за взаимоучителната метода[142]. Обучението се води лятно време в църковния храм на миндерлъци. Поп Георги е условен със заплата от 500 гроша. В Ощава, както и в Сенокос тази сума е платима по равни части от общината и учениците. Заслуга на поп Георги е, че обучава децата не само в четмо и писмо, в славянски прочит и църковно пеене, но въвежда и нови предмети, заимствувани от Михаил Попфилипов и Костадин Попгеоргиев.

---

[139] Наименованието на с. Кресна идва от славянската дума „крест", т.е. селище, разположено на кръстопът. През 1978 г. с. Гара Пирин се преименува в град Кресна, а с. Кресна – в с. Стара Кресна. В книгата авторът употребява старото наименование на селището – село Кресна.

[140] *Карчев, Ст.* Цит. съч., 35 – 36.

С амбиция, по-голяма от тази на Сенокос и Ощава, за уреждане на училище със светски характер и по новата педагогическа система се залавят жителите на с. Мечкул. Между петте села в Кресна колу то има най-образованите първенци. Това са Пенката Николов, Димитър Цветков Каралийски, Петър Цветков Ищев, Андон и Петър Теови и Ангел Иванов Джуктов. Всички те завършват гръцкото училище в Мелник по време на даскал Адам Запекос. През 1870 г. първенците довеждат в Мечкул Захари Методиев също от с. Годлево. На него не му липсва необходимата подготовка и знания, но той учителствува в Мечкул само една учебна година. След него идва Георги Костадинов. Последен учител в Мечкул преди освобождението на България е неговият съселянин Иван Зарев. Тримата учители (от едно и също село, с един и същи опит и подготовка) смело издигат идеята за светско училище на роден език и за обучение на начинаещите ученици от по-напредналите ученици. Наред с „Часослов" и „Псалтир" те въвеждат новите учебни предмети: „Буквар", „История", „Землеописание" и „Естествознание". В Мечкул е създадена добра организация за снабдяване на училището с пособия от Пловдив. Учебниците в Мечкул донасят бански търговци, които редовно търгуват със селищата на Кресненска нахия[143].

Както в Сенокос и Ощава, така и в училището на Мечкул не може да се развие напълно взаимоучителната метода. Преди всичко и тук не са налице необходимите материални предпоставки. Обучението на децата се води в клисарницата на църквата „Св. Илия”, разположена в най-долния край на селото над р. Струма в малката борова гора. Освен това нито един от тримата не се задържа достатъчно време да обмисли нейното практическо приложение в условията на едно селско училище[144].

---

[141] През 1876 г. Ощава има 144 български семейства, или около 1500 жители, пръснати на много махали. *Теплов, В.* Цит. съч., с. 246.

[142] *Карчев, Ст.* Цит. съч., с. 9.

[143] Пак там, с. 46.

Училище с истинска взаимна организация и учебна методика се създава в с. Кресна.

През 1866 г. по почин на Мицо Стоилков, Доно Маламов (Юрука), Марко Корчов, Лазар Марков, Илия Кривошийски, поп Томан, Яне Ангелов, Мильо Френски, Серафим Коджабаши, Георги Янчов, Трендафил Чонката, Станко Предарски, Ангел Паскалчев и Трендафил Младенчев в с. Кресна е открито светско училище. Първоначално това се пази в тайна от турските власти. Но благодарение на застъпничеството на най-влиятелните кресненски първенци начело с Мицо Стоилков то е разрешено от властта. Отначало и в Кресна няма специално помещение за училище. То е открито в свещарницата, разположена до западната (женската) врата на църквата „Св. Архангел Михаил”. В помещението се намира оджак и в околовръст одър за учениците. Свещарницата побира около 20 ученици. Отоплява се с дърва, носени от учениците. Занятията се водят без прекъсване.

Пръв български учител в с. Кресна е Спас Стойков Харизанов[145]. Той е „първият образован българин между околните села”[146]. Роден е през 1842 г. в с. Влахи. Произхожда от семейството на селския първенец и коджабашия Стойко Аризанов. След като завършва килийното училище в родното си село, той продължава образованието си в Банско при даскал Никола Попфилипов. На издръжката на големия радетел за българско училище хаджи Георги (Георги Илиев) и със съдействието на Найден Геров Сп. Харизанов е изпратен да се учи в Русия. В скоро време той се връща оттам поради заболяване. Достатъчно осведомен върху идеите на новобългарското образование и запознат с основните принципи на взаимоучителната метода, Сп. Харизанов полага здрави основи на новооткритото кресненско училище[147].

През 1868 г. населението на Кресна начело с местната община започва да строи училищна сграда, която завършва в 1870 г.[148] В новоизграденото училище по всеобщо желание е поканен Костадин Попгеоргиев, който разгръща всичките си способности в Кресна. Той полага основите на класно-урочната система на обучение. Тук се създава първото взаимно училище, което впоследствие ще развият тези, които ще го наследят. Освен достатъчно широко помещение за обучение по новия метод учителят има и по-подготвени ученици, занимавани преди това от Сп. Харизанов. Не по-малко значение за новата организация на обучение има и желанието на кресненци да имат училище, което да отговаря на селището като седалище на нахия. К. Попгеоргиев реорганизира кресненското училище. Към нововъведенията му се отнася обучението на децата сутрин ѝ следобед. Занятията стават целогодишни, без лятна ваканция[149]. Той обръща особено голямо внимание на обучението по български език. За да задоволи нуждата от учебници, К. Попгеоргиев прави преводи от църковнославянски на новобългарски. С това той дава своя принос за изграждането на новобългарския език[150]. Костадин Попгеоргиев престоява в Кресна три години (1870 – 1872). Негов приемник е съселянинът му Иван Зарев, който се придържа към създадената организация. Но той учителствува в Кресна само една година. На негово място идва даскал Захари Методиев, също от Годлево, Разложка околия.

---

[144] Пак там, с. 47.

[145] Пак там, с. 9.

[146] Пак там, с. 7.

[147] Пак там, с. 8.

През 1875 г. учителската длъжност в Кресна заема Стефан Георгиев Карчев. Именно той постига организация, характерна за взаимното училище през Възраждането. Роден е на 25.IV. 1850 г. в с. Кресна в голямо патриархално семейство. Първоначално Карчев постъпва в новооткритото кресненско училище от Сп. Харизанов, който формира у него за пръв път любов към книгата и знанието[151]. През 1868 – 1870 г. с. Кресна остава без учител. Карчев се учи в с. Ощава при поп Георги и в училището на с. Сенокос при даскал К. Попгеоргиев. Когато в с. Кресна се построява училищна сграда и учителската длъжност заема отново К. Попгеоргиев, Карчев се връща да учи в родното си село. Особено важно значение за него има учението му в Банско през 1873 г. при даскал Н. Попфилипов и в с. Рила през 1874 г. при дякон Христо Коюмджиев от Дупница. Той получава от своите учители не само необходимата подготовка по роден език, но възприема и педагогическите им възгледи. От Костадин Попгеоргиев и Никола Попфилипов той изучава взаимоучителната метода[152]. В Рилския манастир Карчев се запознава със звучната метода на Йосиф Ковачев от Щип. Под влияние на учителите у него се зараждат известни литературни интереси[153]. След приключване на учението си става учител в Кресна, където преподава три години (1875 – 1877). Общината му заплаща съответно по 540, 720 и 730 гроша годишно, давани на равни части от селото, църквата и родителите на учениците, и храна. Поел и длъжността на черковен певец[154]. Първата година обучава 12 ученици, втората – 15 и третата – 25 ученици. За пръв път в училището на Ст. Карчев в Кресна постъпват да се учат и две девойки[155].

---

[148] Пак там, с. 115.

[149] След втората учебна година с цел да облекчи участта на българите в тази част на околията от произвола на йошурджиите хаджи Георги прави Спас Харизанов секретар на Мехмед Али бей от с. Белица (дн. Илинденци). Поради тази причина Кресна остава без учител.

[150] *Карчев, Ст.* Цит. съч., 143 – 144.

[151] ЦДИА, ф. 1508, оп. 2, а.е. 50, л. 1. Писмо на Стефан Карчев, изпратено от с. Ветрен, Пазарджишко, до Иван Харизанов в София, в което той посочва, че през 1867 – 1868 г. се учи при баща му в с. Кресна. В своите спомени Ст. Карчев споменава, че бил роден на 15.IV.1859 г. Датата на рождението в книгата е взета от смъртния акт на ОбНС – с. Ветрен, Пазарджишко.

В Мелнишкия край през Възраждането кресненският учител създава най-подходяща организация на обучение във взаимното училище. Учебната година продължава около пет месеца – от Гергьовден до Димитровден (от май до октомври). Най-късно училището се отваря на Петровден (29 юни). Занятията се провеждат до 26 октомври, защото в големите студове децата не могат да идват от махалите. Редовни ученици се приемат без ограничения във възрастта[156]. Децата от другите села обикновено живеят в училището. Обучението се води „до вечерта – заход слънце”. Междучасия няма. Обедната почивка е между

---

[152] Никола Попфилипов е женен за сестрата на Неофит Рилски.

[153] *Карчев, Ст.* Цит. съч., с. 144, 146.

[154] Стефан Карчев взема активно участие в Кресненско-Разложкото въстание. След 1878 г. се преселва в пределите на свободното отечество и учителствува в различни селища повече от 20 години (Бадино, Рила, Костенец, Сестримо, Ихтиман, Славовица и Ветрен). Той е един от учителите на Александър Стамболийски. Умира на 29.III.1956 г. в с. Ветрен, като оставя над 1000 ръкописни страници, свързани с учителската му работа и просветното дело преди и след Освобождението.

[155] Това са Гюша Мицова Стоилкова (омъжена в с. Кресна) и Гюргена Грандолска (омъжена в с. Ощава).

[156] През 1875 – 1877 г. в Кресна е редовен ученик Мицо Илиев Кривошийски, 28-годишен, женен, с две деца. Срещу допълнителна сума от 50 гроша Ст. Карчев се занимава отделно с него.

12 и 14 часа. Всички ученици обядват в училището, като всяко дете си носи храна. Обедното спане по църковните миндерлъци е задължително. Следва игра навън около 20 минути. Сутрин учебният ден в кресненското взаимно училище започва в неопределен час, защото децата идват по различно време. В края на деня ги освобождават на групи по махали начело с дежурни ученици, наречени „надзорници".

Образователният период в кресненското училище е шест години. През първата година се изучават буквите. Втората година започва с „Буквар", издаден според Ст. Карчев на църковнославянски от московския Св. Синод през 1844 г. Освен него се използуват и други, по-рядко намирани буквари. Това е преди всичко „Буквар", трето издание от Захари Каркали, печатан през 1847 г. в Букурещ. Карчев съобщава, че от книгопродавеца Иван Н. Момчилов купил два вида буквара – единият е предназначен за църковно пеене, а другият – за училищата[157]. Той е написан на български, с рисунки, подобно на „Рибния буквар" на д-р Петър Берон. И двата буквара са печатани през 1869 г. в Търново. През третата учебна година според спомените на Карчев се изучават „Часослов", „Свещена история" (печатана в Пловдив, издание на Й. Груев през 1873 г.) и „Землеописание" (печатано в Пловдив през 1872 г.). Четвъртата година се водят занимания само по два предмета – „Псалтир" и „Катехизис" (издадени в Пловдив през 1870 г.), а през петата са включени „Апостола" (издаден през 1871 г. в Цариград), „Катехизис" (по-разширен курс), „Требник" (издаден в Пловдив през 1869 г. от Й. Груев) и църковно пеене. През последната учебна година учениците изучават „Летоструй" (издаден от Хр. Г. Данов в Пловдив – 1869, 1870, 1872 г.), съдържащ напътствия във връзка със стопанството, здравето и пр. И накрая, през шестата година се включва изучаване и на „Библията" (цариградско издание от 1871 г.). Със смятане се занимават от третата година нататък. Не се изучават граматика, геометрия и обща история. Завършилият шестгодишното обучение в Кресна се смята за „учен даскал и поп черковен"[158].

От първата учебна година Ст. Карчев започва да си служи и с ръкописни материали, подготвени от самия учител на листове, наричани таблици. Използуват се също така и плочи, носещи името „плаки”, и калем за писане. През третата година учениците започват да пишат с бяло гъше перо. Според Карчев най-трудната задача на учителя е набавянето на учебници и училищни принадлежности. Това става главно чрез търговци от Банско и Разлог и от пътуващи английски мисионери в Цариград. Учителят закупува учебници, плочи, калеми, бели листове, таблици, мастилници и други и след това ги продава на учениците. През свободното си време той се занимава с подвързване на църковни или училищни книги, с кърпене на обуща и пр. През 1875 – 1877 г. Ст. Карчев обучава в Кресна младежи в четене, писане и смятане в неделните дни или вечерно време без определени часове и училищни пособия.

---

[157] Т.е. за началните училища. Този термин се употребява през Възраждането. Използуван е и от автора на книгата.

[158] Една от главните задачи на възрожденското училище е да готви учители и свещеници. Това е единственото поприще, където би могъл да се приложи трудът на по-образованите хора по онова време.

Кресненският учител е оставил и описание на първите уроци в началното училище. Във връзка с него той пише: „Гонимата цел на новата освободена школа е била да развие съзнанието на детето за природата, а на старата робска школа е била да се затвърди в детето вярата и силата на християнската господня церква”[159]. С първия урок всеки ученик се запознава с „кръстния християнски език” с оглед да се разграничи българинът от мохамеданина. Вторият урок служи на учителя, за да запознае ученика със своето име, презимето, фамилията си, а също така с дясната и лявата ръка. Това се прави с оглед на учебната дейност. При третия урок децата се запознават най-общо с природата и нейните явления: слънце, луна, вода, гора и др. Задача на четвъртия урок е да се изучи една от молитвите. Петият урок има за цел да научи децата на добри обноски. От шестия урок нататък учениците в Кресна започват с изучаването на азбуката. Следва писането на буквите, като гласните се пишат отделно от съгласните. За съставяне на срички (слогове) от две букви – съгласни и гласни, започват нови уроци (БЕ, ВЕ, ГЕ, ДЕ, и т.н. и обратно – АБ, АВ, АГ, и т.н.). Следват срички от три букви, докато дойде ред на думите (двусрични, трисрични, четирисрични и пр.) и късите (прости) изречения като „Мама пере”, „Тате шие” и пр. От 1875 г. изучаването на буквите в училището на Кресна се извършва по звучната метода. Всяка буква се разкрива свързана с позната дума. Например „А” – с „Ангел”, „В” – с „Вода” и т.н. Буквуването (ази, буки, веди, глагол и т.н.), характерно за килийното училище, не се използува в Кресненското училище.

---

[159] Под „робска школа” Ст. Карчев разбира килийното училище.

Според Ст. Карчев учениците срещат най-големи трудности при смятането. Започва се устното смятане чрез броене на пръстите на дясната ръка, с бобови и царевични зърна. Следващият етап е броене без пръсти и зърна. Прилага се и обратното броене. Преминава се в писане на кръстчета на плочата (плаката), наредени едно до друго, след което идва смятане с цифровите знаци. До 1878 г. в кресненското училище изучават събиране, изваждане, умножаване и деление, като съответните изрази са „още", „без", „по" и „разделено на". Знаците са както днешните. Действията с числата се извършват отвесно, а не хоризонтално.

Широко място в обучението заема беседата. Във вид на помощни средства застъпено е използването на нагледни материали, особено по писане и смятане, изготвени от учителя. Преподавателят прослушва поединично всеки обучаващ се и му възлага задачи за работа. Това се извършва най-малко два пъти дневно – устно и писмено. Предметите се усвояват последователно. Докато не се изучи единият предмет, друг не се преподава. Всичко това ангажира извънредно много силите и вниманието на учителя.

В Кресненското взаимно училище се отделя голямо внимание на патриотичното и нравственото възпитание на децата.

Ст. Карчев посочва десет вида способи, прилагани в Кресна до 1878 г. за поддържане реда в училището и за възпитание на учениците. Разделят се на „морални" и „физически". Първата „морална" форма за въздействие над учениците е „мъмренето". Под „мъмрене" Карчев разбира „натъртено скарване за твърде малки престъпления, деяния с лек характер и казване на обидни думи". „Флангата" не се прилага. В отсъствието на учителя и вън от училището надзорът се възлага на отделни ученици[160].

СПИСЪК

на учениците, обучавани от Стефан Г. Карчев
в периода 1875 – 1877 г. в с. Кресна

1. Глиго Стоицов Кривошийски
2. Наце Лалов Марков
3. Мите Лазов Марков

---

[160] *Карчев, Ст.* Цит. съч., с. 118.

4. Коле Трендафилов Чонков
5. Ачо Ангелов Попов
6. Мите Янев
7. Георги Попов
8. Павел Тасев
9. Симон Николов
10. Ачо (Ангел) Донов Юруков
11. Демян Серафимов
12. Мито Серафимов
13. Георги Стоянов
14. Моне Павлов Веселинчев
15. Стефан Мицов
16. Нуше (Януш) Николов Кривошийски
17. Тасе Васев
18. Ачо (Ангел) Благов Кривошийски
19. Ичо Мицов
20. Коле Мичов
21. Доне Петров Ищев
22. Коле Попов Кривошийски
23. Гюша Мицова Стоилкова
24. Гюргена Крандарска
25. Мицо Илиев Кривошийски

Малка статистика. Към средата на миналото столетие в Мелнишкия край взаимните училища се утвърждават като основен тип училище с най-подходяща организация за обучение на голям брой деца от един преподавател. Трудно е да се дадат точни сведения за българските училища, учители и ученици в Мелнишкия край до Освобождението. Една статистика[161] за техния брой през 1875 г. ги определя, както следва:

Околии	Училища	Учители	Ученици
Мелнишка	7	7	274
Валовишка	9	9	348
Петричка	3	3	145
Общ брой	19	19	767

---

[161] *Стрезов, Г.* Цит. съч., с. 323.

Приведената статистика е непълна. В средата на 70-те години на миналия век развитието на новобългарската просвета в Мелнишкия край е във възход. Според Спас Харизанов само в Мелнишка околия до 1878 г. има открити 15 училища[162]. През 1891 г. Васил Кънчов писа за Мелнишка околия: „До последната война рядко имаше село без българско училище"[163].

От четирите града в района на Мелник без български училища остават Валовища и Баракли Джумая. Създадената през 1871 г. от Ст. Салгънджиев българска община във Валовища действува усилено за откриване на училище в града. През 1875 г. тя осигурява и учители. През същата година обаче селяните от Крушово и Кърчово отрязват брадата на бившия врачански гръцки владика Неофит, изпратен да наложи гръцкия език в двете села, и го изгонват. По този повод много българи са затворени. Валовишката община е разтурена, а учителите прогонени[164].

От трите околии на Мелнишкия край по-слабо е развитието до 1878 г. на образователното дело в Петричко. За зараждането и за по-слабо развитие на възрожденски процеси в Петричко до 1878 г. сериозна пречка е силното влияние на патриаршеската пропаганда[165]. Причини има и от икономически характер. Обширната Петричка околия не се развива равномерно в стопанско отношение. Различните райони на околията стопански се ориентират към съседните Струмишка и Мелнишка околии[166].

До 1878 г. движението за новобългарска просвета в Мелнишкия край въпреки някои специфични особености извървява същия път, както и останалите български краища.

3. УЧИЛИЩНИ СГРАДИ ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО

През Възраждането населението от Мелнишкия край със средства на местните общини развива необикновена дейност – строи помещения, предназначени за училищни нужди. Всяко селище, проявило стремеж към знания, изгражда специално помещение за обучението на децата. Когато се открие училище

---

[162] *Марица*, № 273, 31 март 1881.
[163] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 150.
[164] *Чилингиров, Ст.* Цит. съч., с. 569.
[165] *Кънчов, В.* Цит. съч., 126 – 127.
[166] *Веркович, Ст.* Цит. съч., с. 110.

Рибнишки са наклеветени като „изменници” на държавата и царски „предатели”. Те са оковани във вериги и хвърлени в затвора на Сяр. След три месеца са изправени пред съда. Целият съдийски състав се пренася от Сяр във Валовища. Въпреки дългите и подробни издирвания и старанието на военните турски съдии всички просветни дейци от Мелнишкия край са освободени като невинни[4].

В опразнените селища се настаняват турски бежанци от освободените български земи[5]. Османските власти задължават българското население от Мелнишкия край да храни турските семейства от изгорените села, да им строи къщи, да им оре нивите, да им даде овце, кози, говеда, които са изгубили по време на Кресненско-Разложкото въстание.

По време на Освободителната война в Серски окръг са затворени 41 български училища[6]. Според гръцката статистика на Георгиос Касиотис, публикувана в Париж през 1881 г., в Мелнишка епархия през 1878 г. има следните гръцки училища[7].

№ Околии	Училища	Учители	Ученици	Разходи (във франка)
1. Валовишка	12	12	450	7 200
2. Мелнишка	9	9	455	5 400
3. Петричка	7	7	245	2 900
Всичко:	28	28	1150	15 500

В Мелнишкия край приблизително до средата на XIX в. гръцките училища задоволяват потребностите от знания на значителни слоеве от населението. Но създадени между 1876 – 1880 г. насилствено заемат мястото на българските училища и водят анемичен живот. Малък брой ученици българчета бързо се появяват и бързо изчезват. През този период населението ги използува само за да не прекъсва учението на децата, което не влияе на народностното им съзнание и принадлежност. Тясно сближили се в стопанско и народностно отношение, редица селища от района след 1878 г. успяват да запазят своите народни училища. Заслугата е преди всичко на местните общини. Надмогнали събитията, те се превръщат във важни центрове за национална култура и за съхраняване на националното съзнание.

---

[4] *Стрезов, Г.* Два санджака от Източна Македония. Пер. сп. на БКД в Средец, г. VIII, кн. 37 и 38, с. 70; БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов”. Автобиография. Ч. 1, с. 41.

[5] *Марица, № 13,* 8 септ. 1878.

[6] *Георгиев, Й.* и Ст. Шишков. Българите в Серско поле. Пловдив, 1918, с. 14, док. XI.

[7] Chassiotis, G. L’instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turques jusqu’à nos jours. Paris, 1881, p. 500.

В южната част на Валовишка околия, в района на околийския център, през този период активна е ролята на училището в с. Крушово. През 1879 г. българският учител Атанас Гощанов, уморен от непрекъснатите преследвания, напуска родното си с. Крушово и се преселва в България. От Сяр веднага предлагат да изпратят „даром" гръцки учител, но крушовчани категорично отказват. Мястото на Гощанов се заема от Иван Гологанов, който учителствува непрекъснато десет години. Родоначалник на новото образование в Мелнишкия край, той някога се борел само за въвеждането на говоримия български език в училищата и църквите. Сега отново поема учителската длъжност, но вече с разширени педагогически възгледи и познания. Обучението води по програмата на Мелнишкото училище, съставена от П. Сарафов. Особено внимание отделя на възпитателната работа с децата. Ив. Гологанов става инициатор за построяване на специална училищна сграда. Основният камък на училището е положен на 19.V.1879 г. Завършено е на 20.VI. 1880 г. и децата влизат с голяма радост[8].

Селата Кърчово и Долни Порой запазват училищата си с по една учителска сила и с по 100 ученици. Това създава силна позиция на българщината от Валовишка околия[9]. Още с откриването си през 1876 г. училището в с. Горни Порой „става духовен център на целия ъгъл между Карадаг и Беласица планина"[10]. Като „държат търговията в цялата област", българите, които наброяват над 3000 жители[11], не позволяват да се затвори училището до 1881 г. За материалната му издръжка главно се грижат заможните жители на селото. Особени пожертвувания правят търговците и занаятчиите[12].

---

[8] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 2, с. 392.

[9] *Стрезов, Г.* Два санджака от Източна Македония. Пер. сп. на БКД в Средец, кн. 37 – 38, с. 323.

[10] *Кънчов, В.* Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница. Избр. произв. Т. 1. С., 1970, с. 107.

[11] *Теплов, В.* Материали для статистики Болгарии, Фракии и Македонии. СПб., 1877, с. 243.

[12] *Марица*, № 547, 6 дек. 1883.

Като възвръщат българския език в училищата през 1877 г., северните валовишки села Голешово и Лехово без прекъсване продължават да събират децата от цялата околност и през следващите години. Особена дейност като учител в Лехово проявява даскал Димитър Ангелов от с. Бельово, подпомогнат от селския първенец и родолюбец Тодор Оланов. Той идва в това училище, след като закриват училището в неговото родно село[13].

През 1876 г. училището в Петрич е затворено, но българската училищна традиция се запазва в редица селища на околията.

На 12.XII.1878 г. башибозуци и редовна турска войска претърпяват сериозно поражение от въстаниците на Каршияк при с. Гюргево (източната част на Огражден). Изплашени от размаха на Кресненско-Разложкото въстание, турците не се решават да влязат в егуменските махали. Като избягва насилническите действия на поробителя, Егуменец задържа и децата си в двете училища. Едното от тях е при църквата „Св. Богородица" в махала „Гега". От 1881 г. училището е вече вън от църквата и в собствено помещение. Другото училище е в манастира „Св. Георги". То е под грижите на духовни лица и е поуредено и защитено.

През 1880 г. свещ. Димитър Иванов възстановява училището на най-събуденото селище на Каршияк – Горна Рибница. Децата отново се обучават от Георги Даскала. Селищата от източния дял на Малешевската планина, на които е добре познато старанието, с което работи учителят, насочват децата си да се учат в Горна Рибница. Георги Даскала успява да се сдобие с учебници и да включи нов материал в програмата на училището.

През най-неспокойната 1878 г. жителите на с. Долене, разположено под егуменските махали, откриват свое училище. Преподаването се води по нови учебни предмети, но не са изоставени и килийните методи[14].

Отново с. Влахи е важен учебен център след 1878 г. в Мелнишкия край. През 1878 г. селото е изгорено от турски войски и башибозук, но училището, църквата и 20 – 30 къщи остават неопожарени. От 1879 г. влахинското училище се посещава от 160 ученици от Кресна, Ощава, Врабча, Св. Врач, Ладарево и Ласкарево, Мелнишка околия; Горна Крушица, Кърпелево, Цапарево, Палат – Петричка околия; Горно Драглище, Недобърско и Годлево – Разложка околия[15]. Жителите на Влахи категорично отхвърлят предложението на Серския силогос да им се изпратят през 1880 г. гръцки учител и учителка и помощ за уреждане на училището. Първенците на Влахи се обръщат за помощ към Министерството на просвещението в София[16]. От Екзархията в Цариград искат съдействие за строеж на ново училище и за издръжка на учител[17]. Нещо повече, след откриването на „реалката" в Сяр, в Неврокоп и Влахи се подема движение за създаване на четирикласни училища. Това се основава и на плановете на радетелите за разрастване на учебното дело, като във всяка епархия да има и по една гимназия[18].

---

[14] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 2, с. 376, 410. ѲДА (Благоевград), ф. 295 К, оп. 1, а.е. 5, л. 1.

След 1878 г., както и по-рано, училищата в Мелнишка, Валовишка и Петричка околия са на пълна издръжка от местните общини, съставени от по-богати и издигнати представители на населението. Назначенията и уволненията на учителите също зависят от общините.

Учителската дейност на Спас Поппрокопов. През 1880 г. Екзархията изпраща за учител в Сяр П. Сарафов. Като пламенен родолюбец той активно действува за отваряне на български училища в целия окръг[19]. През пролетта на 1881 г. чрез в. „Марица" Сарафов се обръща към българската общественост в Княжеството и в Източна Румелия с молба да се съберат средства за откриване на българско училище в Мелник. Посредством същия вестник той подканва Сп. Харизанов, родом от с. Влахи, да напусне чиновническата служба в София и отново да стане учител в Мелник[20]. С подобна покана Сарафов се обръща и към Спас Поппрокопов от Гайтаниново, Неврокопска околия, който през 1881 г. заминава за Княжеството с намерение да не се връща повече назад[21].

До април 1876 г. учителят Тома Николов Попов от Пазарджик благополучно се справя с обучението на децата в българското училище в Мелник. След избухване на Средногорското въстание той не може повече да остане в града. Останало без учител, училището е затворено[22]. Още през 1880 г. първенците от Мелнишка околия енергично се заемат с повторното откриване на българското училище в епархийския център[23]. Преди да бъде редовно открито училището, учениците се събират и обучават от поп Ташо в къщата на хаджи Мильо в махалата „Дванадесетте апостоли" или в дома му във „Варош махала". Разбира се, това става тайно и децата се разотиват по тъмно. Същата година казалийската община с председател Костадин Калиманцалията се обръща към Екзархията в Цариград с молба да ѝ бъде изпратен български учител. С назначаването на учител от Екзархията училището се приема за официално и редовно [24].

---

[15] *Целокупна България*, № 34, 5 ноем. 1879.

[16] *Марица*, № 273, 31 март 1881.

[17] Екзархийско архирейско писмо от 15.VII.1880 г. Кирил Патриарх Български, Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война 1877 – 1878 г. Т. 1. С., 1970, кн. II. с. 19, 110.

[18] *Марица*, № 169, 14 март 1880.

[19] Марица, № 354, 19 ян. 1882; № 361, 12 февр. 1882.

[20] Пак там, № 287, 22 май 1881.

[21] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1, с. 191.

В края на 1881 г. Екзархията изпраща на своя издръжка учителите Спас Поппрокопов в Мелник, Ласкар Теофилов и Петрич, поп Андон Джюстов в с. Влахи и Димитър Мавродиев в Горни Порой. Това са първите екзархийски учители в Мелнишкия край и са приети с особена радост от населението. Във Влахи Ан. Джюстов веднага се заема чрез взаимоучителната метода да обучи 140 ученици[25].

Съвсем друга е съдбата на Л. Теофилов. В Петрич учителят Урумов от Радовиш, поканен от казалийската община, успява да отвори училището, но учителствува само петнадесет дни. Наклеветен от гъркоманите, Урумов напуска града. С големи надежди е посрещнат новият учител Л. Теофилов (Коста Ласкар Теофилов). Макар и изпратен от Екзархията, той също не може да се задържи в Петрич. С белезници на ръцете Теофилов е изпратен в Сяр като „престъпник"[26].

Най-голяма дейност като екзархийски учител успява да развие в Мелнишкия край Спас Поппрокопов. Той е един от най-видните дейци на новобългарското образование в Серски окръг. Роден е през 1845 г. в с. Гайтаниново, Неврокопско. Умира през 1917 г. Първоначално се учи в родното си село, а след това в Сяр. В гръцкото училище в Сяр се запознава с взаимоучителната система. Като учител в Ючдорук, Гайтаниново, Зърново, Калопат и Просечен Поппрокопов се проявява като голям родолюбец и натрупва необходимия опит за организацията на българските училища. Той е един от основателите на учителското дружество „Просвещение" (1873). В качеството си на екзархийски учител той се представя в с. Калиманци на председателя на Мелнишката община Костадин Калиманцалията, с когото се споразумява и за условията на работа в Мелник. Хаджи поп Димитър предоставя къщата си в казалийския център за новооткритото българско училище. За неговата уредба на 11.XII.1881 г. Екзархията предоставя 2690 гроша, от които 1500 за наем, въглища и други училищни нужди и 1190 гроша, от които 1500 за наем, въглища и други училищни нужди и 1190 гроша за снабдяване на учениците с учебници. Част от тази сума взема и училището в с. Влахи[27].

---

[22] *Марица*, № 287, 22 май 1881.

[23] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 142.

[24] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1, с. 140.

[25] *Марица*, № 353, 12 ян. 1882.

[26] *Шопов, Ат.* Из живота и положението на българите във валиатите. Пловдив, 1893, с. 160.

В училището, открито от Сп. Поппрокопов, се събират 30 ученици от града и околията. С помощта на казалийската община учителят веднага успява да възстанови училищата в Дебрене, Белевехчево, Горни Орман и Калиманци. Димитър Тилков открива българско училище във валовишкото с. Герман. Заедно с Ангел Германски от същото село заработват за отваряне на училище и във Валовища[28].

Духът на българите в трите околии от първите успехи, постигнати с помощта на Екзархията, се повдига извънредно много. От всички села започват да разпитват и търсят учители.

Развитието на училищната дейност в Мелнишкия край обаче отново е възпрепятствано. Въз основа на нов закон за окръзите в края на 1881 г. Високата порта обявява всички училища на потиснатите народности в Турция за частни. Право да дават разрешение за откриване на училища имат турските ведомства за просвета към областните съвети. За да придобият правата си да учителстват, българските учители се задължават да положат изпит за правоспособност пред областните училищни комисии[29]. Особено враждебно е настроен към българското учебно дело в окръга силогосът[30] в Сяр. Според Атанас Шопов, български консул в Солун, няма друг град в Македония, където гръцките среди да са така враждебно настроени към българите, както в Сяр. Тук се оформя силно гръцко общество от търговци, лихвари и интелигенти, което подражава на атинското. Сяр е седалище и на гръцкия консул, който следи активността на Екзархията и всяка стъпка на гръцката пропаганда в цяла Източна Македония[31].

---

[27] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1, с. 140, 149.

[28] Пак там, с. 57.

[29] *Божинов, В.* Българската просвета в Македония и Одринска Тракия (1878 – 1913). С., 1982, с. 33.

[30] Силогос – читалище, гр. ост.

На 9.XI.1881 г. агенти на гръцкия владика нападат учителя Димитър Мавродиев в Сяр[32]. В Мелник също започва гонение на българските учители. Околийският управител събира учителите от околията, затваря ги в полицейското управление, глобява ги по две лири и ги освобождава с нареждане повече да не учителствуват. Турският училищен инспектор в Сяр и един грък започват да вилнеят в окръга. На мелнишкото българско училище е направен обиск и всички учебници са прибрани. От Петрич учителят Л. Теофилов е изпратен в Сяр, а имуществото на училището задигнато. Всички учители извън Мелнишката епархия начело със Сп. Поппрокопов са изгонени. Общините в Мелник, Петрич и Сяр протестират с телеграма до Цариград[33].

На 19.V.1881 г. жителите на с. Влахи изпращат дописка до в. „Марица" в Пловдив. Тя гласи: „От 30 г. навамо в нашето село все български си учихме, но сега на 30 април затвориха училището ни и главния ни учител поп Андон изпратиха под конвой в с. Гайтаниново, а на нас каймаканина каза да не учим веке на български, но по гръцки. До една неделя децата се разхождаха празни по селата, а после аз се одързостих и някои от тях прибрах да уча въпреки каймаканските запрещения, но не веке в училището, а на трема в една частна къща. Сега на „Турица панаир"[34], като слязохме всички, заедно с нашите чорбаджии отидохме при каймаканино да го молим да ни позволи да си отворим училището, а той каза: дайте ми три лири рушвет, та нека си учат децата при вашио си учител, ама никой да не знае и да не учи в училището, ами настрана в някоя къща. Ако почнете да учите на гръцки, тогава сте свободни да си отворите и училището. Ний пък не му дадохме нищо, понеже и рушвет да дадехме, пак ще трябва да се криеме.

Ето така е работата засега, Г-не редакторе: досега правителството туряше предлог, че учителите били комити, бунтовници, и не знам що си, а днес веке се показваха роговете . . . , че само гръцки трябва да учим – ни казаха. Незнаем какво ли ще се прави с нас, като нямаме ни един от селото да знае гръцки, а пък селяните не рачат нито да чуят дума за него. До коле, господи, забудимия? Дано веке да е наблизо решението на този въпрос за учителите и училищата. Георги Лазаров."[35]

---

[31] *Шопов, Ат.* Цит. съч., с. 149 и 151.

[32] *Марица,* № 354, 19 ян. 1882; № 361, 12 февр. 1882.

[33] *Марица,* № 353, 12 ян. 1882; № 354, 19 ян. 1882; БАН, НА, ф. „Сп Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1, с. 49.

[34] В село Склаве, Мелнишка околия.

В началото на учебната 1882/1883 г. с писмо до окръжния управител в Сяр българската община от Мелник иска разрешение за откриване на училището с учител Сп. Поппрокопов, като подписалите се поръчителстват за него. Сп. Поппрокопов приема да се яви на изпит. На 15.X.1882 г. между него и българската община в Мелник бе сключен договор, който гласи: „Ние долуподписаните условихме г-н Спас Поппрокопов от с. Гайтаниново, Неврокопска околия, за учител на българското училище в Мелник при годишна плата от 30 (тридесет) лири турски, за да учи и възпитава доходящите при него деца наши, съгласно съществуващите узаконения, като същевременно поръчителствуваме за него, че нищо не ще постъпи противно, при това и че ще му заплатим определените 30 лири в свършека на времето. За уверение, прочее, дадохме в ръцете му настоящето ни условително писмо." Подписано от членовете на общината и подпечатано. Турското управление в Мелник потвърждава истиността на подписите и печата. С този договор Поппрокопов заминава за Солун.

Да се явят на изпит заедно със Сп. Поппрокопов приемат П. Сарафов от Сяр и К. Мавродиев – екзархийски учител в Петрич от началото на учебната 1882 – 1883 г. Тримата са първите български учители от Македония, които за да получат учителска правоспособност, се явяват пред турска държавна комисия по просветата. Изпитната комисия се възглавява от Божил Райнов – директор на българската гимназия в Солун. И тримата успешно издържали изпита.

На 27.XI.1882 г. управителният съвет в Солун издава и специално разрешение за откриването на училищата в Серски окръг. Сп. Поппрокопов бързо изпраща телеграма в Мелник, за да съобщи радостната новина. Връщайки се, той носи със себе си и програмата, определена в Солун, по която трябва да се обучават учениците. Тя гласи: „Образ на програмата на уроците, които ще се преподават в българското училище в гр. Мелник, който се намира в Серското окръжие на Солунския вилает: 1. Малък буквар – Данов, 2. Първа книжка за прочит, 3. Битоописание, 4. Пространен Катехизис – Данов, 5. Пространен Катехизис – малък, 6. Българска история, 7. Свещена история, 8. Смятане, 9. Апостолски четения, 10. Краснопис.

---

[35] *Марица*, № 391, 1 юни 1882. По повод затварянето на училищата в Мелнишко Сп. Харизанов изпраща изложение от Дупница с дата 9.I. 1882 г. до министъра на просвещението в София Константин Иречек. (Из архива на К. Иречек, БАН, 1953, с. 236)

В казаното училище от тия учебници други не ще се преподават. В случай че се появи нужда да се въведе другиго (друг – б.а.), един учебник или книжка, по първо тоз учебник или книжка ще се прати на меариф-межалиса да го прегледа и ако не съдържа нещо противно, ще се потвърди, инак не ще е позволено да се въведе. Учителите, ако се обвинят в нещо противно, ще падат под отговорност според закона, за което се нареди тая програма и се даде. 29.XI.1882 г. Солун – областно управление на просвещението"[36].

Програмата, въведена от турското ведомство по просветата в училищата на Мелнишкия край през 1882 г., е издържана в духа на новобългарската просвета. Дисциплините, застъпени в нея, разкриват необходимите възможности за правилното развитие и възпитание на учениците. На 13.XII.1882 г. българската община в Мелник с председател К. Калиманцалията изпраща благодарствена телеграма до турското правителство в Цариград чрез окръжния управител в Солун.

В училището на Сп. Поппрокопов в Мелник сега се записват още по-голям брой ученици – 87. В една от двете стаи на къщата, отстъпена от хаджи поп Димитър за училище, живее учителят. В същото време тя служи и за общинска канцелария. Единствената училищна стая се оказва недостатъчна. За тази цел е приспособена и друга стая в една съседна къща. За поправка на чинове „се изразходват 25 1/2 гроша, а за покупка на нови – 99 1/2 гроша". За уреждането на мелнишкото училище през 1882 – 1883 г. Екзархията предоставя всичко 1 404 гроша.

Въпреки своята подготовка и опит Сп. Поппрокопов среща големи трудности в обучението на децата. Един учител на 87 ученици, от които 79 са от 30 села на Мелнишка, Валовишка и Петричка околия. Те са на различна възраст, а някои не познават българската азбука. Три четвърти от тях са много бедни деца. Много от тях живеят по домовете на гърците, плащат месечно по 20 оки брашно и 5 оки фасул и в същото време ги използуват за домашна прислуга. А 25 ученици живеят в училище и ядат, каквото им се изпрати от домовете. Въпреки това училищните дела в града и в околията вървят добре и Сп. Поппрокопов работи неуморно, с голямо старание[37].

---

[36] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1, с. 49.

След излизането на разрешението на областното управление в Солун (27.XI.1882 г.) в Мелнишкия край се възстановяват почти всички български училища, а именно: Влахи, Дебрене, Белевехчево, Орманите, Калиманци, Герман и др. Наред с тях са открити училища във Враня с учител Димитър Стоянов, в Черешница с учител Димитър Перюв (Митре Перю), в Крушево с учител Иван Гологанов, в Кресна с учител Томан Чонин, в Кърчово, Лехово, Горна Сушица[38]. През 1882 г. единствено затворени са българските училища във валовишките села Горни и Долни Порой[39].

В новооткритите училища децата се учат много прилежно. И ученици, и родители гледат на учението като на свещена обязаност. Мъката, с която се отварят и поддържат училищата, заставя децата да се трудят много, да приемат доброволно всички несгоди. От селищата, където няма училища, децата се изпращат да се учат в най-близките съседни на тях[40].

В края на 1882 – 1883 учебна година българите от Мелнишкия край са щастливи да присъстват на годишни изпити в училищата. На 20.VI.1883 г. гражданите на Петрич за пръв път присъстват на изпит в свое училище и затова са безкрайно щастливи. Най-вълнуващ и трогателен за участниците е онзи момент, когато учениците отговарят на зададените от учителя въпроси. Мнозина от гражданите плачат. Този изпит е важен, понеже става пред очите на всички в града. На изпита са поканени и представителите на турската власт в Петрич. След словото на Кочо Мавродиев всички се разотиват по домовете си с дълбока благодарност към българския учител, към този, който със своята решимост още повече допринася за укрепването и разширяването на образованието в града.[41]

Годишният изпит в мелнишкото българско училище се провежда на 26.VI.1883 г. От много години гражданите не са виждали подобно тържество в своя град. Сред присъстващите има и от околията. Поканен е и митрополитът, но той, разбира се, отказва. Дошъл е обаче турският околийски началник с няколко местни бейове. Учителят Сп. Поппрокопов открива с пламенна реч за голямата роля на образованието за умственото развитие на човека. Проследява и историята на училището в Мелник, като изрежда трудностите, които са го съпътствували. Накрая завършва с думите: „Драго ми е, като съм учител на Вашите мили рожби, весело ми е, като сте поверили мене най-милото що е на Вас, с гордост изповедвам, че считам себе си честит, като съм узнал любовта Ви към мен." Наредени в един ред пред множеството, учениците на брой 80 „отговаряха доста добре и съзнателно на въпросите, макар таз година да им беше първата и макар училището като ново да беше лишено от нужните потребности и сгодности". Присъствуващите остават не само доволни, но и много учудени от успехите на учениците за едно толкова късо време. Дописката по този случай във в. „Марица" завършва с призив да се уважава учителят Сп. Поппрокопов, „който е заслужил на отечеството си не само с отварянето на училището в Мелник, но и в други места на Серски санджак"[42].

---

[37] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1, 71 – 89.

[38] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 2, с. 389, 390. Писмо на хаджи поп Димитър от 6.III.1894 г. до Спас Поппрокопов, с. 394; *Корчев, Г.* Спомени из миналото на Кресна (1880 – 1944). Музей в гр. Сандански, инв. № 94, 1958, с. 82, 85, 109.

[39] *Марица*, № 547, 6 дек. 1883.

[40] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 2, с. 367.

[41] *Марица*, № 535, 25 септ. 1883.

Сп. Поппрокопов е един от най-изтъкнатите представители на българската възрожденска интелигенция в Източна Македония. Той поставя началото на една нова училищна дейност в Мелнишкия край. След 1878 г. е известен като основоположник на новото образование в този район на Югозападна България.

„Смесените" училища. В новооткритото училище в Петрич през 1881 г. се събират 130 ученици. Преди това българчетата посещавали гръцкото училище в махалата „Св. Никола" („Вароша"), тъй като нямало друго. Когато го напускат, гръцкото училище остава само с 20 деца[43]. Между екзархистите и патриаршистите в Петрич възниква спор за притежаване на училищната сграда. От Митрополията е изпратен епитроп Герасим, който решава спора в полза на екзархистите. Избраното църковно настоятелство въвежда българския език и в църквата „Св. Богородица". На 12.XI.1883 г. власите Георги Николаки и Димитър Самарджич, преселници от Баракли Джумая в Петрич, пишат оплакване до управлението в Сяр. Заедно с неколцина други власи те успяват да убедят и няколко селяни да се подпишат под него. Писмото е наречено „Протест на 45-те първенци от Петрич”, които се оплакват от мелнишкия владика Прокопий, че не преследва достатъчно българските учители в епархията[44]. В гръцкия вестник „Неологос” („Нов свят”, бр. 4861 от 1883 г.) се излиза с протест срещу деянията на мелнишкия владика. Прокопий е упрекнат, че напуска пастирската си длъжност и се отклонява от пътя на църквата. Главната длъжност на гръцките владици била „да гонят българските училища, българския език и учителите на „схизматиците”. Накрая се иска от Прокопий да си подаде оставката или да бъде освободен от епархията[45].

---

[42] *Марица*, № 519, 2 септ. 1883. Дописка от Мелник с дата 1.VII.1883 г. с подпис „Д. Т."; БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1, с. 94 – 100.

[43] *Марица*, № 535, 25 септ. 1883. Дописка от Петрич с дата 25.VII.1889.

Патриаршеският орган в. „Авги” („Зора”) излиза с друга дописка от Сяр, в която се казва, че Прокопий позволявал въвеждането на български език и в църквите на Петрич. Материалът завършва с пожелание: „Желаем да не излезе истина това зловещо известие” и приканва цариградската „Велика църква” да помисли върху това събитие. В броя си от 30.XI. 1883 г. патриаршеският орган обширно коментира постъпката „на мелнишкия владика”. Той предлага на страниците си „протеста на 45-те първенци”.

До „изобличение” на мелнишкия владика прибягва и в. „Анатоликос астрос”[46] („Източна звезда” в броя си от 30.XI.1883 г.).

Други гръцки вестници също свирепо нападат Прокопий, загдето не можел да преодолее съпротивата на петричките граждани, които не искат да се отрекат от своята народност, от езика си и да прегърнат елинизма. „Обязаност и послание на йерарсите от православната църква – пишат те – е да защитават елинизма”[47]. Освен вестниците, които нападат Прокопий и го наричат „българофил”, гръцката община в Мелник няколко пъти се обръща към Патриаршията с молба „да го премахне”[48]. Тя с нетърпение очаква денят, в който „священоначалникът” ще слезе в гроба[49].

Подетата кампания изпълва с гняв владиката. Той се ползва с голямо доверие сред местните турски власти и правителството. Прокопий има и подкрепата на българите от епархията.

---

[44] *Марица,* № 549, 13 дек. 1883.

[45] *Марица,* № 547, 6 дек. 1883.

[46] Пак там, № 549, 13 дек. 1883.

[47] Пак там, № 571, 11 ноем. 1884.

[48] *Стрезов, Г.* Цит. съч., с. 7, 73.

[49] *Шопов, Ат.* Цит. съч., с. 125.

Той не пречи на дейността на българските училища и на църковно-славянското богослужение[50].

Патриаршията и силогосът в Сяр отстъпват пред упорството на владиката Прокопий и от страх да не би Мелнишка епархия, която през 1880 г. става най-голяма в Македония, да премине към Екзархията. От Валовишка околия обаче създават отделна епископия. През 1887 г. Патриаршията поставя във Валовища епископ грък и замисля нейното отделяне в самостоятелна епархия[51].

Казалийската община в Мелник решава да признае Прокопий за владика, след като той дава възможност на българите да имат свои училища. Председателят на общината К. Калиманцалията изпраща писмо до селищата в епархията да му оказват полагащия му се прием[52].

Патриаршията извиква Прокопий в Цариград „за да заседава в Синода". Всъщност смята да го отстрани от митрополитския трон. По този повод общината от Мелник изготвя протест. Той е подпечатан във всяко село и изпратен на Патриаршията. В него общината заявява, че ако Прокопий не се върне обратно в Мелник, населението ще премине на страната на Екзархията. При това положение Патриаршията не се решава да премахне Прокопий от Мелник[53].

По този начин от 1883 г. в Мелнишкия край се създава едно своеобразно положение на езикова и религиозна търпимост в църковното и в училищното дело.

Васил Кънчов, който посещава Петрич на 2.IV.1891 г., пише, че в църквата „Св. Никола" в помещението, в което се продават свещи, стоят двама епитропи – единият от българската страна, а другият – от гъркоманската. Българските ученици са струпани от лявата страна, а гръцките – от дясната. От лявата страна пее български учител по църковнославянски, а от дясната – псалт по гръцки. Служат двама свещеници – единият на църковнославянски, а другият на гръцки[54]. През 1891 г. смесено се чете по църквите в Дебрене, Левуново, Ладарево, Любовка, Малък и Голям Цалим, Егуменец и др. Гръцкият език се запазва в църквите на 31 села от трите околии (в Мелнишка – 14, Валовишка – 15 и Петричка – 2)[55].

---

[50] *Стрезов, Г.* Цит. съч., с. 70, 71.

[51] *Новини,* № 32, 2 май 1891.

[52] *Шопов, Ат.* Цит. съч., с. 131.

[53] Спомени на Георги Коцев от гр. Сандански. Ръкопис, с. 47. Същите получих от него през 1970 г.

[54] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 123.

Наред с църквите със смесено богослужение в този край се появяват и училища с обучение едновременно на български и гръцки. През 1891 г. на двата езика се обучават в 14 села на Валовишка околия, а именно: с. Герман с 40 ученици, Хърсово – 14, Радово – 20, Цървище – 10, Крушово – 80, Голешово – 60, Бельово – 40, Храсна – 18, Горно Спанчево – 32, Петрово – 40, Яново – 14, Лехово – 45, Сенгельово – 45 и Вранков чифлик – 20.

Запазването на такъв голям брой училища със смесено обучение във Валовишка околия се обяснява с противодействието на епископа във Валовища за откриване на чисто български училища. По същите причини тук има и най-голям брой гръцки училища. По същото време в Мелнишка околия гръцки училища има само в Белевехчево и Бождово (данни за броя на учениците няма), а в Петричка околия – само в с. Старчево с 25 ученици. Във Валовишка околия обаче такива училища има в 11 села: Марикостиново с 55 ученици, Кромидово – 40, Савяк – 60, Кюпри – 24, Купли – 30, Хърсово – 14, Спатово – 25, Липош – 15, Мътница – 28, Шугово – 20, Горни Порой – две училища с общо 70 ученици[56].

„Смесените" училища, които възникват в Мелнишкия край през 80-те години на миналото столетие, са компромисно положение в учебното дело, което временно задоволява и двете страни – българската и гръцката. В повечето случаи те се създават по искане на владиката Прокопий в Мелник и по-рядко са в резултат на желанието на българското население в трите околии. Тяхното съществуване, от друга страна, в областта на националната просвета е израз на признание на българската народност в този район. Рядко в едно „смесено" училище се срещат по двама учители – българин и грък. В тях предимство се дава на българския език и в повечето случаи учителят е българин. Гръцкият език е застъпен малко и с течение на времето бива изоставен. Българчетата от т. нар. „смесени" училища проявяват изключителен интерес към родния си език, а на гръцкия гледат като на едно задължение. Ето защо „смесените" училища са крачка напред в развитието на учебното дело в Мелнишкия район от края на миналия век. Пък и това обучение на двата езика лесно преминавало само на български.

---

[55] *Стрезов, Г.* Цит. съч., с. 22, 29, 317.

[56] Пак там, с. 22, 29, 317.

Освен „смесени" училища в Мелнишкия край се развиват и чисто български училища. В един списък, съставен от Екзархията за учебната 1886 – 1887 г., се дават имената на следните селища с чисто български училища в Мелнишка околия[57]:

№ по ред	Селища	Брой на училищата	Учители	Месторождение
1.	Мелник[58]	1	Иван Артъков	с. Калиманци
2.	Кресна	1	Иван Бележков	с. Годлево
3.	Влахи	1	Димитрий[59]	от селото
4.	Сенокос	1	Костадин Христов Маринчев	от селото
5.	Мечкул	1	Иван Ищев Цветков	от селото
6.	Дебрене	1	Симеон Спириев	с. Калиманци
7.	Ладарево	1	свещ. Атанас Павлов	с. Кашина
8.	Лехово	1	Димитър Ангелов	с. Бельово
9.	Хърсово[60]	1	Янак Голешовски	с. Голешово
10.	Хотово	1	Кръстю[61]	Валовишко
11.	Калиманци	1	Иван Лазаров	от селото

За 1887 – 1888 учебна година Сп. Поппрокопов съставя пълен списък на училищата и на учителите в Мелнишка околия. Този списък има следния вид: Мелник – училище с 69 ученици, учител Спас Поппрокопов, 42-годишен, с 50 турски лири заплата, с 24-годишно учителстване, от с. Гайтаниново и Иван Артъков, 23-годишен, с 36 турски лири заплата, учителстване – 4 години, от с. Калиманци; Ощава – училище с 30 ученици, учител Тодор[62], 25-годишен, с 30 турски лири заплата; Мечкул – училище с 40 ученици, учител Иван Ищев Цветков, 26-годишен, с 18 турски лири заплата; Сенокос – училище с 15 ученици, учител Костадин Хр. Маринчев, 30-годишен, учителствува 8 години; Кресна – училище с 20 ученици, учител

---

[57] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 28, л. 24.

[58] Това е първият списък на училищата и учителите от Мелнишкия край, открит след 1878 г. Горният край на листа е обгорен.

[59] Липсва фамилното име.

[60] Селата Лехово и Хърсово принадлежат към Валовишка околия. В музея на Сандански се пази договор между първенците от с. Хърсово и учителя Янак Голешовски от 26.X.1886 г., с който той се задължава да учи децата им. Договорът е написан на гръцки език.

[61] Липсва фамилното име.

[62] Липсва фамилното име.

Иван Бележков, 30-годишен, с 20 турски лири заплата, от с. Годлево, Разложко; Влахи – училище с 40 ученици, учител Иван Лазаров, възраст 20 години, с 10 турски лири заплата; Калиманци – училище с учител Симеон Спириев, 15 турски лири заплата, от с. Калиманци; Орманите (Горни Орман) – няма никакви данни[63]; Дебрене: училище с учител Васил Патронев, 15 турски лири заплата; Св. Врач: училище с учител Филарет Павлов Кривошийски, 15 турски лири заплата, от Кресна; Хърсово и Левуново – няма никакви данни[64]; Черешница: с учител Димитър Ангелов (хаджи поп Димитър) от същото село[65]. Не е положително, че в с. Черешница през тази година има българско училище. В едно писмо на хаджи поп Димитър от 6.III.1894 г. до Сп. Поппрокопов в Сяр се изтъква: „После в 82 лято имахме учител Митре Перю и слугува три години: 82, 83 и 84 лято и платка му беше кога 700, кога хиляда и колко не помня (пасю).

И оттам сетне тако ходихме без учител до 91."[66] В списъка на Поппрокопов се съдържат и данни за социалната и професионалната характеристика на учителството в Мелнишко.

От голямо значение за училищната дейност на българите в Мелнишка околия има възобновяването на българското училище през 1887 г. в най-будното мелнишко село – Св. Врач с учител Ф. Кривошийски от Кресна. През 1876 г. жителите отказват да изпращат децата си да се учат при гръцките учители, изпратени „даром" от силогоса в Сяр. До 1887 г. населението на Св. Врач използува българските училища в най-близките селища – Дебрене, Белевехчево, Горни Орман, Влахи и др., но не се подчинява на гъркоманите[67].

Просветното движение в трите околии на района след 1878 г. бързо се възобновява и развива. То не изминава онзи дълъг път от предосвобожденската епоха. Това се дължи на помощта на Екзархията като олицетворение на единството на българския народ и българските земи, а също и на подкрепата, която започва да оказва след 1878 г. българското правителство на учебното дело в Македония и Одринска Тракия. В структурно отношение учебното дело в Мелнишкия край се движи в рам-

---

[63] Училище има от 1882 г.

[64] Хърсово и Левуново през тази година са без български училища.

[65] Село Черешница принадлежи към Валовишка околия.

[66] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1, 132–134, 180.

[67] Пак там. Ч. 2, с. 394а.

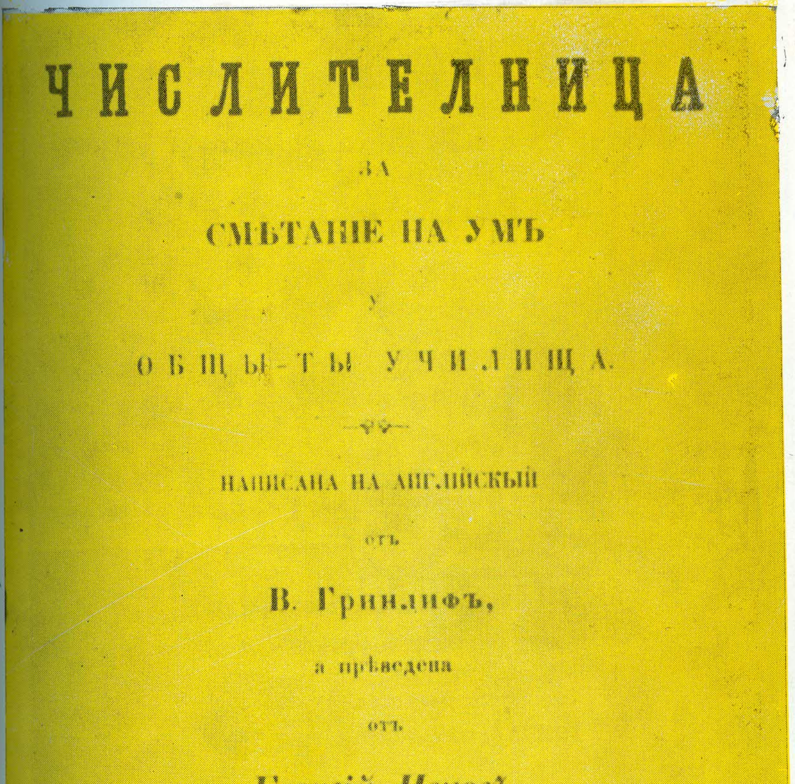

ЧИСЛИТЕЛНИЦА

за

СМѢТАНЕ НА УМЪ

у

ОБЩЫ-ТЫ УЧИЛИЩА.

НАПИСАНА НА АНГЛИЙСКЫЙ
отъ
В. Гринлифъ,
а прѣведена
отъ
Георгій Иеновъ.

Книжарница на Хр. Г. Дановъ и С-ie.
въ
ПЛОВДИВЪ, РУСЧЮКЪ, ВЕЛЕСЪ
1868.

Числителница — учебник, използван в откритото през 1873 г. училище в Мелник

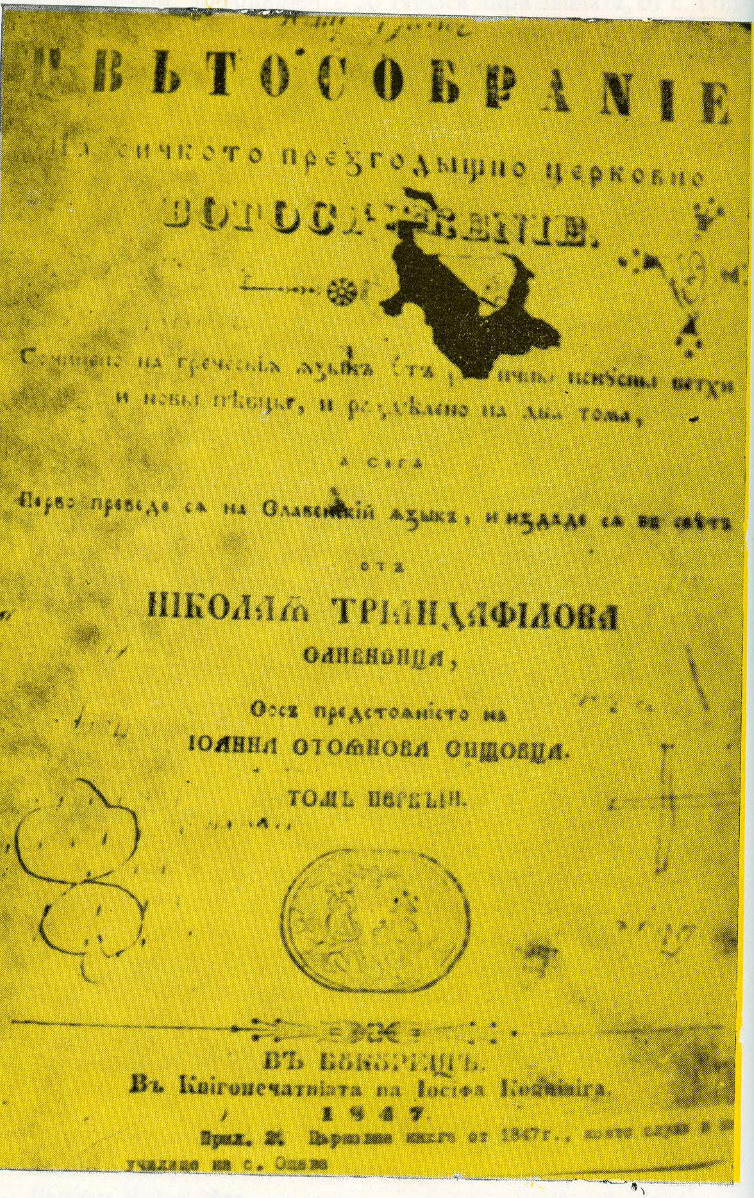

ВЬТОСОБРАNIE
На сичкото презгодышно церковно
БОГОСЛ[illegible]ЕНIЕ.

Сочинено на греческій языкъ отъ р[illegible]ичны искусны ветхи и новы пѣвцы, и раздѣлено на два тома,

а сега

Перво преведе са на Славенскій языкъ, и издаде са въ свѣтъ

отъ

НIКОЛАЯ ТРIАНДАФIЛОВА
ОЛПЕНОВЦА,

Съ предстоанiето на
IОАННА ОТОМНОВА СИШОВЦА.

ТОМЪ ПЕРВЫИ.

ВЪ БУКУРЕЩЪ.
Въ Книгопечатнiата на Iосифа Копаiнiга.
1847.

Прил. 26. Църковна книга от 1847 г., която служи в
училище на с. Ощава

Църковна книга, използвана в килийното училище в с. Ощава

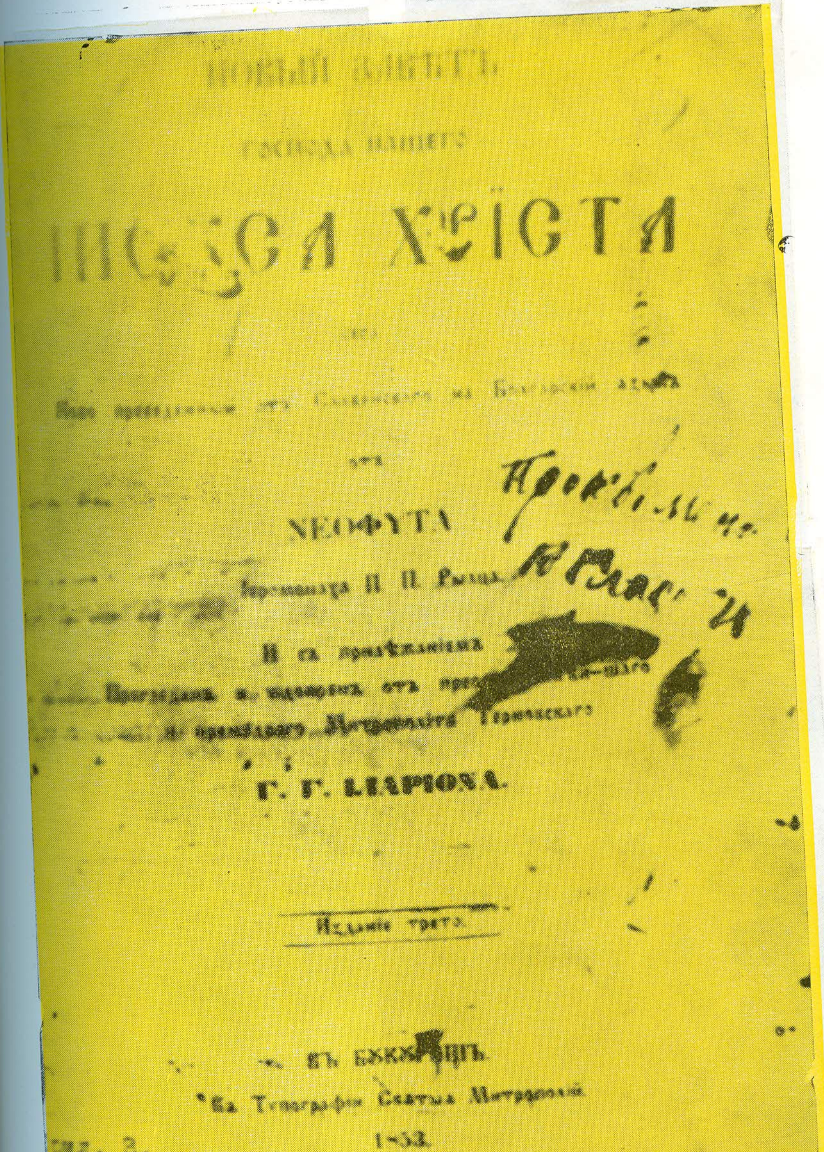

НОВЫЙ ЗАВѢТЪ

Господа нашего

ІИСУСА ХРИСТА

сега

Ново преведенный отъ Славенскаго на Болгарскій языкъ

отъ

НЕОФУТА

Іеромонаха П. П. Рылца

И съ приложеніемъ

Прегледанъ и одобренъ отъ пре[illegible]шаго

и премудраго Митрополита Терновскаго

Г. Г. ІЛАРІОНА.

Изданіе трето.

ВЪ БУКУРЕЩЪ

Въ Типографіи Святыя Митрополіи

1853

иг. 3.

Църковна книга, използвана в килийното училище в с. Белевехчево

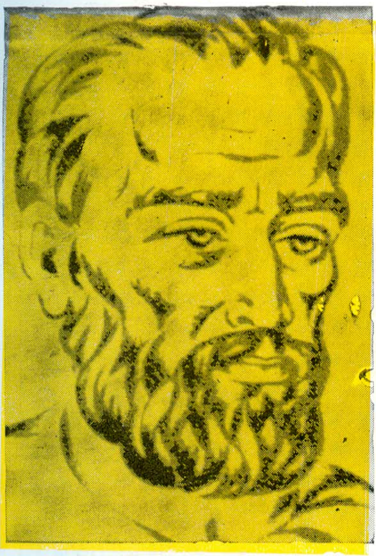

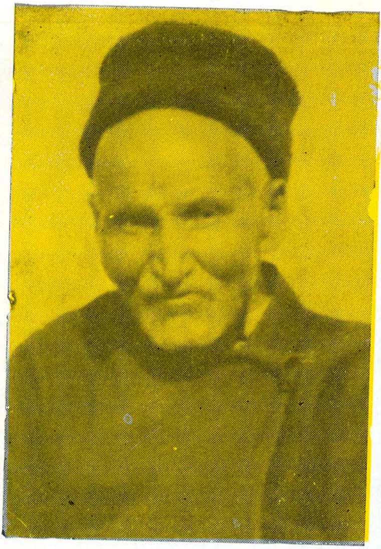

Емануил Васкидович — учител възрожденец, роден в Мелник

Ризо Панов — първият учител в килийното училище в с. Дебрене

Димитър Икономов (Рибнишкия поп) — т. нар. будител на Каршияк

Атанас Поппетров — първият учител в с. Черешница

Тодор Божинов — учител в килийното училище в с. Дебрене

Поп Ташо (Атанас Павлов) от с. Кашина

Спас Харизанов — първият учител в с. Кресна (дн. Стара Кресна)

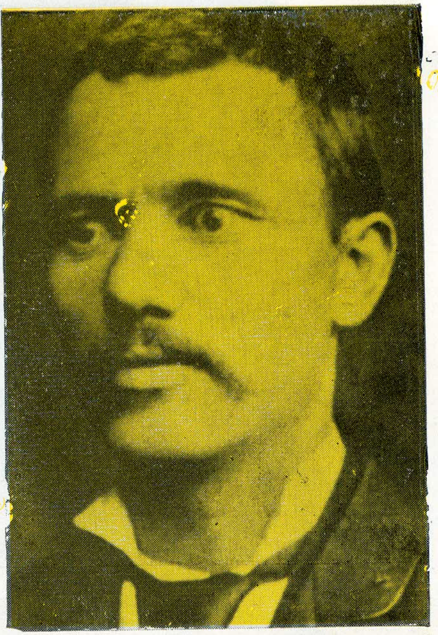

Къщата, в която се открива през 1873 г. първото българско училище в гр. Мелник

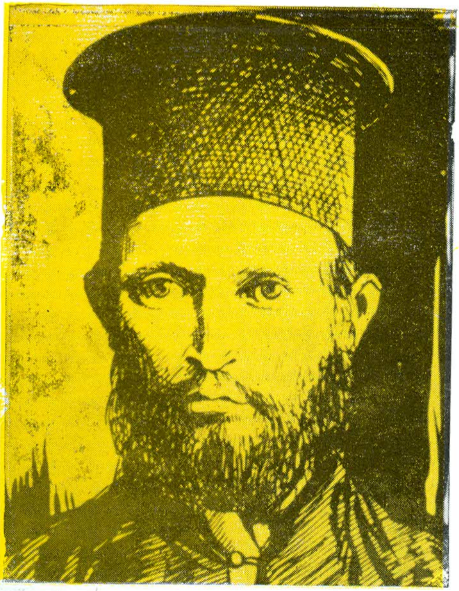

Ангел (Агапий) Войнов – първият учител в гр. Петрич

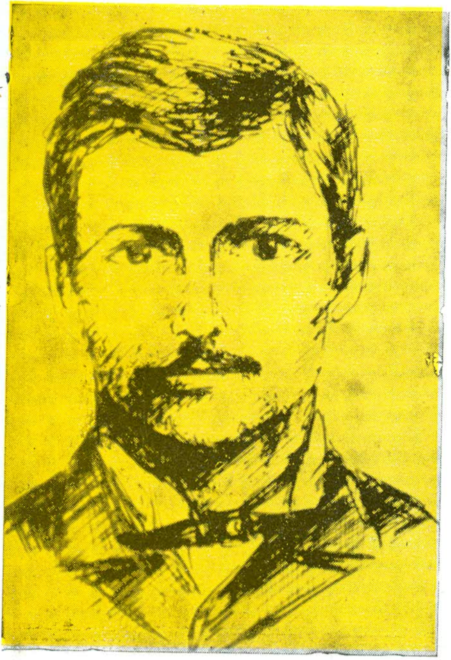

Иван Артъков от с. Калиманци — участник в националноосвободителните борби

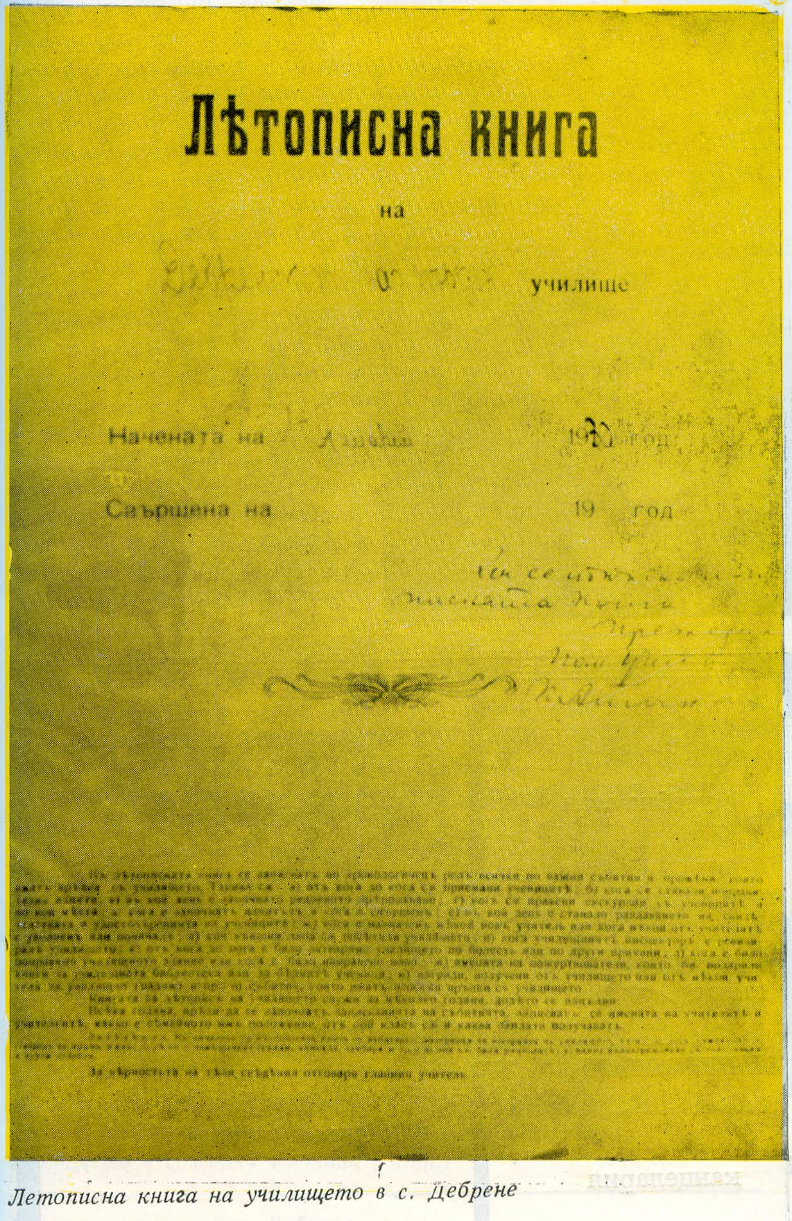

Лѣтописна книга

на

училище

Начената на 19 год.

Свършена на 19 год.

За вѣрностьта на тѣзи свѣдения отговаря главния учитель.

Летописна книга на училището в с. Дебрене

Стефан Корчев — усъвършенствал взаимоучителните методи в училището на с. Кресна (дн. Стара Кресна)

Вътрешно разпределение на училището в с. Петрово (макет)

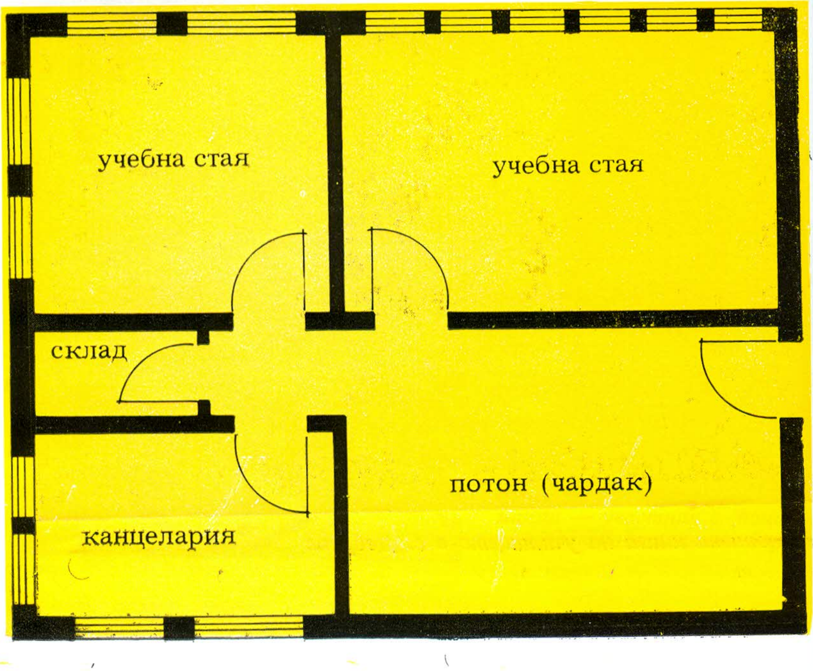
учебна стая
учебна стая
склад
потон (чардак)
канцелария

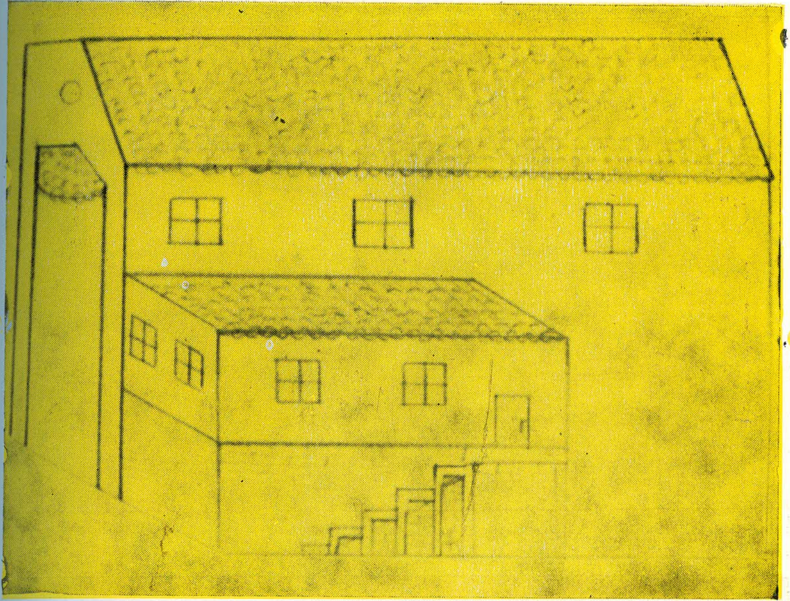

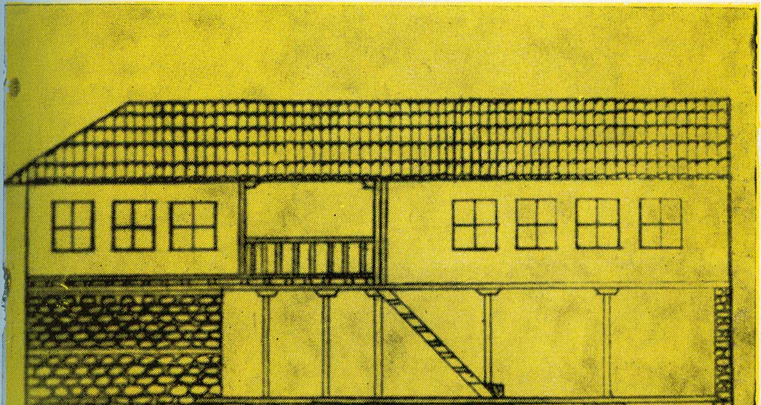

Училището в с. Горна Рибница (скица)

Първото училище в с. Дебрене

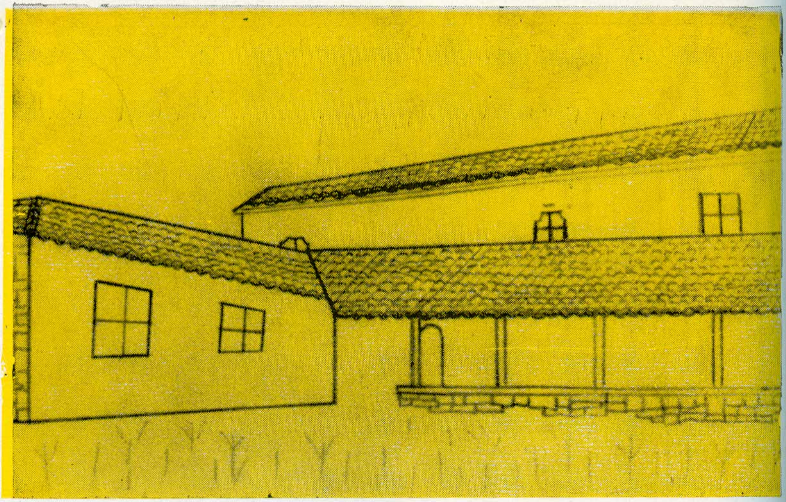

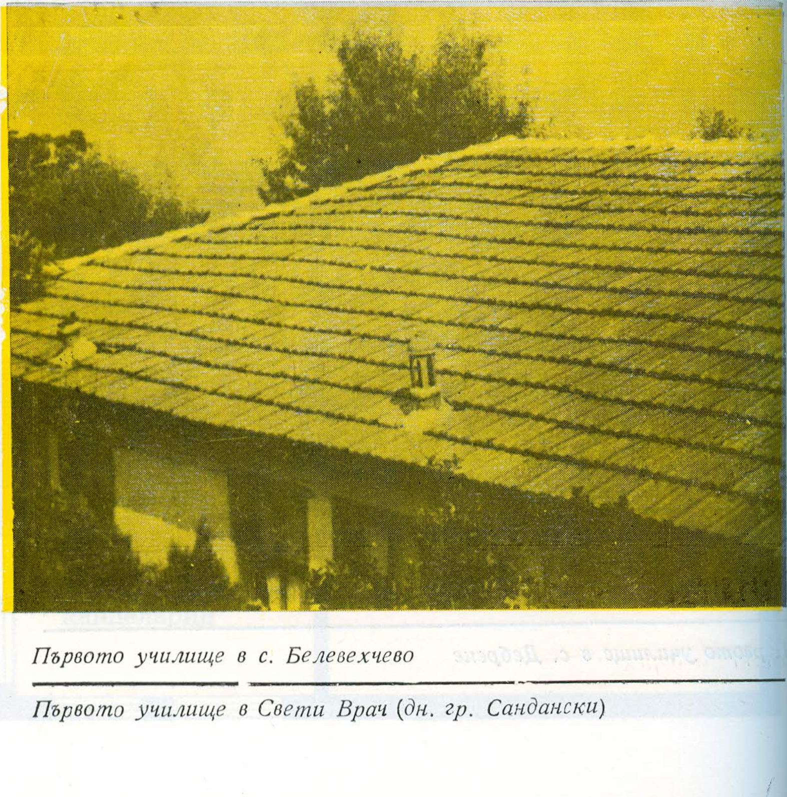

Първото училище в с. Белевехчево

Първото училище в Свети Врач (дн. гр. Сандански)

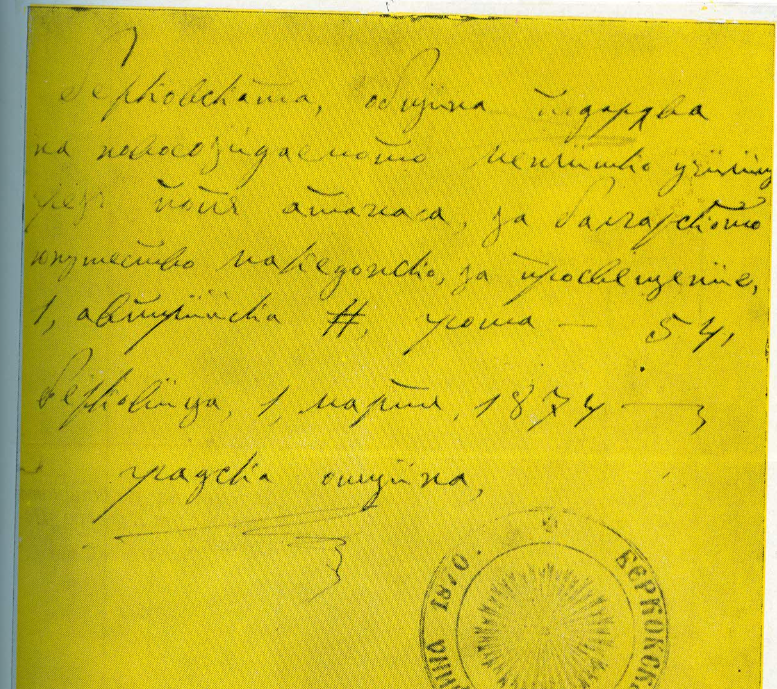

Берковската, община подарява
на новосъзидаемото мелнишко училище
чрез тия Атанаса, за Българското
дружество македонско, за просвещение,
1, австрийска #, цена — 54,
Берковица, 1, март, 1874 —
градска община,

1870

Книгопродавницата Молчанов
в Русе подарява 20 Екз. Буквари
За Молчанов и Свр.
17 Юния 1874 Илия Д. Шиваров
Русе

Разписки за дарения на Мелнишкото училище

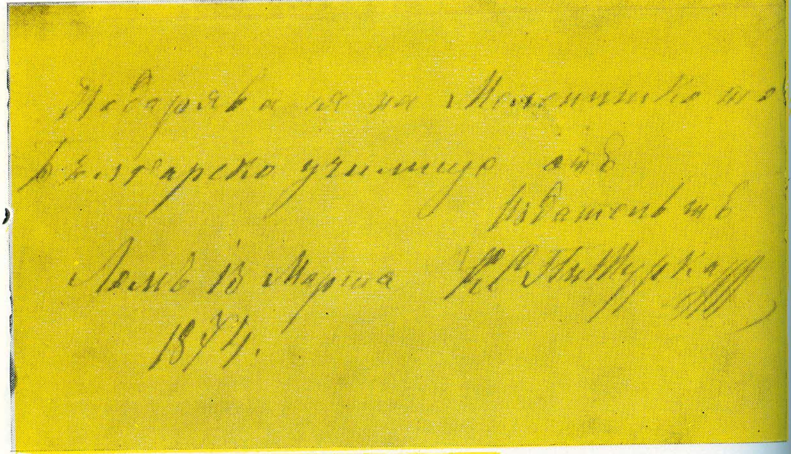

Подарява на [illegible] Мелнишкото
българско училище [illegible]
[illegible]
Ломъ 13 марта Кр. Пишурка
1874.

Дарение на Мелнишкото училище от Кръстю Пишурката

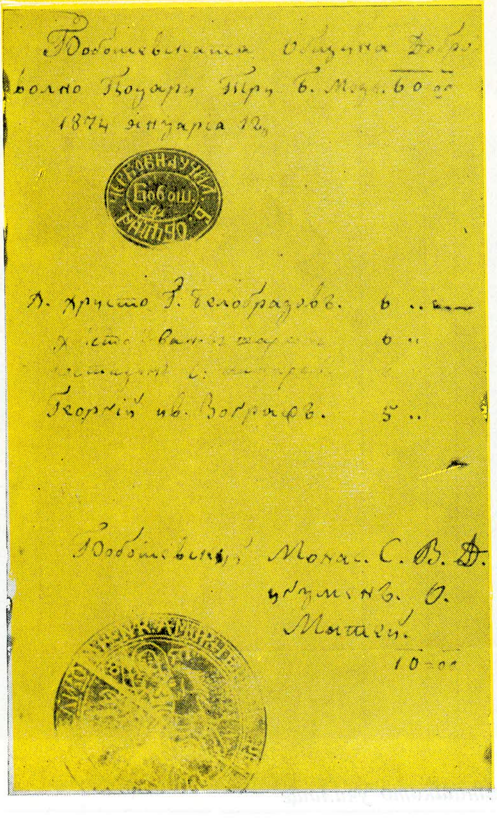

Бобошевската Община Добро-
волно подари три б. Мед. 60 гр.
1874 януарiа 12

Бобош.

Х. Христо Г. Белобразовъ. 6 ..
[illegible] 6 ..
[illegible]
Георгiй Ив. Зографъ. 5 ..

Бобошевскiй Монах. С. В. Д.
учителъ О.
Митаiй.
10 ..

Разписки за дарения от с. Бобошево за Мелнишкото училище

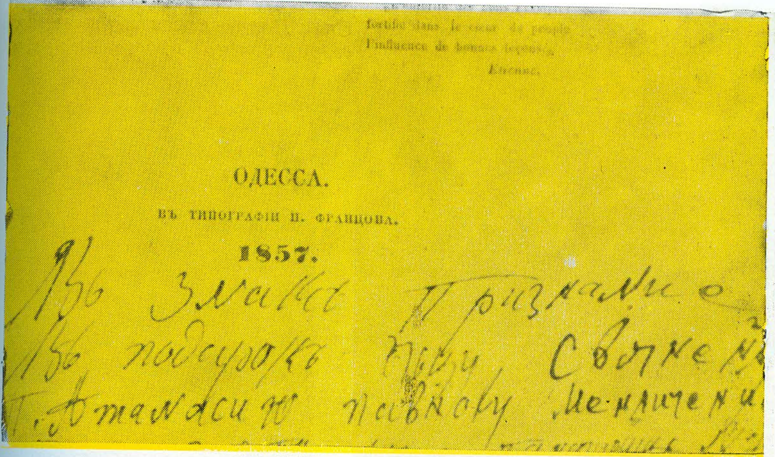
fortifie dans le cœur du peuple
l'influence de bonnes [illegible]
[illegible]

ОДЕССА.
ВЪ ТИПОГРАФІИ П. ФРАНЦОВА.
1857.

Въ знакъ признанія о
Въ подарокъ книги [illegible]
П. Атанасию Пѣвкову Мелниченину

Разписки за подарени книги на Мелнишкото училище от гр. Одеса

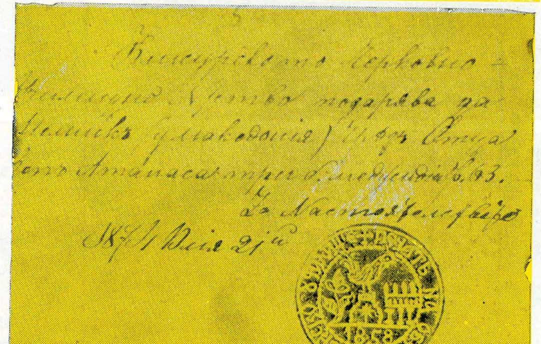
Клисурското Църковно
[illegible] подарява за
Мелникъ [illegible]
[illegible] Атанаса [illegible]
За Настоятелството
18[illegible] Юлія 21ѝ

Клисурското Училище подарява за Мелникъ чрезъ отца
отецъ Атанаса 1 (едно) Ал-
[illegible] Гр. 21—
За Настоятелството
Писарь Тодоръ Л. Кай
1874 Юл. 21ви

Разписки за дарения от гр. Клисура на Мелнишкото училище

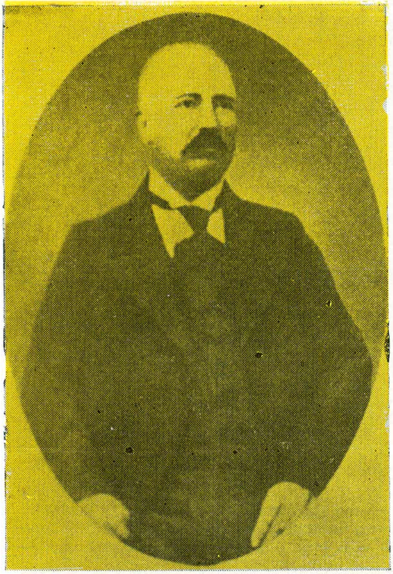

Спас Поппрокопов — изтъкнат възрожденски просветен деец

Старият Мелник

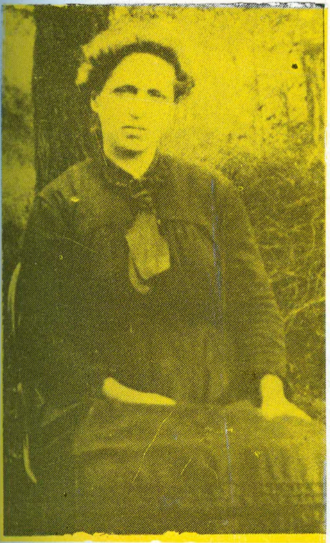

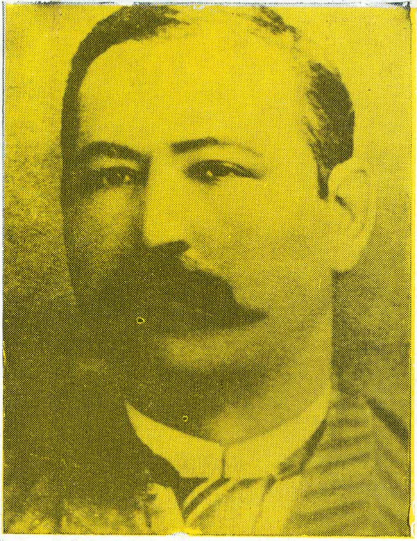

Параскева Филипова — първата учителка от Мелнишкия край

Кочо Мавродиев — изтъкнат възрожденски просветен деец

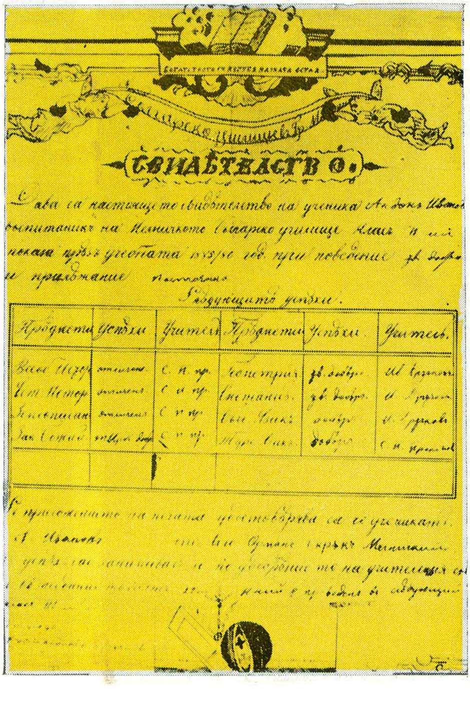

СВИДѢТЕЛСТВО.

Дава са настоящето свидѣтелство на ученика [illegible] възпитаникъ на Мелнишкото Българско училище [illegible]

Слѣдующитѣ успѣхи.

Свидетелство, издадено от Мелнишкото класно училище

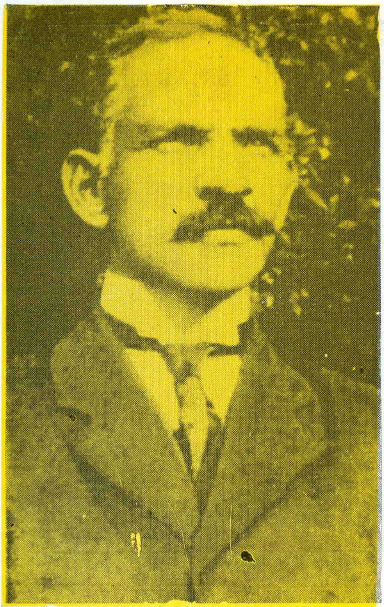

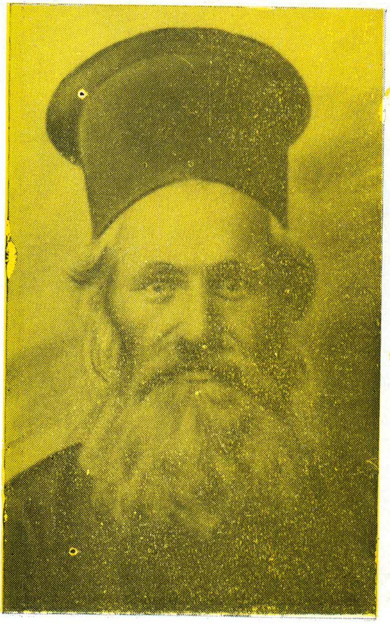

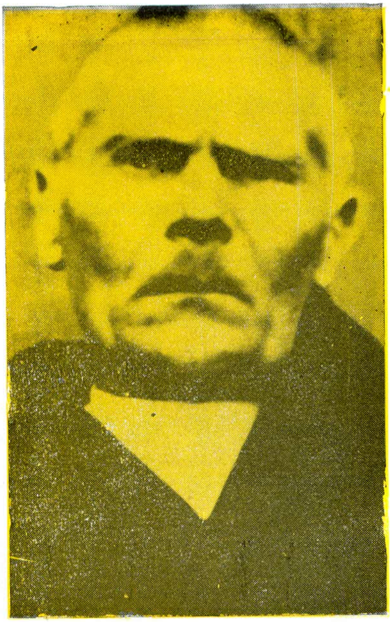

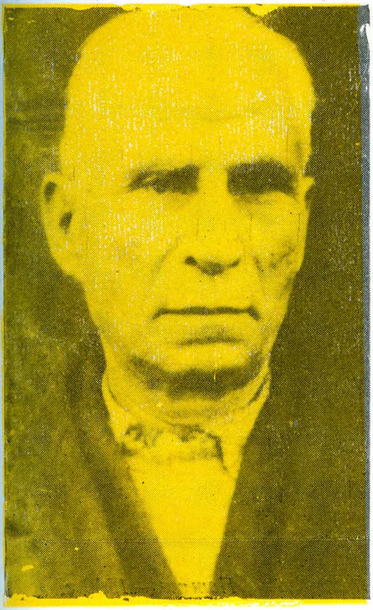

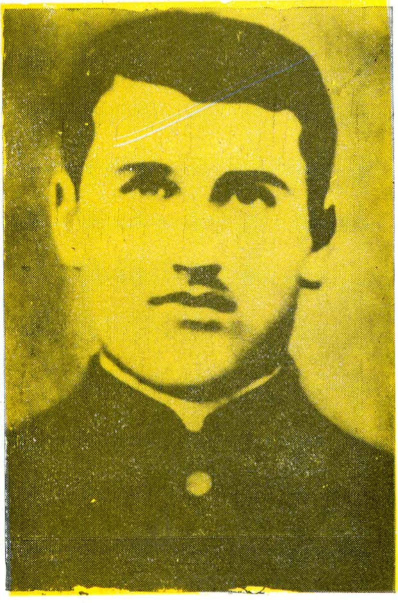

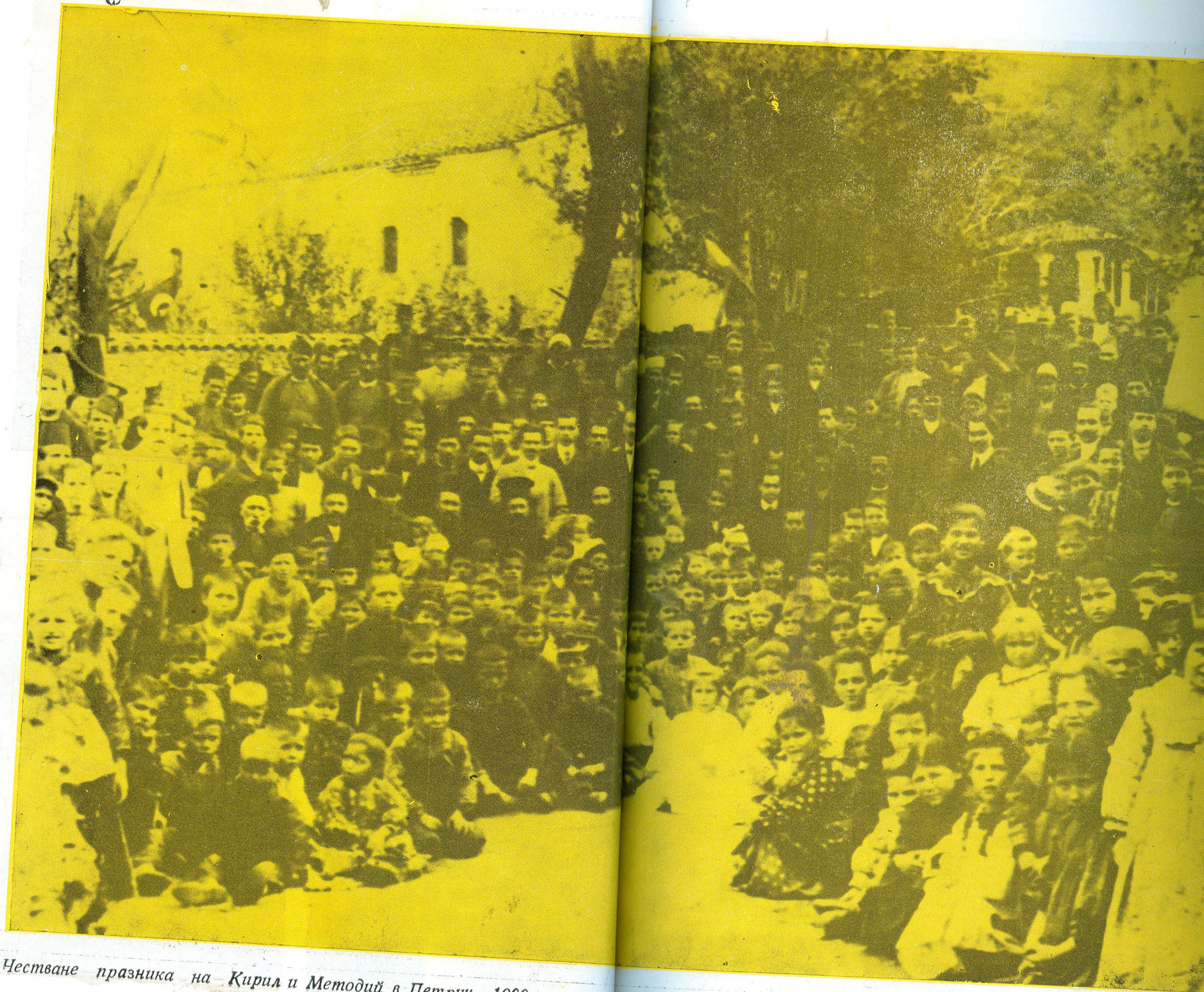

Честване празника на Кирил и Методий в Петрич—1900 г.

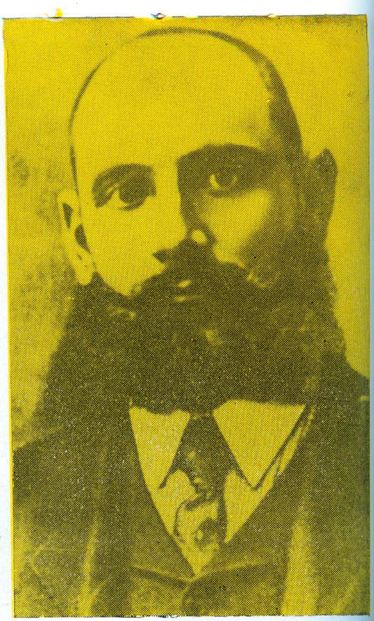

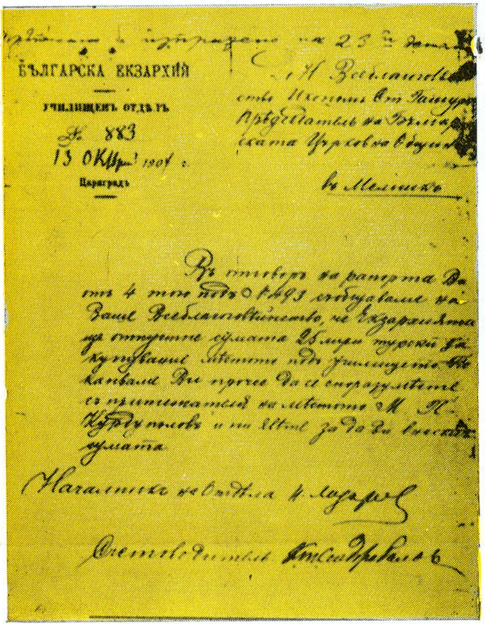

[illegible] и изпратено на 23 [illegible]

БЪЛГАРСКА ЕКЗАРХИЙ

УЧИЛИЩЕНЪ ОТДѢЛЪ

№ 883
13 Октомврий 1904 г.
Цариградъ

Н. Всеблагоговѣ
отц. Иконому [illegible]
Прѣдсѣдатель на Бълга
ската Църковна Общи
въ Мелникъ

Въ отговоръ на рапорта Ви отъ 4 того подъ № 1893 съобщаваме на Ваше Всеблагоговѣйнство, че Екзархията ще отпусне сумата 25 лири турски за купуване мястото подъ училището въ Канали. Ви прочее да се споразумѣете съ притежателя на мястото М. К. Курдупоневъ и ни явите за да Ви внесемъ сумата.

Началникъ на Отдѣла Ц. Лазаровъ

Счетоводитель

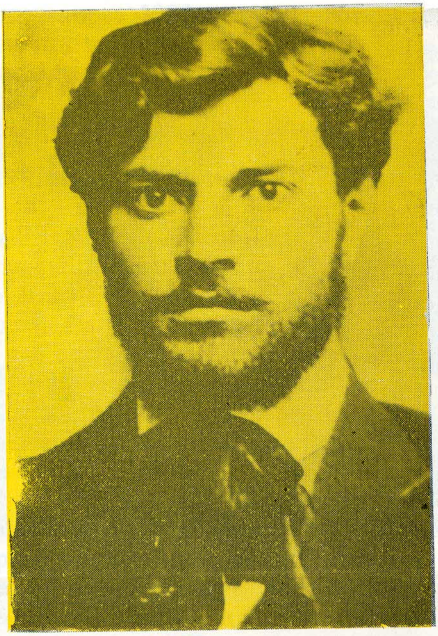

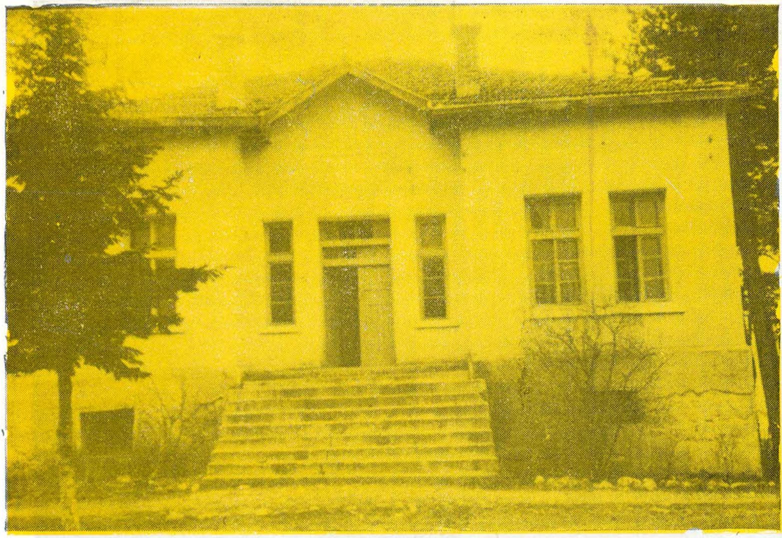

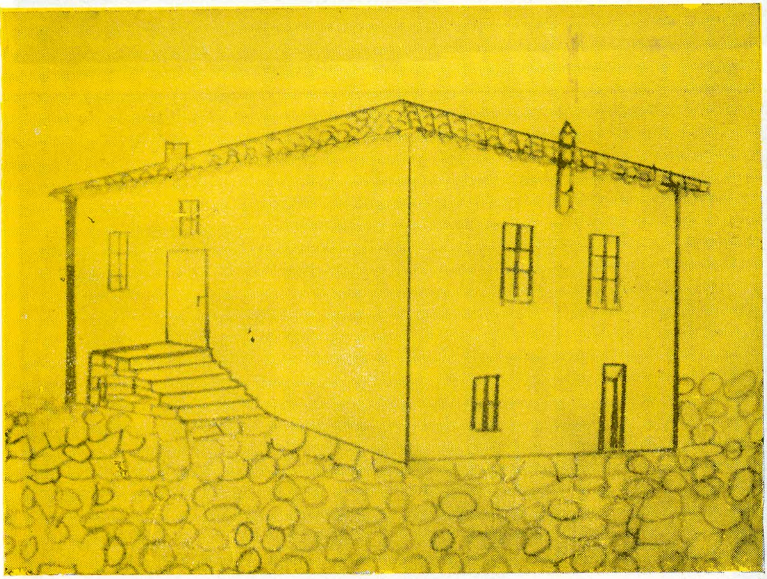

Училище в с. Дебрене, построено по инициатива на Яне Сандански

Училище в с. Голешово, строено по препоръка на Яне Сандански ките на програмата, утвърдена през 1882 г. от турското областно управление по просветата в Солун. Обучението продължава да се води по взаимоучителната метода.

2. ПОЯВА НА НОВ ВИД УЧИЛИЩНО ОБРАЗОВАНИЕ

Въвеждане на първи клас в Мелник. Обществено-икономическото и културно-националното развитие на Мелнишкия край през 70-те и 80-те години на XIX в. подготвя условията за възникване на класно училище в Мелнишкия край. По онова време обстановката за тази цел е благоприятна. Училище, което дава по-високо образование в този район, е влахинското. Но скоро след Освобождението то започва да запада. Селото е опожарено и разорено. Общината не може да осигури повече източници за неговата издръжка.

През 1878 г. желанието за по-добро образование се засилва. Жителите на селищата от Мелнишка, Валовишка и Петричка околия се стремят да изпращат децата си в българските училища в Разлог, Банско, Сяр и Солун. Но това се отдава на малцина. Български деца продължават да се учат и в гръцките класни училища (мъжко и девическо) в Мелник[68].

Първите класове възникват в градовете на Мелнишкия край като нова училищна степен. Те не се обособяват като самостоятелни училища, а надграждат началните училища. Мелник е от ония градове в Македония, които след 1878 г. бързо се ориентират към разкриване на нова училищна степен. За тази цел училищният отдел на Екзархията осигурява за Мелник учителите Иван Артъков от Калиманци и Димитър Рамаданов от Савяк[69]. И двамата са подготвени за длъжността, която следвало да заемат.

Иван Георгиев Артъков е роден през 1865 г. в Калиманци. Завършва началното си образование в родното си село. Силното му желание да се учи го отвежда сред първите ученици на новооткритата българска мъжка гимназия „Кирил и Методий" в Солун (1880). Артъков учи три години и прекъсва, тъй като Екзархията го изпраща за учител в Мелник. След една година той се връща в Солун, за да завърши пълния курс на гимназията. От началото на учебната 1885 – 1886 г. Артъков е пак в Мелнишкото училище в продължение на три години[70].

---

[68] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 145.

[69] ЦДИА, ф. 246, оп 1, а.е. 19, л. 16.

Д. Рамаданов идва в Мелник с подготовка, по-различна от тази на Ив. Артъков. Първоначално той се учи при гръцки монаси в манастира „Св. Иван Предтеча", а след това завършва гръцкото педагогическо училище в Сяр. С голяма заплата и обещание за високо положение Рамаданов е назначен за гръцки учител на о. Тасос. Но той отказва да заеме това място и става учител в българското училище в Мелник[71].

В началото на учебната 1883 – 1884 г. в училището на Мелник е извършено разпределение на учебните предмети между тримата учители. През следващите години то търпи известни промени. Ив. Артъков поема обучението по български език, аритметика и геометрия, Сп. Поппрокопов – история, география и турски език, а Д. Рамаданов – закон божи, църковна история и естествена история.

През 1884 – 1885 г. е направена нова крачка напред. Екзархията увеличава възнаграждението на учителите в Мелник до 40 турски лири. Във връзка с издигането на училището в класно е въведен като специален предмет турският език. За тази цел е назначен един ходжа с 10 турски лири годишна заплата[72]. След две години училището е превърнато в двукласно. През учебната 1887 – 1888 г. общият брой на децата в Мелнишкото българско училище е 65. От тях 22 са ученици в първи и втори клас[73].

Класното образование в Мелник поставя началото на нова методическа структура. Сп. Поппрокопов прави за първи път разпределение на учебните предмети по часове и разписание за реда на тяхното преподаване. Новата степен заставя учителите да съблюдават основните педагогически принципи на обучение. Особено широк път е открит за прилагане на класно-урочната система.

С превръщането на училището в Мелник в класно то става важен център на просвета в този край. Казалийската община веднага се заема с подобряване на условията за обучение. През 1885 – 1886 г. е събрана „волна помощ" за училището в размер на 456 гроша. Само на годишния изпит (20.VI.1886 г.) в Мелник е предадена от присъствуващите сумата от 236 гроша. Парични средства събират и жителите на Калиманци, Петрово, Дебрене, Горни и Долни Орман, Кресна, Влахи и др. Екзархията предоставя на мелнишкото училище нови 20 турски лири. Помощ оказват и по-първите правителствени чиновници в града, турските околийски началници в Мелник и Валовища, владиката Прокопий и др. Къщата на хаджи поп Димитър от с. Черешница, отстъпена на българското училище през 1881 г., е закупена за 2 160 гроша (200 турски лири). Първият етаж, който е каменната част на сградата, е собственост обаче на един грък, който няма никакво желание да го укрепва. Училището е застрашено от срутване. През 1886 – 1887 г. цялата сграда е основно ремонтирана срещу 1 248 гроша с майстори от с. Дебрене. За нуждите на училището е закупена за 540 гроша „долната къща на Манджиров".

---

[70] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Ч. 1, с. 104, 133.

[71] *Божиков, Д.* Училището при манастира „Иван Предтеча" – Серско. *Училищен преглед,* г. X , VIII (1949), кн. 5 – 6, с. 580.

[72] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 19, л, 27.

[73] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1, с. 104, 110 – 114. В обнародваната публикация на Екзархията „Поглед върху дейността на Българската екзархия (1877 – 1902)", от О. М. и Б., Лайпциг, 1902 г., с. 40, пише, че първи клас в Мелник се открива от началото на 1886 – 1887 г.

Българската община си поставя и задача да намери помещение, в което да открие пансион. Повечето от българските ученици живеят по гръцките къщи, чиито собственици редовно ги карат да им слугуват. На 5.VII.1886 г. общината изготвя официално изложение до Екзархията в Цариград за откриване на пансион в града.

За подобряване на училищните условия през 1886 и 1887 г. се заема Костадин Калиманцалията – председател на мелнишката българска община[74].

Класното училище в Петрич. През 80-те години в Петрич и в околията се постига голям напредък в учебното дело. Това се дължи преди всичко на издигането на града като търговски и занаятчийски център. Основен поминък за гражданите става дребната търговия[75]. С преминаването на покрайнината Каршияк към Петричка околия тя става по-голяма административна единица и по-надеждна в стопанско отношение. Седмичният пазар се оживява. Размяната на стоки между селищата от околията се засилва. Като утвърждават редица позиции в Петрич, търговците и занаятчиите посредством общината вземат в свои ръце учебното и училищното дело[76].

---

[74] БАН, НА, ф. „Сп. Попрокопов". Автобиография. Ч. 1, с. 115, 121, 122; *Шопов, Ат.* Цит. съч., с. 125.

[75] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 123.

Създадената благоприятна обстановка позволява на общината от Елешница, селище, съседно на Петрич, да възобнови през 1885 г. дейността на своето училище. Благодарение на нарасналите материални възможности на неговите жители общината осигурява един много добре подготвен и издигнат учител – Димитър Филипов от Радовиш. Същият дейно участвува в обществения живот на Елешница и Петрич. Идеята за построяване на самостоятелна училищна сграда, подхваната и реализирана с ентусиазъм от населението на първото село в Подгорията, поставя началото на образованието в района[77].

Първото сведение за създаване на класове към училището в Петрич се появява в печатната статистика на училищния отдел към Екзархията в Цариград за учебната 1886 – 1887 г. В нейните графи са отбелязани един учител и 18 ученици. Става ясно, че новото звено се формира първоначално от девойки, но в скоро време класовете се превръщат в групи от смесен тип[78].

Голямата помощ, която започва да оказва Екзархията от Цариград на училищното дело в Мелник и Петрич през 80-те години, е тясно свързана с появата и развитието на класното образование в този район на Югозападна България.

В първите години след Освобождението помощта на Екзархията се изразява в снабдяване на училищата с учебници и учебни помагала. Докато за учебната 1881 – 1882 г. тя изпраща учебници за 1190 гроша и от тях се възползуват само мелнишкото и влахинското училище, то през 1882 – 1883 г. размерът на тази сума възлиза на 5000 гроша и с нея закупуват учебници всички съществуващи училища в Мелнишкия край. Отделно биват закупени учебници за 475 гроша със суми, събрани от общините. С тях са доставени 150 буквара, издание на Кузман Шапкарев. За учебната 1884 – 1885 г. са закупени учебници за 2409 и половин гроша само за Мелник и околията му[79]. От средата на десетилетието Екзархията започва да отпуска на някои училища, застрашени от гърцизма, специални суми. Така през 1884 – 1885 г. са отпуснати парични средства от българското правителство чрез Екзархията в Цариград за издръжка на училищата в Серски окръг в размер на 566 турски лири. От тях 140 турски лири са дадени на Петрич и 100 получава Мелник. През следващия период те се увеличават[80].

---

[76] *Стрезов, Г.* Цит. съч., с. 30.

[77] *Попов, Н.* Родолюбие, което има своите дълбоки корени (Възраждането на с. Елешница (Беласица). *Пиринско дело,* № 69, 15 май 1968.

[78] *Поглед* върху деятелността на Българската екзархия (1877 – 1902) от О. М. и Б., Лайпциг, 1902, с. 33.

[79] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1, с. 107.

Първоначално класното образование в Мелник и Петрич се провежда нередовно и с неопределен брой деца. Даден клас съществува една учебна година, а на следващата бива закрит. Това личи и от предложената таблица[81].

Брой на учениците в първи клас в Петрич
и Мелник през 1887 – 1892 г.

	Селища	Години и брой на постъпилите ученици				
		1887/88	1888/89	1889/90	1890/91	1891/92
	Петрич Мелник	22 20	13 15	- 10	15 9	13 5
Общ брой		42	28	10	24	18

Трудностите в обучението на учениците се дължат на липсата на опит, на добре подготвени учители, на учебници, учебни програми и помагала. Обикновено преподаватели в класните училища са учителите от началния курс. Те водят отделенията и в същото време обучават учениците от класовете по различните учебни предмети.

Класното училище е нов, по-висок етап на училищна организация. В програмата му е включено ново съдържание и повече светски знания. С неговата поява започва процесът на преустройството на началните училища в Мелнишкия край, като взаимоучителният метод постепенно отстъпва мястото на новата педагогическа организация – класно-урочната система.

Училищно образование на девойки. Идеята се заражда в Петрич и е подсказана от първия учител в града Ангел Войнов. Голям радетел за културното възраждане на българите, той пропагандира този свой педагогически възглед навсякъде, където учителства. Още с възобновяването на училището през 1881 г. българите в Петрич замислят да открият и девическо училище. Обаче към изпълнението на тази задача пристъпват едва когато успяват да осигурят учителка. За първи път сведение за обучение на девойки в Петрич се появява в статистиката на Петко Каравелов за българските училища в Европейска Турция през учебната 1885 – 1886 г.[82] През следващата година в девическото училище в Петрич се учат вече 30 девойки[83]. Първата учителка на девойките, събрани в самостоятелен клас, е Параскева Димова, завършила Габровското училище. П. Димова трябва да преодолява съществуващи неправилни схващания относно обучението на девойката по онова време и да отделя голямо внимание на възпитателната работа[84].

---

[80] ЦДИА, ф. 246, оп. 19, а.е. 20, 25, 26.

[81] *Поглед* върху деятелността. . . , с. 61.

За утвърждаването и разширяването на девическото образование в Петрич и в Мелнишкия край най-много допринася първата учителка, произлязла от този район – Параскева Филипова. Тя е родена през 1870 г. в Петрич. Произхожда от семейство на родолюбиви българи. Баща ѝ Кочо Филипов е изтъкнат деец на общината в Петрич. Параскева Филипова е между първите ученички – възпитанички на Солунската девическа гимназия. Заемайки се с образованието на местните девойки, П. Филипова застава в първите редици на борците за българска народна просвета в Мелнишкия край[85].

Мъжкото и девическото училище в Петрич се намират в двора на църквата „Св. Никола". През 1891 г. мъжкото училище има четири големи учебни стаи и една за учителите. Обучават се 100 ученици, разпределени в четири отделения и с двама учители. В първи клас броят на учениците е 18. Девическото училище има две учебни стаи и една за учителките. Оформени са четири отделения с 49 ученички и две учителки. Главният учител в града получава 50 турски лири годишно, вторият учител и учителките – по 30 турски лири[86].

---

[82] *Каравелов, П.* Българското учебно дело в Турско. С., 1887, с. 17.

[83] Поглед върху деятелността. . . , с. 33, 60.

[84] ОДА (Благоевград), Единичен фронт (ЕФ), ф. 240 К, оп. 1, а.е. 1, л. 19.

[85] *Бъчварова, Д.* Тихо, всеотдайно изграждаше хора. *Пиринско дело,* № 149, 28 юли 1981 г. През 1891 г. П. Филипова свързва живота си с К. Мавродиев и престава да учителствува. Умира през 1949 г. в София.

[86] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 126; *Поглед* върху деятелността. . . , с. 60.

През 1896 – 1897 г. в Мелнишка, Валовишка и Петричка околия има общо 5 учителки и 143 ученички[87].

Подемът на учебното дело, който се наблюдава през 80-те години на миналото столетие в Петрич, се дължи главно на всестранна обществена и педагогическа дейност на Кочо Мавродиев (Константин Костадинов Мавров). Той е роден през 1860 г. в Гайтаниново. Първоначално се учи в родното си село, а след това в класното училище в Неврокоп (дн. Гоце Делчев). К. Мавродиев получава специална учителска подготовка в педагогическото училище в София. Като истински патриот той поема трудния път на екзархийски учител в Македония. В Петрич идва през 1880 г. и учителствува 13 години. Основоположник е на класното и девическото училище в Петрич. Изпълнявайки длъжността главен учител и надзорник на училищата в околията, Мавродиев полага грижи за достигане на знания, отговарящи на обществената потребност през съответния период. Негови нововъведения са учебната екскурзия, наблюдението, природният кът в училище и училищните празници. През 1889 г. той организира за първи път чествуване на деня на славянските просветители Кирил и Методий[88].

През 1893 г. Атанас Шопов пише: „В полите на Беласица в самото нейно начало се виждаше градеца Петрич, пред когото аз отдалече отложих червения си фес, защото беше и длъжност, и приятност да поздравя едно градче, което в кратко време направи такъв завиден напредък в църковно и училищно дело."[89]

Обучението на девойките се въвежда и в други селища в Мелнишкия край. Въпреки голямото желание на общините и родителите не могат да се намерят учителки, за да се провежда обучението на девойките. Поради тази причина се появява смесеният тип паралелки, т.е. едновременно се обучават момичета и момчета. През 1899 – 1900 учебна година български училища има в 49 селища на Мелнишка, Валовишка и Петричка околия. В 30 от тях обучението се води смесено. Учат се всичко 261 девойки[90]. Българската девойка в Мелнишкия край проявява голяма прилежност в училище. Това неминуемо оказва влияние върху отношенията в семейството и на бита на българина от този район.

---

[87] *Поглед* върху деятелността. . . , с. 129.

[88] К. Мавродиев се оженва в Петрич за Параскева Филипова и поставят началото на голям род. Той е убит през 1913 г. в Сяр от гръцки войници. Виж БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1, 207 – 210; ОДА (Благоевград), ЕФ – 240, оп. 1, л. 19.

[89] *Шопов, Ат.* Цит. съч., с. 136.

[90] *Статистика* на българските училища в Европейска Турция (Македония и Одринско) за учебната 1889 – 1900 г. Шумен, 1901, с. 38, 41.

Предучилищно възпитание. Идеята за обществено възпитание на децата от предучилищна възраст най-напред се заражда сред учителите от Валовишка околия. Нейната практическа реализация е свързана с подема на просветното дело в околията. След 1878 г. за кратък период от време Валовишка околия, изтощена в икономическо отношение, изостава и в образователното дело. През 1883 г. в нея има 10 училища, а три години по-късно – 5[91]. Обстановката се усложнява и с настаняването в околийския център на гръцки епископ. Към средата на 80-тѐ години обаче околията се съвзема в икономическо отношение. Създават се онези социални сили, които тласкат напред движението за национална просвета.

Решаващо значение за развитието на учебното дело има дейността на Стоян Божов, включил се активно в националнопросветните борби на населението от околията. Роден е на 19.V. 1864 г. в с. Кърчово, Валовишко. Първоначално се учи в родното си село, а след това при П. Сарафов в Сяр. Серският владика му попречва да се отдаде веднага на учителската професия. Ст. Божов заминава да учи в гимназията в Пловдив. Като ученик участвува в борбата за Съединението и е доброволец в Сръбско-българската война[92].

Помощник на Ст. Божов в училищното дело е Димитър Тилков, също от с. Кърчово. Когато Божов се включва в просветното движение във Валовишка околия, над 30 села са без училище[93]. Въпреки това подемът в учебното и училищното дело не се проявява отведнъж, а по райони. Първите селища, които се сдобиват с училища, са разположени по десния бряг на Струма – в района на Бутковското езеро и край околийския център. Това са: Горни Порой, Долни Порой, Св. Петка, Мътница и Тодорич. В началото на учебната 1886 – 1887 г. техните деца са щастливи да прекрачат прага на новооткритите училища.

Втората група са селищата, разположени по течението на Валовишка река и в северната част на околията. Те се сдобиват с български училища едва от началото на учебната 1888 – 1889 г. Това са: Герман, Елешница, Крушово, Кърчово, Сенгельово,

---

[91] *Каравелов, П.* Цит. съч., кн. 23 и 24, с. 819.

[92] Албум „Македония", С., 1931, отд. VII, с. 24. По-късно Стоян Божов става виден деец на ВМОРО. През 1903 г. е убит от турците.

[93] *Каравелов, П.* Цит. съч., с. 815.

Лехово, Петрово, Голешово, Бельово, Савяк и др. Сред тях е и градецът Баракли Джумая[94].

До 1888 г. Баракли Джумая въпреки потребностите на пазара в града с без българско училище. Главната причина за това е противодействието на власите гъркомани. В Серски окръг няма друго селище с такъв голям брой влашко население. След 1878 г. обаче някои от власите се изселват в Горна Джумая. В Баракли Джумая се заселват голямо число българи от околните села. Към средата на 80-те години техният брой в града достига 3240 души. Сред новодошлите българи има богати граждани, които започват да съперничат на влашките търговци, занаятчии и лихвари.

Под ръководството на Ст. Божов борбата за откриване на българско училище във втория град на Баловишка околия се води няколко години. Успехът идва, когато в нея се включва младият учител Атанас Иванов от с. Голешово, възпитаник на българските монаси в манастира „Ив. Предтеча" и получил педагогическо образование в гръцкото училище в Сяр[95].

Отворено в края на 1888 г. с големи парични пожертвования, училището в Баракли Джумая веднага се попълва с ученици, които редовно посещават занятията и се учат прилежно. Една година по-късно в него се учат вече 50 деца, разделени на четири отделения и обучавани от двама учители. За учебната 1889 – 1890 г. за пръв път към училището е открита и „забавачница" с 30 деца от предучилищна възраст и една учителка. През 1891 г. В. Кънчов пише, че училището и „забавачницата" в Баракли Джумая имат на разположение една хубава къща в българската махала на града. Местната община плаща за нея на собственика висок наем от 10 турски лири годишно[96]. Така през 1889 г. в малкия баловишки градец Баракли Джумая се полагат основите на една нова училищна степен в Мелнишкия край – на общественото предучилищно възпитание, станало потребност. От него то бързо се разпространява и в останалите селища[97].

В откриването на българско училище и „забавачница" в Баракли Джумая Ст. Божов и Д. Тилков продължават борбата за училище и във Валовища. Гръцките вестници непрекъснато пишат, че Валовища е чисто елински град[98]. За тази цел серският силогос поддържа в града три училища – две начални и едно класно. През 1888 г. епископ Константин попречи да се открие училище във Валовища[99].

---

[94] Пак там.

[95] *Божиков, Д.* Училището при манастира „Ив. Предтеча" (Серско), Училищен преглед, г. X VIII, кн. 5 – 6, с. 581.

[96] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 100.

[97] *Веркович. Ст.* Топографическо-этнографический очерк Македонии, СПб., 1889, с. 101.

От Валовища борбата за училище е пренесена в Солун. Със съдействието на архимандрит Никола Гологанов – председател на българската община в Сяр, е издействувано от вилаетското управление специално разрешение. Българско училище във Валовища веднага е отворено в махалата „Долни Варош". Разноските по откриването му поема Екзархията. В него постъпват 45 деца, „желаещи да се учат на езика си". Пръв заема учителската длъжност Стоян Попдимитров, която отпосле я отстъпва на създателя на училището Стоян Божов[100].

На следната година във Валовища е създаден нов предучилищен сектор. В новооткритата забавачница постъпват 26 деца. Сведенията за учителката, която поема да ги обучава, са оскъдни. Знае се само, че заработва с желание да затвърди и разшири този образователен сектор в Мелнишкия край[101]. През 1896 – 1897 г. в „Забавачницата" на Валовишка околия се обучават 354 деца, в Мелнишка околия – 171 и в Петричка околия – 93 деца[102].

В Мелнишкия край, както и в другите български земи, обучението на децата от предучилищната възраст носи названието „забавачница". То не се осъществява отделно от началното училище.

Едно десетилетие по-късно предучилищното възпитание фигурира в статистиките за учебното дело на Мелнишкия край като редовно обучение, което се вижда от предложената таблица.

Възникването на новите училищни степени е закономерен резултат от цялостното развитие на просветния живот в Мелнишкия край през Възраждането. Те издигат на още по-високо равнище учебния процес, както и обществената и социално-политическата функция на българското училище.

---

[98] *Новини*, № 32, 2 май 1891.

[99] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 31, л. 91. Писма на българската община от Кърчово до Екзархията.

[100] През 1891 г. Валовища има 5800 жители, като от тях 2900 турски мохамедани (300 са цигани), 250 власи и 4 – 5 гръцки семейства, преселени от Сяр и Мелник. *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 103.

[101] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 110.

[102] *Поглед* върху деятелността. . . , с. 60.

Брой на децата от предучилищна възраст, обучавани през 1889 – 1900 г. в селищата на Мелнишкия край[103]

Селица	Училища	Учители	Ученици	Забавачи
1	2	3	4	5
Мелнишка околия				
1. Мелник	1	3	41	–
2. Бельово	1	1	31	8
3. Белевехчево	1	1	33	10
4. Влахи	1	1	63	24
5. Враня	1	1	32	5
6. Дебрене	1	1	39	15
7. Д. Сушица	1	1	16	4
8. Ковачево	1	1	7	3
9. Капатово	1	1	29	11
10. Калиманци	1	1	32	14
11. Кресна	1	1	17	5
12. Черешница	1	1	8	5
13. Левуново	1	1	32	11
14. Любовка	1	1	32	10
15. Марикостиново	1	1	24	9
16. Мечкул	1	1	21	6
17. Хотово	1	1	29	15
18. Пирин	1	1	41	17
19. Хърсово	1	1	31	12
20. Св. Врач	1	1	37	9
21. Сенокос	1	1	35	15
22. Ощава	1	1	49	17
23. Чифлиците	1	1	23	4
Валовишка околия				
1. Валовица	1	4	22	9
2. Герман	1	1	17	7
3. Г. чифлик	1	1	40	27
4. Г. Порой	1	4	154	61
5. Д. Порой	1	4	71	30
6. Голешово	1	4	78	21
7. Елешница	1	1	18	4
8. Кърчово	1	1	34	15
9. Крушово	1	1	94	40
10. Лехово	1	1	20	–
11. Мътница	1	1	27	16
12. Петрово	1	1	35	19
13. Райковци	1	1	23	6
14. Св. Петка	1	1	20	8
15. Сенгельово	1	1	16	–
16. Спатово	1	2	101	59
17. Хаджи Беклик	1	1	28	12
18. Шугово	1	1	35	–
19. Цървище	1	1.	10	–

---

[103] Статистика на българските училища в европейска Турция (Македония и Одринско) за учебната 1889 – 1900 г. Шумен, 1901, с. 38, 41.

1	2	3	4	5
Петричка околия				
1. **Петрич**	1	5	156	53
2. **Г. Рибница**	1	1	16	4
3. **Елешница**	1	1	22	9
4. **Св. Богородица**	1	1	23	15
5. **Смолари**	1	1	13	5
6. **Егуменец**	1	1	26	11
7. **Цапарево**	1	1	18	10
Всичко:	46	67	1808	692

3. РАЗШИРЯВАНЕ И УСЪВЪРШЕНСТВУВАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СИСТЕМА

Откриване на нови училища. През лятото на 1891 г. владиката Прокопий умира[104]. Отново възниква опасност за развитието на националната просвета в селищата от Мелнишка епархия[105]. Новият епископ Константин тръгва на обиколка по селата на епархията. На 1.XI.1891 г. пристига в Горни Порой и настоява незабавно да му се събере владишкият данък. Но „Иконом поп Иван и селският коджабашия (кмет – б.а.) Георги Ив. Клифов му заявяват, че и тая година, както и миналата, не могат да му съберат владичина, защото населението, което признава родното си духовно началство Екзархията, не дава”. По същия начин го посрещат и в останалите селища на епархията[106].

Два месеца след смъртта на владиката Прокопий в Мелнишка епархия възниква голямо недоволство от поведението на епископ Константин. Първи отхвърлят властта на Патриаршията

---

[104] *Новини*, № 19, 26 ноем. 1891.

[105] Прокопий оставя завещание на наследниците си да разпродадат вещите му и „получените пари да се разпределят между училищата в Мелник, Сяр и родното му отечество, т.е. Мелникич – Серско” (*Новини*, № 23, 20 дек. 1891). Серският силогос и мелнишката гръцка община се опитват да отнемат имуществото му. От Цариградската патриаршия е изпратен вторият дякон на име Константин Марули, който се опитва да оспори завещанието на владиката. След намесата на турските власти въпросът е уреден и представителят на Патриаршията напуска града. По този повод гръцкият в. „Неологос” („Нов свят”) напада отново Прокопий, като добавя, че изпратеното от Цариград финансово лице се убеждава, че това поведение на митрополита е „защото е бил и същински българин” (*Новини*, № 12, 1 ноем. 1891).

[106] *Новини*, № 19, 26 ноем. 1891.

21 села от Горноджумайска околия[107]. Три четвърти от селищата в Мелнишка околия също се отказват от Патриаршията. С изключение на 100 къщи и Петрич минава в лоното на Екзархията. Селата следват примера на града[108].

Гръцката пропаганда отново вдига шум по повод „събитията" в Мелнишка епархия. Във вестник „Епитеорисис" („Преглед") в броя от 7.XII.1891 г. пише: „Агентите на схизматичната Екзархия постоянно шарят в Сяр, Демир Хисар (Валовища – б.а.), Горна и Долна Джумая (Баракли Джумая – б.а.), Мелник, Петрич и Неврокоп, за да примамват простите православни българогласни да отхвърлят православната църква и да преминат в обятията на схизматичната Екзархия." Цариградският в. „Нео Епитеорисис" („Нов преглед") призовава властите: „Изгонете българските учители от Сяр . . . и всичкият народ ще се прилепи към своята майка Патриаршията"[109].

В края на 1891 г. Екзархията в Цариград успява да извоюва от Портата указ, с който се нарежда на управлението в Солун и Битоля да не притесняват българите и да не създават спънки, в случай че пожелаят да се откажат от Патриаршията и да преминат под ведомството на Екзархията[110].

Една дописка във в. „Новини", озаглавена „Из Мелнишка епархия", уведомява за поведението на българите от този район. В нея се чете: „Народът от Мелнишка епархия моли Вселенската патриаршия да не закача училищата и църквите му и когато тая молба не се послуша, тоя народ мина под ведомството на народната си българска църква."[111] От Солун новината достига до Мелник, Валовища и Петрич. Българите я възприемат като официална форма на закрила.

Въпреки ясно изразената воля на населението от четирите околии на Мелнишка епархия в началото на 1892 г. епископ Константин продължава да преследва използването на българския език в църквите и училищата. В Петрич по време на коледните празници той прави опит да въведе гръцкия език и в двете църкви[112]. По този повод Екзархията подава до Високата порта изложение[113]. На 19.I.1892 г. в околийското управление в Петрич е получена телеграма от цариградското правителство, в която се съобщава, че българите, които признават Екзархията, могат да бъдат свободни. Макар това още нищо да не означава, българите от града посрещат с голяма радост телеграмата. „Настана и за нас българите радостен ден – съобщава по този повод един дописник от Петрич във в. „Новини”. – Това е радостта от въвеждането на народното богослужение на църковнославянски език и преминаването на Петрич и поголямата част от Петричко под ведомството на Българската екзархия.”[114]

---

[107] *Новини*, № 24, 13 дек. 1891 и № 29, 31 дек. 1891. През 1894 г. Горноджумайска околия се присъединява към създадената Неврокопска епархия.

[108] *Новини*, № 24, 13 дек. 1891 и № 68, 22 май 1892.

[109] *Новини*, № 24, 13 дек. 1891.

[110] *Църковен* архив, кн. III, 1931, с. 254.

[111] *Новини*, № 78, 26 юни 1892.

[112] *Новини*, № 42, 18 февр. 1892.

С цел да се защитят от гръцката пропаганда селищата от Мелнишкия край едно след друго се отказват от Патриаршията и преминават към Българската екзархия[115]. Те превръщат гръцките училища в български, а в „смесените” се отказват от едновременно преподаване на гръцки и на български език. И най-отдалечените от административните центрове селища пристъпват към откриване на училища.

Обезпокоена от успехите на учебното и училищното дело, Патриаршията изпраща за свой митрополит в Мелнишка епархия Александър, бивш Охридски гръцки епископ, „человек съвсем див”[116]. Установяването на новия гръцки архирей в Мелник се придружава с ново настъпление на гъркоманите навсякъде в епархията. Митрополит Александър не се смущава от факта, че мнозинството от селата са на страната на Българската екзархия. Той издава „Окръжно” до цялата епархия и известявайки за своето назначение, подлага на строго мъмрене онези свещеници, които четат на църковнославянски. Новият владика полага особени усилия да задържи Валовишка околия. Най-напред при себе си вика хаджи поп Димитър от Черешница уж за „обяснение”, а всъщност за да го хвърли в затвора. Дългогодишният просветен и църковен деец и участник в движението срещу Берлинския договор отказва да се яви пред владиката. Мелнишкият околийски управител вика хаджи поп Димитър, учителя от с. Бельово и даскал Костадин Каламанцалията при себе си. За голяма радост на населението и за огорчение на владиката те са оправдани и се връщат по домовете си. Владиката се опитва да затвори българското училище в Баракли Джумая, но неуспешно. Същата участ го постига и при опита му да отнеме на българите църквата в Горни Порой[117].

---

[113] *Новини*, № 54, 31 март 1892.

[114] *Попов, Н.* В единението е силата (Петричка народна община (1868 – 1912 г.). *Пиринско дело*, № 10, 26 ян. 1971.

[115] *Новини*, № 35, 24 ян. 1892; № 37, 31 ян. 1892; № 48, 10 март 1892.

[116] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов”. Автобиография. Ч. 2, с. 386.

В помощ на българите от Мелнишка епархия отново идва Екзархията в Цариград. Тя засилва помощите си за учебното дело. Колкото в повече селища от епархията има училища и учители и броят на децата, които се учат, е по-голям, толкова по-трудно е за Патриаршията да провежда асимилаторската си политика. Освен с издръжката на учителите в Мелник, Валовища и Петрич Екзархията се ангажира и със заплащането на учителите по селата. За учебната 1891 – 1892 г. тя участвува в годишното възнаграждение на 24 учители от трите околии[118].

Учебната 1891 – 1892 г. преминава с големи манифестации на родолюбивите чувства и на будното българско съзнание в селищата на Мелнишка епархия. На 11.V.1892 г. – деня на славянските просветители Кирил и Методий, в мелнишкото училище портретите на двамата братя биват обкичени с цветя. На тържеството присъствуват и много селяни. Главният учител Иван Бележков държи прочувствено слово за делото и себеотрицанието на двамата дейци в полза на всички славяни. Радостни, учениците пеят песни и играят хора.

В края на 1891 – 1892 г. по много тържествен начин се устройват годишните изпити. Изпитът в Петрич се провежда на 28.VI. с.г. Училището има 100 ученици и 40 ученички. Присъствуват турски и други чиновници. Всички остават възхитени от ясните и точни отговори на учениците по изучаваните предмети. Един ученик произнася реч на турски език. Учителката П. Филипова държи слово. Накрая учениците изпълняват богата програма. По този начин преминава на 14.VI.1892 г. и годишният изпит в Мелник[119].

През пролетта и лятото на 1892 г. селищата от Мелнишкия край продължават да се отказват от Патриаршията и да откриват български училища[120].

След повторното отхвърляне на фенерската духовна власт класното образование от градовете се разпространява в по-големите села на Мелнишка, Валовишка и Петричка околия. В един „Рапорт за състоянието на учебното дело в Македония и в Одрински вилает през учебната 1889 – 1890 г.” се съобщава, че в Петрич и Горни Порой има двукласни училища[121]. През 1896 – 1897 година има мъжки училища с по един клас във Валовища, Голешово, Враня, Петрич, Мелник и Ощава. От началото на учебната 1897 – 1898 г. в петричкото училище се учат общо 138 ученици с четирима учители и една учителка и е признато от турската власт за класно училище[122].

---

[117] *Новини*, № 78, 26 юни 1892. Дописка „Из Мелнишка епархия”.

[118] *Поглед* върху деятелността. . ., с. 93, 94.

[119] *Новини*, № 71, 2 юни 1892.

[120] *Новини*, № 62, 23 ян. 1892; № 84, 17 юли 1892; № 87, 28 юли 1892; № *94*, *21 авг. 1892.*

Подемът, който се наблюдава в образователното дело на Мелнишкия край от края на 1891 г., е ясно изразен във Валовишка околия. Сред нейните селища настъпва истинска надпревара за разкриване на училища с новите степени на обучение. В поредицата от новоразкрити училища във Валовишко първо място заема с. Савяк с 300 български къщи[123]. Пръв учител е Яне Илиев от Дойран, който остава в селото седем години. С българско училище се сдобива и Марикостиново – най-голямото полско село, разположено в северната част на околията. Макар и населено само с българи, под влияние на по-богатите, непросветени жители, то се гърчее. Нещо повече. В селото има гръцко училище. През 1895 г. в Марикостиново идва за свещеник Янак Голешовски. Като бивш учител с помощта на двама свои възпитаници той успява да убеди населението да престане да поддържа Патриаршията. За целта е изготвено специално прошение до Екзархията. В църквата веднага е въведен църковнославянският език. През 1897 г. в Марикостиново е открито българско светско училище. Пръв негов учител е Димитър Шимбов от Голешово, завършил Серското педагогическо училище[124].

В една дописка на в. „Новини” от 6.IX.1897 г. се съобщава, че през 1897 – 1898 г. в с. Долни Порой се открива първи клас. Много подробно и убедително авторът на дописката обяснява необходимостта от класно училище в селището. Мнозинството от децата на Долни Порой и от околните села след свършване на четвърто отделение нямат възможност да се учат в някой град. Затова и прекъсват учението си завинаги. Дописката завършва с това, че по инициатива на учителя Антон Димитров на 5.IX.1897 г. българската община взема решение в Долни Порой да се открие първи клас. Още през август училищната сграда е ремонтирана и пригодена за тази цел. Назначени са още двама учители. Към училището е създадена и библиотека с подходяща литература. Открито е и неделно училище за възрастни. Общината осигурява издръжката на училището в размер на 50 турски лири[125].

---

[121] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 19, л. 61.

[122] *Новини*, № 82, 1 авг. 1892.

[123] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 108.

[124] БАН, НА, ф. „Сп. Попрокопов”. Автобиография. Ч. 2, с. 417.

С класно училище се сдобива и Лехово. Оценявайки ползата от училище и по примера на околните села на 5.X.1897 г. леховци вземат решение за неговото откриване. С тази задача се заема общината. Тя разкрива първи клас и осигурява издръжката на двама учители. Председателят на общината със свои средства набавя маси и столове за училището. Купуват се глобуси, карти и други пособия. Общо в отделенията и в първи клас се записват да се учат 70 деца[126]. В дописка, изпратена до екзархийския в. „Новини" от с. Горни Порой, се казва, че до началото на учебната 1897 – 1898 г. училищното дело в селото е в известен застой. Тази дейност се засилва едва след преминаването на селото под ведомството на Екзархията и с идването за главен учител на Димитър Динков. По-нататък дописката продължава: „С идването в началото на учебната 1897 – 1898 г. на Кочо Мавродиев за главен учител във Валовища се повдига и училището в този град. Денят на Кирил и Методий се празнува не само от учениците от „Долни Варош", а от целия град и селата."[127]

Разрастването на образователното дело в Мелнишкия край през 90-те години се вижда и от цифровите данни в таблицата.

Брой на училищата, учителите и учениците в Мелнишка, Валовишка и Петричка околия[128]

Учебни години	Училища	Учители	Ученици
1891 – 1892	30	36	977
1894 – 1895	46	51	1843
1897 – 1898	49	56	1878
1900 – 1901	57	67	1893

Делото на националната просвета след 1891 г. в трите околии на Мелнишкия край е подпомогнато и посредством строежа на църкви (Игралище, Елешница, Бождово, Бранков чифлик и др.). Особено голямо значение има откриването на параклиса „Кирил и Методий" на 19.III.1895 г. в Мелник. Думата „откриване" е неточна, за да отрази значимостта на това събитие, да разкрие родолюбивите чувства на българите на този ден, събрали се от цялата епархия[129].

---

[125] *Новини*, № 96, 19 септ. 1897.

[126] *Новини*, № 19, 10 дек. 1897.

[127] *Новини*, № 56, 22 май 1898.

[128] *Поглед* върху деятелността. . ., с. 58, 60, 129. Сведенията за учебната 1894 – 1895 г. са взети от: *Библиотека*, кн. XIII и XIV; *Новини*, № 21, 20 дек. 1896; *Статистика* на българските училища в Европейска Турция (Македония и Одринско) за учебната 1899 – 1900 г. Шумен. 1901, 38 – 41, 46 – 77.

За две десетилетия по пътя на самоопределението населението от Мелнишко през 1871 г. и в 1891 г. демонстрира по най-категоричен начин пред официалните турски власти и патриаршеските среди своето високо национално съзнание. То изявява открито и желанието си посредством училищата да участвува в изграждане на българската национална култура.

Училищните настоятелства. След 1891 г. местните общини вече не са в състояние да ръководят разрасналата се мрежа от учебни заведения в Мелнишкия край. Класните училища, макар и на издръжка на Екзархията, са неотменна грижа на местното население. Възниква необходимостта от създаване на специални органи, които да поемат грижата за училищата. С решаване на тази задача се заемат самите общини.

В началото на 1892 г. са избрани нови членове на българската община в епархийския център Мелник, „която да се грижи за добрия вървеж на църковните и училищни дела". Общината създава и нов орган – училищно настоятелство, което специално да се грижи за учебното дело в града и околията.

Къщата на хаджи поп Димитър до църквата „Св. Варвара", купена и подарена на училището през 1881 г., е първият „народен имот" на българите в Мелник. Главна задача на настоятелството е да се сдобие с метоха на Рилския манастир в Мелник. След 1878 г. манастирът дава под наем сградата на метоха на „гръцки фамилии с малка кирия"[130]. По искане на българските общини от Мелник и Сяр и при застъпничеството на Екзархията от Цариград с писмо № 152 от 9.VI.1892 г. Рилският манастир отстъпва метоха на общината в Мелник. Сградата е голяма придобивка и първоначално служи за канцелария на българската община и за жилище на учителите, а впоследствие става пансион за учениците от селата[131].

През 1892 г. нови членове има и общината в Петрич. Тя избира и свое училищно настоятелство. С новото местно ръководство са свързани успехите в учебното дело през 90-те години в града и околията му[132].

---

[129] Музей – гр. Мелник, инв. № 41, отдел „Археология", 5 май 1976.

[130] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 2, с. 386.

[131] *Духовна култура*, 1953, кн. 11, с. 15; Георги Коцев. Спомени. Ръкопис, с. 41.

През 90-те години училищни настоятелства се създават към всички общини на трите околии[133]. За утвърждаването им като органи на училищното управление допринася новият закон за народната просвета от 13.IV.1894 г., издаден от турското правителство[134].

От отчета за средствата, отделяни за училищното дело в Солунска област през 1895 – 1896 г., се установява какви суми изразходва всяка околия от Мелнишкия край: Валовишка околия – 431 и половина турски лири, от които 70 лири за града и 361 и половина лири за селата; Петричка околия – 196 и половина турски лири, от които 120 лири за града и 76 и половина за селата, и Мелнишка околия – 223 и половина турски лири, от които 116 лири за града и 107 и половина лири за селата. Но тези суми не достигат само за заплати на учителите. Училищата се нуждаят от пансиони, библиотеки, пособия и др. Една част от тях са в частни къщи, непригодни за целите на обучението[135].

В същото време картината на социално-икономическия живот в Мелнишкия край е нерадостна. В Южен Пирин остават само 10 самокова. Жителите на много селища от Каршияк, Кресна колу, около Мелник и от северната част на Валовишка околия поради липса на поминък стават гурбетчии и напускат домовете си с целите си фамилии[136]. Данъчното бреме е много тежко[137]. Поради тези причини в училищата постъпват много деца, но всички не остават до края на учебната година. През учебната 1895 – 1896 г. от училищата на Мелнишка, Валовишка и Петричка околия отпадат 737 ученици. От постъпилите общо 2223 ученици в края на годината остават 1486 ученици[138].

---

[132] *Новини*, № 68, 22 май 1892.

[133] *Новини*, № 58, 15 март 1894.

[134] С този закон българските училища в Турция получават определено юридическо признание (*Новини*, № 60, 26 апр. 1894).

[135] *Новини*, № 72, 1 юли 1897.

[136] *Стрезов, Г.* Цит. съч., с. 37; ЦДИА, ф. 246, оп 1. а.е. 371.

[137] Според Годишника на Солунския вилает за 1894 г. през 1892 г. Валовишка околия плаща на турската държава данъци в размер на 3 873 208 гроша, от тях 1 026 061 са от десятъка. *Димитров, К.* Поглед върху финансовата политика на млада Турция. *Искра*, Солун, 1912, кн. IV, с. 17.

[138] *Новини*, № 72, 1 юли 1897.

Общините и училищните настоятелства се заемат да осигурят необходимите средства за издръжка на училищата и да помогнат децата да не напускат училище.

Една дописка във в. „Новини” от 8.V.1898 г. описва състоянието на училищата в Кресна колу. През зимата училищата в Кресна, Ошава, Мечкул, Сенокос и Влахи са препълнени с деца, но от 15 март учениците биват задържани от родителите за „овчари и говедари”, т.е. да работят за прехраната на семействата. Учителите са принудени да прекратят заниманията и да се занимават и те с полска работа. На някои от тях селяните отказват да дадат и условеното възнаграждение. За учебната 1897 – 1898 г. изключение прави с. Ощава. „Тук – се казва в споменатата дописка – по настояване на учителя Ангел Благоев, свещ. Яне Костадинов, Стефан Христов Чорбаджия, Тодор Миланчев и други ученолюбиви селяни можеха да се склонят бащите да изпращат децата си в училище до изпита. С настъпването обаче на силната полска работа по желание на селяните и тук стана изпитът по-рано – на 13 май.” На изпита присъствува нарочно председателят на Мелнишката казалийска община. „Учителят в речта си каза – продължава дописникът, – че ако селяните не изпращат редовно децата си в училище, не трябва да очакват да излезе някога образован човек от селото им и доказа, че ако има нещо да пречи на ученическия напредък в училището, то е от нередовното им изпращане в училище. Мнозина от присъствуващите разбраха защо техните деца са по-назад от ония, които са редовно посещавали училището.”[139]

На общото събрание селяните от с. Влахи с протоколно решение от 28.VI.1896 г. набелязват 10 източника на средства за училището и църквата. Целта е да бъдат осигурени ежегодно по 50 турски лири годишен приход. Избрано е и ново училищно настоятелство, в което влизат поп Тодор Харизанов и даскал Тошо. За две години са събрани 27 турски лири чист доход, т.е. вън от разходите за училището и църквата. През 1897 – 1898 г. в училището на с. Влахи вече се подготвят 70 деца, от които в забавачницата – 17, в първо отделение – 27, във второ отделение – 14 и в трето отделение – 12[140].

На 3.V.1898 г., т.е. в навечерието на празника на славянските първоучители, на общо събрание и с явно гласуване селяните от Крушово, Валовишка околия, избират ново училищно настоятелство. То се състои от опитни и родолюбиви мъже. Главната задача на новоизбраното настоятелство е да намери източници за обогатяване на църковно-училищната каса. Георги Халянов, един от инициаторите за съставяне на ново настоятелство, записва, че всяка година ще внася в касата по половин турска лира. Неговият пример е последван от останалите селяни.

---

[139] Новини, № 57, 26 май 1898.

[140] *Новини,* № 82, 25 авг. 1898.

Особена дейност за осигуряване издръжката на българското училище в епархийския център развиват първенците на Мелник и околията. На 14.VI.1898 г. след свършване на годишния изпит дейците на учебното и училищното дело от цяла Мелнишка околия се събират в една от учебните стаи на околийско събрание. Инициаторите са търговецът Темелко Хаджиянев от с. Склаве и главният учител Илия Даскалов. Пред първенците Даскалов произнася голяма реч в полза на училищното дело в града и предлага да се подобри издръжката на училището. Присъствуващите 25 души от 11 села на околията предават в негова полза 1531 гроша. Избира се ново училищно настоятелство от по-дейни лица, които решават незабавно да се заемат със събирането на волни помощи за училището. Освен това околийското събрание решава от началото на 1898 – 1899 г. училището в Мелник да се преустрои в двукласно, понеже само с един клас не могат да се задоволяват потребностите от образование в града и околията[141].

В Петрич и в околията му през този период също биват създадени училищни настоятелства. В настоятелството на града са включени и първенци от селата[142]. Но създадените настоятелства в Петричка околия не са така дейни както в Мелнишка и Валовишка околия. За развитие на учебното дело в Петричко неблагоприятно влияят и честите промени в състава на казалийската община в Петрич. Отделни училища дори преустановяват своя живот. Докато през учебната 1891 – 1892 г. в Петричка околия има 14 училища с 379 ученици, то пет години по-късно са 8 училища с 214 ученици. За учебната 1900 – 1901 г. броят на училищата в града и околията се запазва, но числото на учениците намалява на 186[143].

Първите възпитаници на Солун и Сяр. И след 1878 г. по ред причини образованието в училищата на Мелнишкия край не се различава много от килийното. До 1886 г. учениците от началните училища на Мелнишка, Валовишка и Петричка околия се обучават по учебници и програма, утвърдени на 29.XI.1882 г.

---

[141] *Вести*, № 71, 13 юли 1907.

[142] *Новини*, № 68, 22 май 1892.

[143] *Поглед* върху деятелността. . . , с. 60.

от турското областно управление на просветата в Солун. Обучението по тази програма най-стриктно се осъществява в училищата в Мелник и Петрич, където учителствуват Сп. Поппрокопов и К. Мавродиев. Обаче в селските училища и на трите околии учителите не се придържат в достатъчна степен към нея. Обучението продължава да се води с църковнославянски книги или пък с учебници, доставени от Екзархията в Цариград. Това се потвърждава и от спомените на Георги Лазаров Корчев от с. Кресна. Той пише, че в неговото село от 1878 до 1882 г. няма училище. По време на Кресненско-Разложкото въстание църквата „Св. Арахангел Михаил" и помещението на училището са изгорени. През 1881 г. кресненци възстановяват църквата, като в западната част изграждат и малка стая за училище. Томан Серафимов Чонин открива училището и учителствува три години, но не успява да промени старата традиция на обучение. Учениците се учат на четмо и писмо и черковно пеене насядали на голата земя. За учебници се използуват наново „Часослова", „Псалтира" и „Светчето". За „Буквар" служи малка хартийка, върху която е написана азбуката. Буквите се разучават едновременно и упражненията са продължителни. Четенето се извършва гласно. В кресненското училище между 1882 и 1885 г. се прилага взаимоучителната метода – учителят преподава на по-напредналите ученици, а те от своя страна обучават останалите и начинаещите. Междучасия няма, а само обедна почивка. Към учениците се прилага строга дисциплина[144].

През 1886 – 1887 г. училищният отдел при Екзархията въвежда за всички начални училища на Македония и Тракия единни учебни програми и планове[145]. Същият издава и „Инструкция за заниманията в забавачниците" (1892)[146]. В началото на учебната 1895 – 1896 г. по единните учебни планове и програми започват да работят класните и педагогическите училища в Македония и Тракия. Програмите са сходни с тези на училищата в Княжество България. Учебниците или се доставят направо от Княжеството, или се печатат в Турция[147].

Единните програми и планове не променят обаче методите на обучение. И макар учителите в Мелнишка, Valовишка и Петричка околия през този период да са най-будните и най-просветените хора, те всички срещат големи трудности в обучението поради недостатъчната си обща и педагогическа подготовка. Само двете български гимназии в Солун и класното училище в Сяр отговарят на нуждите на учебното дело в този край.

---

[144] *Корчев, Г.* Спомени из миналото на Кресна (1880 - 1944 г.). Ръкопис, с. 82, 85, 109.

[145] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 137, л. 4 – 7.

[146] *Новини*, № 27, 22 ноем. 1892.

[147] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 137, л. 27 31; *Дончев, Д.* Българските екзархийски училища. – История на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. 2. С., 1982, с. 40.

Училището в Сяр е най-близкото средно учебно заведение, което започва да готви образовани учители, необходими за просветното дело в Мелнишкия край. От началото на учебната 1888 – 1889 г. то става четирикласно и с редовен пансион. През 1896 г. четвъртият клас е преустроен в педагогически курс, а една година по-късно – в редовен двегодишен педагогически курс. Този курс просъществува до 1913 г. и носи името „Серско педагогическо училище". Наричан е още и „Педагогията" в Сяр.

За подготовка на педагогически кадри за училищата на Македония главен център са Солунските гимназии. В началото на учебната 1880 – 1881 г. българската община в Солун изпраща „Окръжно" до останалите общини, в което съобщава за откриването на мъжката гимназия „Кирил и Методий" и девическата гимназия „Св. Благовещение" с пансион и иска съдействие за изпращане на младежи и девойки, за да се учат в тях[148]. Казалийската община от Мелник веднага уведомява общините в околията за окръжното, но насочва вниманието си предимно към най-развитите селища. Благодарение на нейното застъпничество още през първата година в мъжката гимназия в Солун постъпват Илия Костадинов Даскалов (син на К. Калиманцалията), Стоил Костов и Иван Георгиев Артъков от Калиманци. От Кресна са приети братята Атанас Лазаров Корчев и Димитър Лазаров Корчев, Георги Попов и Никола Трендафилов Чонков[149].

За периода 1880 – 1913 г. през педагогическия, търговския и класическия отдел на Солунската мъжка гимназия „Кирил и Методий" преминават 5820 ученици[150]. През учебната 1882 –

---

[148] *Кандиларов, Г.* Българските гимназии и основни училища в Солун. С., 1930, с. 15, 125.

[149] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1, с. 49; *Корчев, Г.* Цит. съч., с. 86, 109, 113.

[150] *Пламъкът* на Солунския светилник. С., 1970, с. 280. Двугодишният педагогически курс към мъжката гимназия в Солун е открит в началото на учебната 1887 – 1888 г. и просъществува осем години. В него се приемат завършилите успешно трети гимназиален клас. Кандила-

1883 г. в нея има ученици от Серско (3), от Неврокопско (21), от Мелнишко (11), от с. Горни Порой, Валовишка околия (7)[151]. Две години по-късно в мъжката гимназия в Солун продължават образованието си младежи от Мелник (2), Кресна (2), Ощава (1), Влахи (2), Голешово (1), Горни Порой (6), Долни Порой (2)[152]. През учебната 1886 – 1887 г. тук вече се учат от Мелнишка околия 21 младежи, от Валовишка – 9, от Серска и Драмска околия по 11, от Струмишка и Неврокопска по 7 и от Разложка околия – 6[153].

И така, две десетилетия след Освобождението от Серски окръг (без Петричка и Зъхненска околия) излизат 178 учители. От тях 48 са от Неврокопска околия, 41 от Разложка, 30 от Валовишка, 27 от Серска, 18 от Мелнишка и 14 от Горноджумайска. В отделни селища на окръга интересът към учителската професия е твърде голям. Само от с. Голешово са 11 души учители, от Банско – 7, от Гайтаниново – 8, от Скребатно – 7, от Годлево и Добринище по 5 и т.н.[154]

Възпитаниците на българските гимназии в Солун и на училището в Сяр изиграват решаваща роля за развитие на учебното дело в Мелнишка, Валовишка и Петричка околия. Те допринасят не само за утвърждаването на българската просвета в Мелнишкия край, но и за укрепването на българското съзнание в този район. В спомените си Г. Корчев разказва за учителската дейност на първите възпитаници на българските средни учебни заведения в Солун и Сяр, изпратени от Кресна. Първият от тях е Никола Трендафилов Чонков. Макар и да не завършва пълния курс на гимназията в Солун (1883), той става учител в родното си село и през двете учебни години проявява завидна активност. По негова инициатива през 1885 г. в Кресна е построена специална училищна сграда на два етажа. Първият етаж служи за обществени нужди, а вторият – за учебни цели. Обучението на децата се извършва в една голяма светла стая. До нея е разположена стаята на учителя. Н. Чонков отменя старата,

---

ров, Г. Цит. съч., с. 109. До 1893 г. от всичко 171 възпитаници на мъжката гимназия „Кирил и Методий" в Солун 88 посвещават себе си на учителското поприще. С изключение на двама, всички останали учителствуват в Македония и Одринско. – *Новини*, № 20, 26 ноем. 1893.

[151] *Марица*, № 423, 9 септ. 1883.

[152] *Кандиларов, Г.* Цит. съч., с. 4.

[153] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 28, л. 25, 46.

[154] *Поглед* върху развитието на българското учебно дело в Турско през последното четвъртлетие. Лайпциг, 1902, с. 30, 124, 125.

почти килийна система на обучение. По всички предмети въвежда учебници. Все повече деца се приобщават към училището. Педагогическите похвати, положени от него в Кресна, продължава друг възпитаник на мъжката гимназия в Солун от същото село – Атанас Лазаров Корчев. Той прави някои рационални промени в методите на възпитание в Кресненското училище. От кресненските учители за най-образован се сочи Ангел Благов Кривошийски. Той завършва четвърти клас в училището в Сяр, а след това учи две години в Българската духовна семинария в Цариград. Не я завършва поради болест. Започва трудния път на учител в Св. Врач, после се установява в Ощава и накрая се връща в родното си село (1883). Навсякъде, където е поканен от общините да учи децата им, Ан. Кривошийски прави редица нововъведения в класно-урочната система.

Като завършва четвърти клас в Сяр през 1893 г., Никола Хаджиянакиев от Кресна заминава за Княжеството. Въпреки възможността да стане по-добре платен държавен чиновник, той се отдава на учителската професия.

Илия Хаджиянакиев, също от Кресна, завършва само два класа на серското училище. Учителската си дейност започва в най-развитото петричко село – Елешница, а след това в Егуменец и Цапарево. Накрая, когато се връща в Кресна и поема училището, той вече има достатъчно опит в педагогическо отношение[155].

В края на учебната 1887 – 1888 г. в училището в Мелник настъпват промени, които засягат много дълбоко неговата дейност. Уморен от дългогодишните борби с представителите на Патриаршията, Сп. Поппрокопов, който има големи заслуги за развитие на образователното дело в Мелнишкия край, се оттегля от училището и заминава за своя роден край. Заподозрян от турските власти за „бунтовник", Ив. Артъков тайно напуска Мелник и заминава за свободната част на Отечеството. Д. Рамаданов решава да се пресели в Княжеството и да се отдаде на спокоен труд. Тримата родолюбци в училището в Мелник са заместени от възпитаници на средните учебни заведения в Солун и Сяр. С това се открива нова страница в развитието на образователното дело не само в града, но и в целия край[156].

Най-дълбоки промени в съдържанието на учебната работа в Мелнишкото училище прави Иван Михайлов Бележков. Той е роден на 11.II.1864 г. в с. Годлево, Разложко. Ив. Бележков получава солидно за времето си образование. Неговият баща е учителят реформатор Михаил Попфилипов. Иван се учи в родното си село и в Кюстендил. Завършва четиригодишния курс на мъжката гимназия в Солун. Тук Бележков за пръв път прониква в тайните на науките и се запознава с някои социални и политически доктрини. През 1886 г. Ив. Бележков става учител в Кресна. Въпреки че тук е само две учебни години, той въвежда за сядане чиновете и е инициатор за прилагане нагледността в обучението. Освен това Бележков особено набляга на овладяването на българския език и на географията като средство за патриотичното възпитание на учениците. За първи път в Кресна той използува карта в часовете по география, въвежда строева подготовка на учениците. Учителската дейност на Иван Бележков оставя дълбоки следи в съзнанието на населението в Кресненско[157].

---

[155] *Корчев, Г.* Цит. съч., 108 – 111.

[156] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 1, с. 139.

Най-голям стремеж към новаторство Бележков прилага като учител в Мелник. В града остава четири години, от които три години е главен учител (1890 – 1894). Преди всичко той се стреми да приложи изцяло учебния план и учебните програми, които включват достатъчно светски и рационални знания. Особено набляга на обучението по природните дисциплини. Ив. Бележков поставя на здрави основи преподаването по математика. Според спомени на негови ученици, някои от които вече покойници, той прави рационални промени в програмата по аритметика и геометрия, съкращава часовете за усвояването на някои методически единици и увеличава за други. Особено държи на часовете за преговор и на домашната работа на учениците. В училището в Мелник Ив. Бележков води и часовете по физическо възпитание. Той основава юнашко дружество, което провежда упражненията в манастира „Св. Никола" и при „Славовата крепост"[158].

Педагогическите начинания на Ив. Бележков са възприети и развити по-нататък от всички, които по онова време са учители в Мелник. Нововъведенията на Бележков се приемат и в околията.

Първата учителка в епархийския център е Зоица Златинова от Велес. Тя се учи в девическата гимназия в Солун и за първи път е учителка в Мелник. Тя остава в града две години (1895 – 1897). З. Златинова отдава изключително внимание на работата си с родителите, за да преодолее неправилното разбиране за образованието на девойката. Тя успява да привлече нова група девойки, които да учат в Мелник. Във връзка с това З. Златинова се занимава и с нравственото възпитание на децата. Учителките след нея – Мария Попхристова от Дойран, Роса Георгиева от Велес, Тодорка Георгиева от Битоля, Мария Попкостова от Дойран, Мария Богданова от Прилеп, Злата Патронева от Дебрене, възпитанички на Солунската българска гимназия, много допринасят за развитие и разширяване на образованието на девойките в Мелник[159].

---

[157] *Корчев, Г.* Цит. съч., с. 114.

[158] Спомени, записани от В. Божиков в с. Капатово, от поп Мильо и Димитър Бакалов – бивши ученици на Ив. Бележков.

Стремежът на първите възпитаници на класните и педагогически училища в Солун и Сяр е да заемат учителски места в градовете и да подпомагат селските училища. Във Валовишко българските учители с нова, по-добра подготовка търсят творческа изява в най-развитите селища на околията, където има по-благоприятни обществено-икономически условия и нуждата от просветата е по-силно изразена[160]. През 1891 г. в Голешово постъпват за учители Янак Чаков от същото село и Мария Астранджиева от Неврокоп. Двамата се залавят с голяма амбиция да създадат училищна организация и ред в преподаването, което да отговаря на техните познания. С помощта на местната община правят основен ремонт на училищната сграда, построена преди повече от 25 години. Я. Чаков се ангажира да прибере за обучение в училище всички деца, М. Астранджиева се насочва към образованието на девойките. В тяхната педагогическа работа намира по-нататъшно развитие класно-урочната система[161]. През това време от Голешово отиват да се подготвят за учители в „Педагогията” в Сяр Димитър Шимбов, Димитър Зонев, Атанас Кузмов, Алексо Хаджиев, Атанас Попгеоргиев и Алекса Шалев. От тях завършилите успешно курса на обучение през 1879 г. са назначени за учители в различни села на Валовишка околия. Д. Зонев заема място в с. Райковци (разположено е на входа на Рупелския проход), А. Хаджиев – в Горни

---

[159] *Кандиларов, Г.* Цит. съч., с. 95, 160; БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов”. Автобиография. Ч. 1, с. 181, 191.

[160] В своята автобиография Сп. Поппрокопов сочи, че четири години след откриването си училището във Валовища продължава да се помещава в частна къща с две стаи. В едната от тях живее стопанинът, а другата е стая на учителя и в нея се събират децата.

[161] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов”. Автобиография. Ч. 2, с. 393.

Порой, Д. Шимбов – в Марикостиново, а Ат. Кузмов – в Цървище[162].

Широка известност в Кърчово придобива дейността на Атанас Гощанов, Атанас Поппетров и Елена Михайлова, завършили Серското четирикласно училище. Те повдигат равнището на учебната работа чрез прилагане на разнообразни форми и методи на обучение[163].

Първата учителка във Валовища е Коца Балева. Това име е добре познато в този край. Тя е родена около 1871 г. в Охрид и се учи в родния си град. К. Балева е една от първите възпитанички на Солунската девическа гимназия[164]. След успешно полагане на зрелостния изпит през 1889 г. тя има възможност на избор, но се отдава с любов на учителската професия. Учителствува в различни градове, във Валовища идва с добра подготовка и опит. К. Балева особено допринася за издигане значимостта на предмета география и учебния план на училището. На годишния изпит във Валовишкото училище, проведен на 28.VII.1898 г., най-силно впечатление на присъствуващите, в това число и на турските чиновници, правят знанията на децата по география[165].

Борба за ново развитие на образователното дело в Петрич и околията му подемат възпитаниците на българските средни учебни заведения. Първият учител с педагогическо образование и подготовка идва през 1892 г. от Солунската гимназия. Това е Стоян Трушков, роден през 1870 г. в Петрич. Учи се в родния си град. След като завършва успешно профила за учители към мъжката гимназия в Солун, Ст. Трушков има възможност да замине за Княжеството. Но въпросът за съдбата на местното население го отвежда в училището на Петрич, където Ст. Трушков дълги години учителствува. Неговата педагогическа и обществена дейност е добре оценена от съвременниците му. По-късно той става главен учител.

С новите педагогически идеи от Солун и Сяр в Петрич заработват Димитрина (Митра) Янева, Георги Гърнев, Георгица Таскова и др.[166]

---

[162] *Санданска трибуна*, г. V, 11 юли 1978.

[163] *Кандиларов, Г.* Цит. съч., с. 89, 95, 160, 162.

[164] *Кандиларов, Г.* Цит. съч., с. 157.

[165] *Новини*, № 73, 21 юли 1893. Дописка от Валовища с дата 5 авг. 1898.

[166] *Кандиларов, Г.* Цит. съч., с. 89; ОДА (Благоевград), Еф – 240, оп. 1, л. 9.

Из средата на новото поколение учители, произлезли от средните учебни заведения в Солун и Сяр, се формира и новият тип учител в Мелнишкия край – учителят революционер. Техен най-изявен представител е Гоце Делчев. Като учител в Щип и Банско той пръв заработи с идеите на ВМОРО в пограничните райони с Княжеството. Особена активност придобива неговата дейност от края на 1896 г. като задграничен представител на организацията в София[167]. Учителят, съчетал в едно цяло просветно-педагогическата с революционно-политическата работа, в края на миналото столетие става основна фигура в борбата за национална просвета в Мелнишкия край. Тази категория учители заработва в едно от най-рискованите поприща за учителя в Македония и Одринско – революционното възпитание на децата от училищна възраст и на населението. Сред поколението учители от този тип в Мелник на първо място е Илия Костадинов Даскалов (1868 – 1922). Жизненият път на сина на найвидния деец на българското културно възраждане в Мелнишкия край – К. Калиманцалията, е твърде сложен. Той е измежду първите младежи в Македония, които желаят да постъпят в новооткритата гимназия в Солун. С известни прекъсвания Ил. Даскалов е в гимназията от 1880 до 1888 г. През това време участвува в нелегален кръжок, в който се обсъжда пътят за освобождението на Македония от османско иго и нейното присъединяване към родината. В Мелник Ил. Даскалов учителствува десет години (1888 – 1898), от които през последните четири е главен учител (след напускането на Ив. Бележков). При една от нелегалните си обиколки през 1897 г. в Македония Г. Делчев основава революционен комитет в Мелник и определя за околийски ръководител Илия Даскалов. Под негово ръководство и с участието на Г. Делчев през пролетта на 1898 г. в Калиманци е проведено нелегално събрание на организацията, което има решаващо значение за нейното изграждане в Мелнишко[168]. От Гьорче Петров в София Даскалов получава вестници, инструкции, брошури и други материали, нужни за ВМОРО в Мелнишко[169]. Учителят революционер Ил. Даскалов работи в Мелник заедно с Лука Милийчин от Белица, Разложко.

---

[167] *Делииванов, Т.* Спомени за Гоце Делчев – учителствуване в Щип. – *Македонска мисъл*, кн. 9 – 10. С., 1946, с. 379; *Яворов, П. К.* Събр. съч. Т. 2. С., 1924, с. 192; *Дивизиев, Ив.* Спомени (сведения за учителствуването на Гоце Делчев в Банско) – Истор. преглед, 1977, № 3, с. 83.

[168] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов". Автобиография. Ч. 2, с. 399.

[169] Г. Петров дава висока оценка за революционната дейност на Ил.

Приемник на Ил. Даскалов в училището и в организацията е Георги Лазаров Корчев от с. Кресна. Той е роден през 1875 г. в семейството на заможни и родолюбиви българи. Бащата желае да даде на сина си високо образование. Негов учител е Ив. Бележков, който го учи в Кресна и Банско. След това Г. Корчев се учи в Мелник и Сяр и накрая завършва пълния курс на Солунската мъжка гимназия. По желание на баща си се записва да продължи образованието си във висшето училище в София. Но стремежът на Г. Корчев да се посвети на просветното и революционното дело го отвежда през 1898 г. за учител в Мелник. Наред с педагогическата си дейност той изпълнява и длъжността на революционен ръководител на Мелнишка околия. След него е Лука Милийчин от Банско[170].

Пръв в редицата на учителите революционери в Петрич е Георги Константинов от с. Хотово, Мелнишко. По това време няма училище в родното му село и той учи в Мелник. Като забелязват неговата любознателност, учителите съветват родителите му да го изпратят да продължи образованието си в Сяр. След като завършва успешно педагогическия курс, той става учител в Петрич. Макар че само две години е в училището, той успява да възстанови втори клас и да въведе ред съгласно екзархийските правилници. Започва революционна пропаганда сред населението и оглавява новосъздадения революционен комитет на ВМОРО в Петрич. Същевременно е районен ръководител на организацията.

Учители от нов тип в Петрич са Димитър Гощанов от Крушово, Христо Динев от Дойран и др. През 1901 г. Дамян Груев посещава нелегално Петрич и „узаконява" новото поколение учители от този район[171].

Във Валовишка околия учителят революционер най-напред е представен от кукушанеца Христо Куслев. Първоначално Серска и Валовишка околия са един революционен район. След като завършва гимназията в Солун, серската община назначава Куслев през 1899 г. за главен учител в Долни Порой. Той успява да свърже развитието на образованието със стремежа

Даскалов. Той го причислява към главните ръководни, млади и интелигентни сили на организацията в Македония в нейния начален период. *Петров, Г.* Спомени от миналото. Илинден, 1903 – 1922 г. С., с. 19. Илия Даскалов умира през 1922 г.

[170] *Корчев, Г.* Цит. съч., 113 – 116.

[171] *Материали* за историята на Македонското освободително движение, кн. VII. С., 1927, с. 97; ОДА (Благоевград), ЕФ – 240, оп. 1, л. 12; *Албум* „Македония". С., 1931, отд. VIII, с. 13.

на населението за политическо освобождение. Макар че само една учебна година е учител в Цапарево (1900 – 1901), той е пръв организатор и възпитател в революционен дух на населението от Каршияк[172].

Навсякъде учителите от Мелнишкия край са дейци и пропагандатори на революционните идеи.

Читалище в Мелник. До 1886 г. децата и техните родители общуват с българската книга само в училище и по църквите. Със започването на учебната година по инициатива на учителите Спас Поппрокопов, Иван Артъков, Димитър Рамаданов и Сава Попов (свещеник в митрополията) е открита библиотека в една стая от къщата на ходжи Мильо (Михаил Иванов). На една просветна сбирка, станала през октомври с участието на учители, първенци и родолюбци, е обявено създаването на българско читалище в Мелник и му е дадено името „Просвета”[173]. Новината за неговото създаване е приета с радост навсякъде в околията и епархията. Първите дарители са от близките села. Това са Темелко Хаджиянев от Склаве, Илия Дуков от Бождово, Никола Дебренски и Коцето Георгиев от Дебрене, Ангел Бабалеев от Ласкарево и Трайко от Ладарево. Събраните суми са предназначени главно за закупуване на нови български книги[174].

Начинанието на българите от Мелник е посрещнато враждебно от гръцкия силогос. Само лоялността на владиката Прокопий към българите в епархията възспира гърците от враждебни действия. Първоначално фондът на читалищната библиотека е малък. Състои се от книжки, брошури и спомени за подвизите на Филип Тотю, Хаджи Димитър и Стефан Караджата, Васил Левски, Георги Раковски и за Ботевата чета, свитъци на Екзархията и издания от Княжеството. Това е първата институция от този род в Мелнишкия край[175].

Специално помещение за редовно четене не е имало и не е могло да има. Книжният фонд, ако може да се говори за такъв, архива и цялата документация се съхранява и ползува в Мелнишкото училище[176].

---

[172] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов”. Автобиография. Ч. 2, с. 402; *Материали* за историята . . . , кн. VI. С., 1927, с. 110.

[173] ОДА (Благоевград), ф. 1096, оп. 1, а.е. 9, л. 1.

[174] БАН, НА, ф. „Сп. Поппрокопов”. Автобиография. Ч. 1, с. 29.

[175] ОДА (Благоевград), ф. 1096, оп. 1, а.е. 9, л. 2.

[176] ОДА (Благоевград), ф. 1096, оп. 1, а.е. 9, л. 1.

Учебната и помощната литература, необходима за училищата, изпраща училищният отдел на Екзархията в Цариград. Не една връзка книги идва направо от Княжеството. Но за разпространението на родната книга в Мелнишкия край най-важна е ролята на българските книжарници в Солун и Сяр.

За три десетилетия (1883 – 1912), книжарницата на Коне (Костадин) Самарджиев в Солун с клон в родния му град Прилеп издава повече от 50 книги. В нея се печатат и учебници за началните и класните училища в Македония[177]. Откритата през 1893 г. втора книжарница в Солун от Иван Хаджиниколов издава учебници, които печати в България или в българския отдел на печатницата на гърка Ираклиди[178].

Най-близка за района и за читалището в Мелник е книжарницата на Атанас Г. Ников в Сяр, откъдето книгите и учебниците бързо пристигат с товарите на търговците. Тя е първата българска книжарница в Югоизточна Македония[179]. На 29.III.1891 г. В. Кънчов посещава книжарницата на Ат. Ников в Сяр и сочи, че за да не дразни гръцкото общество, българската книга била длъжна да стои зад рафтовете на други стоки. „Когато гърците видели български книги в чаршията – пише той, – те се възмутили и искали да ги унищожат. Някои по-умни викали книжаря и го заплашвали, че ще му направят пакост, ако не се остави от занаята си, но той не послушал. Преди година време го наклеветили някои гърци, че получава бунтовни писма и от полицията започнали да му ревизират кореспонденцията. Един път намерили един портрет, пратен нему от някой си български офицерин, едновремешен познайник. Затворили му книжарницата, а него вкарали в затвор, дето седял около 40 дни. С големи молби и жертви той се освободил от затвора. Сетне няколко пъти са ставали тършувания в книжарницата му подир тая случка.

Това дюкянче е сборно място на българските учители от града и околността."[180]

Много учители от Мелнишка, Валовишка и Петричка околия, а също така и читалище „Просвета" в епархийския център получават първото периодично списание в Македония, наречено „Книжчици за прочит". Най-четен в Мелнишкия район обаче е печатният орган на Екзархията – в. „Новини" (преименуван по-късно във „Вести" и „Глас"), който започва да се издава през 1889 г. в Цариград. Първоначално вестникът излиза един път, а след това – два пъти седмично. От 1895 г. екзархийският вестник е с месечно приложение с научно, белетристично, нравствено и педагогическо съдържание[181]. В началото на 1897 г. „Новини" открива своя педагогическа рубрика под наименованието „Педагогически отдел". Рубриката започва с обучението по български език и състоянието на изразителното четене. За пример е взет опитът на мъжката гимназия в Пловдив. Вестникът се превръща в пръв и най-близък съветник на учителите в екзархийската област[182].

---

[177] *Самарджиев, К.* Автобиография. (Развитие, год. II, кн. XI – XII).

[178] *Солун.* Сб. С., 1934, с. 120, 171, 172.

[179] *Баждаров, Г.* Горно Броди. С., 1929, с. 63. Дългогодишен член на Серския революционен окръг, Ат. Ников е убит от гърците през 1906 г.

[180] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 63.

През последните две десетилетия на миналото столетие в окончателен вид се оформя структурата на новобългарската просвета в Мелнишкия край. Тя е подобна на тази в Княжеството и включва т.нар. „забавачници", първоначални и класни училища. Идеите за бъдещото развитие на националната просвета в този район, а също така и във всички земи, останали вън от пределите на Отечеството, се съдържат в новата, класната училищна степен.

4. ПРОСВЕТНОТО ДЕЛО ПРЕЗ РЕВОЛЮЦИОННИЯ ПЕРИОД

ВМОРО и учебното дело в Мелнишкия край. Напредъкът в развитието на образователното дело през 90-те години в Мелнишкия край е съпътстван от един друг, допълнителен фактор във възраждането на българите от неосвободените области през 1878 г. В края на 1893 г. в Солун се полагат основите на революционна организация, станала известна под името Вътрешна македоно-одринска революционна организация (ВМОРО). Тя си поставя за цел да се бори за освобождаването на Македония и Одринско от османско владичество.

Вторият конгрес на ВМОРО, проведен през 1896 г. пак в Солун, разделя организационната територия на шест революционни окръга. Мелнишка и Валовишка околия биват включени в Серски окръг, а Петричка – в Струмишки революционен окръг[183]. От този момент нататък и развитието на образованието в трите околии в известен смисъл се разделя. За селищата от двете страни на Средна Струма се очертават съществени различия в просветното дело. Като биват включени в организационната територия на „Серчани" начело с Яне Сандански, за Мелнишка и Валовишка околия е осигурен бърз подем в училищната дейност[184].

---

[181] *Бързицов, Хр.* Към историята на екзархийския вестник „Новини" – „Вести" – „Глас" в Цариград. *Духовна култура,* кн. 4. С., 1964, с. 22.

[182] *Новини,* № 28, 21 ян. 1897.

[183] *Материали* за историята на Македонското освободително движение. Спомени на Дамян Груев, Кн. V. С., 1927, 8–9; *д-р Татарчев, Хр.* Първият Централен комитет на ВМОРО. С., 1928, с. 110.

Яне Сандански е роден на 18.V.1872 г. в с. Влахи, Мелнишко. Той израства и оформя своите социални и политически възгледи в Княжеството. Най-силно Сандански е повлиян от идеологията на българските национални революционери. Силната обич към книгата и активното му участие в културния живот на Дупница (дн. Ст. Димитров) формира у младия Яне качества на интелектуалец[185]. В началото на 1901 г. Яне Сандански се включва в националноосвободителното движение на Македония и Одринско[186]. Основна задача за младия революционер е да изгради здрава революционна организация. Първата му обиколка, свързана с организацията, е в Горноджумайско, Разложко, Мелнишко, Валовишко, Серско и Неврокопско. В своите спомени той разказва: „Пръв път агитирах в смисъл да се постави организацията самостоятелно, да се почувствува населението свободно, като се отстрани от турските власти и властта се съсредоточи по възможност в ръцете на организацията – та населението на дело да види малко свобода, да почувствува тая свобода и да я обикне."[187]

Като включва учителите в революционната борба, Яне Сандански и възглавяваната от него вътрешна организация изграждат своя позиция и по отношение на учебното дело. Те се насочват към подпомагане на училищата на територията на Серски окръг. С тази цел на 23.VI.1902 г. Сандански свиква всички учители и първенци в с. Дебрене от Мелнишки район[188]. Тези взаимоотношения организацията ще използува за революционната борба след Илинденско-Преображенското въстание. Това се налага от обективните условия на националноосвободителното движение в Македония и Одринско.

Турските власти унищожават голям брой културни и национални институции и на първо място посягат на училищата. Всички училища в Мелнишко и Петричко са закрити[189]. Пет български училища във Валовишка околия събират децата за учение, но не минава много време и те биват затворени[190]. Особено нужно на ВМОРО е да води училищна политика поради засилване на чуждата пропаганда в Македония. На територията на Серски окръг се появява нова денационализаторска сила – сръбската[191].

---

[184] От 1896 г. все повече започва да се употребява наименованието „Петричко" и „Петрички край".

[185] *Материали* за историята на Македонското освободително движение. Спомени на Яне Сандански, кн. VII, с. 13. *Страшимиров, Ан.* Книга за българите. С., 1918, с. 96.

[186] Я. Сандански е убит през 1915 г. в дебрите на Пирин.

[187] *Материали* за историята на Македонското освободително движение. Кн. VI, 1927, с. 16 – 17.

[188] Пак там, с. 29.

Основните идеи и принципи на организацията по училищния въпрос се разработват под ръководството на Яне Сандански на извънредния конгрес на Серския революционен окръг, свикан на 1.VII.1905 г. в Пирин. Измежду решенията на конгреса особено внимание заслужават тези за въвеждането на задължително начално образование, за участието на ВМОРО в издирването, подбора, назначаването и ревизирането на учителските кадри и за откриване на вечерни и неделни училища за възрастните. Това е съвсем нов момент в дейността на организацията и е сходен с функциите на една държавна институция[192].

С нови решения по образователното дело в окръга излиза Вторият редовен конгрес на Серския революционен окръг, състоял се през 1906 г. в с. Ловча, Неврокопско. Той взима отношение към въпросите, от които зависи извънредно много качеството на учебно-възпитателната работа: материалната база, положението на учителите, осигуряването на бедните и ученолюбиви ученици, набавянето на учебни пособия и др.[193] Особено ясни очертания училищната политика на Яне Сандански получава в резолюциите и решенията на околийските (районните) конгреси на ВМОРО в Серски окръг, свикани между 1905 – 1908 г.

На околийския конгрес на Мелнишки район, състоял се през 1905 г. под ръководството на Сандански, се решава организацията да предприеме широка просветна дейност и нито едно село в Мелнишко да не остане без училище. Малките села, които не могат да издържат учител, да се сдружат с няколко съседни, но нито едно дете да не остане извън училище. Храната и квартирата на учителите да бъдат безплатни. Предвижда се създаването на училищни библиотеки с подходящо четиво.

---

[189] *Вести*, № 51, 23 ян. 1904; *Реформи*, № 3, 17 ян. 1904.

[190] *Църковен архив*, кн. 3. С., 1931, с. 317.

[191] Глас Македонски, № 19, 18 март 1897; ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2772, л. 159 (Писмо на Екзарха от 14.XI.1907).

[192] ОИМ (Благоевград), отд. Възраждане, инв. № 489, л. 2.

[193] Пак там, инв. № 185, л. 9.

Яне Сандански и революционната организация високо ценят ролята на българските училища в градовете за националния и политическия живот на окръга. Затова околийският конгрес взема някои конкретни решения за мелнишкото класно училище: за учениците от околията да се открие пансион; да се увеличи бройката на класовете; всички способни деца да се изпращат в Серското педагогическо училище; в епархийската духовна община да се избират членове на околийския комитет и пр.[194]

В една дописка от Мелник до екзархийския вестник „Новини", наречен „Вести", се казва: „С удоволствие бързам да ви съобщя, че от една година насам училищните работи в Мелник са направили значителен успех. Така например ремонтираха се метохът, общинското здание и църквата из основи; училището от второкласно се преобразува в третокласно; отвори се пансион за 40 души ученици от селата; числото на българските къщи нарасна."[195]

Няколко месеца преди юлския преврат в Турция през 1908 г. в Мелник идва серският окръжен управител Рещид паша. Той посещава българското училище, разговаря с учителите и учениците и дава висока оценка за училището, учителите и за подготовката на децата[196].

През нелегалния период решенията на ВМОРО имат характер на задължителни наредби. В Мелнишко и Валовишко не остава селище без училище. Не само за да се избягнат упреците на Старика[197], но и защото селяните започват добре да разбират, че децата им трябва да се учат.

Ръководните околийски тела в Мелник и Валовища се съгласяват отделни села, макар и бедни, да открият свои училища. Такъв е случаят с Храсна, Дере Мислим (дн. Лозеница) и Карланово. През 1906 г. жителите на Храсна откриват свое училище, за да се избегне прехождането на децата през зимния период в с. Бельово[198]. През лятото на 1907 г. турските власти откриват комити в Дере Мислим и изгарят една част от селото. Със сумите, дадени от Екзархията като помощ в размер на 1410 гроша, по съвета на Сандански в селото бива открито училище с учител

---

[194] *Коцев, Г.* Спомени. Ръкопис, 131 – 132.

[195] *Вести,* № 28, 10 февр. 1906.

[196] *Вести,* № 39, 11 март 1908.

[197] Яне Сандански е наречен от населението Старика заради неговата опитност.

[198] ОДА (Благоевград), ф. 268 К, оп. 1, а.е. 258, л. 2.

Костадин Станков от с. Белевехчево[199]. Със съгласието на Старика през 1907 г. българско училище открива и с. Карланово, съседно на Мелник[200].

През 1905 г. извънредният конгрес на Серски революционен окръг узаконява назначаването на учителите да става по организационни съображения[201]. Участието на окръжните и околийските управителни тела в назначаването на учителите има за резултат не само укрепване на мрежата на революционната организация в окръга, но допринася и за развитие на образованието в районите. Така например по решение на окръжния комитет от Неврокопско в Мелник е преместен за главен учител Илия Балтов от с. Вароша, Тиквешко. Той се сработва с учителя в Мелник Тодор Попантов от Прилеп и двамата оставят трайни следи в мелнишкото училище. Те са в списъка на делегатите за общия Рилски конгрес на ВМОРО[202]. На Втория конгрес на Серски окръг (1906) Илия Балтов и Тодор Попантов са избрани за членове на окръжния комитет[203]. За учебната 1905 – 1906 г. в Мелник е назначен учителят Георги Ангелов (Казепов) от Калиманци, завършил Серското педагогическо училище и свързан с Яне Сандански[204]. А завършилият Солунската гимназия Петър Даскалов, също от Калиманци, по решение на организацията е прехвърлен за учебната 1905 – 1906 г. от Бельово за учител в с. Пирин – най-високото планинско селище[205].

Разместванията, извършвани по съображения на революционната организация, не само отговарят на практиката на Екзархията, но служат и за прикриване на революционната дейност на учителите.

Развитието на учениците, техният напредък в учението през революционния период строго се следи от ръководните тела по райони. Най-добрите ученици по предложение на учителите и с одобрението на организацията биват изпращани да се учат в Сяр и Солун. За учебната 1903 – 1904 г. в Сяр постъпват Андон Вангелов от Мелник, Никола Темелков от Склаве и Атанас Шимбов от Черешница. На следната година в педагогическия курс са изпратени Антон Константинов от Белевехчево, Кръстю Стоев от Петрово и Илия Томов от Спатово[206]. През следващия период броят на учениците, изпращани от Мелнишка и Валовишка околия да се учат в българското училище в Сяр и Солун, непрекъснато расте.

---

[199] Пак там, ф. 267 К, оп. 1, а.е. 144, л. 3.

[200] Пак там, ф. 1014, оп. 1, а.е. 10, л. 1.

[201] *Борбите* в Македония и Одринско (1878 – 1812). Спомени на Иван Хаджиниколов. С., 1982, с. 98.

[202] *Силянов, Хр.* Освободителните борби на Македония. Т. 2. Фототипно изд. С., 1983, с. 406.

[203] *Борбите* в Македония и Одринско (1878 – 1912). Спомени на Лазар Томов. С., 1982, с. 592.

[204] *Ирибозов, А.* и Георги *Казепов. Пиринско дело,* № 79, 9 окт. 1957.

[205] Автобиография на Петър Костадинов Даскалов. Ръкопис, л. 5. Пази се в училище „Н. Рилски" в Мелник.

През революционния период (1893 – 1908 г.) просветното дело в Мелнишкия край се развива в рамките на училищната политика на Екзархията и на ВМОРО. По училищните въпроси между тях не съществуват конфликти, а сътрудничество. Известен е следният случай: През лятото на 1905 г. Злата Николова Патронева от Дебрене, завършила девическата гимназия в Солун и учителка в Мелник, е заподозряна от властите, арестувана и хвърлена в Солунския затвор. Църковната община и училищното настоятелство изпращат няколко писма до Екзархията, но въпреки това властите продължават да държат учителката в затвора. Предвид трудностите с екзархийско постановление № 253 от 16.IX.1905 г. класовете при мелнишкото училище се обявяват за закрити. Тази стъпка обаче не среща одобрението на районния комитет в Мелник. Екзархията бързо поправя грешката си. Учебните занятия за класовете започват на 22.XI.1905 г. Към досегашните преподаватели в Мелник са назначени още двама нови учители[207].

В изпълнението на училищната политика на организацията Яне Сандански заангажирва в ръководството на Серски окръг Чудомир Кантарджиев, Димо Хаджидимов, Георги Скрижовски, Пейо Радев, Георги Казепов, Стою Хаджиев, Лазар Томов, Димитър Стефанов, Александър Радославов и др.[208].

На общия Рилски конгрес от есента на 1905 г. просветната политика на „Серчани” влиза в статутите на ВМОРО[209].

Грижи на революционната организация за разпространение на книги. На конгреса, свикан от Сандански на 1.VII.1905 г., за Серски окръг е разгледан въпросът за снабдяването на районите и училищата с български книги. Решава се към районите да се изградят подвижни библиотеки предимно с книги с революционно съдържание, „като не се игнорират и разните отрасли на науката".

---

[206] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 250, л. 1.

[207] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 270, л. 12 – 13.

[208] От тях Чудомир Кантърджиев от Сливен, член на Окръжния комитет от 1905 г., е наречен „Министър на просвета”.

[209] *Кьосев, Д.* История на Македонското национално-революционно движение. С., 1954, с. 127.

Най-добре е снабдена и с най-подходящо четиво се оказва подвижната библиотека на организацията в Мелнишка околия. Нейните книги са предназначени за млади и за стари. При всяко посещение в България Сандански лично търси да закупи подходяща литература и я пренася през границата. По този въпрос той кореспондира със своите привърженици от свободната част на Отечеството. Околийското ръководно тяло определя учителя Георги Ангелов, наречен „Казепов", да завежда организационната библиотека в Мелнишко. Арестуван през 1906 г. заради връзки с Яне Сандански, той успява да избяга от турския затвор и се присъединява към четата му. Сандански определя Казепов за помощник околийски войвода в Мелнишко и му възлага задачата да се грижи за снабдяването на организацията с литература и да я разпространява в района[210]. Така в библиотеката се намира всякакво четиво – „Война и мир", „Русия на изток", „Подземна Русия", „Капиталът", „На дъното", „Какво да се прави?", съчиненията на Пушкин, Тургенев и др. „Яне Сандански обичаше много да чете – изтъква Никола Разлогов, негов другар. – Когато идваше у нас в гр. Банско, винаги търсеше нови книги, ако такива бяха доставени в училищната библиотека. Той четеше с любов и почти знаеше наизуст стихотворенията на Ботев. . . Но неговото политическо евангелие беше книгата на Чернишевски „Какво да се прави?"[211].

Достигналите до нас томове от личната библиотека на Яне Сандански, които се пазят в музея на Мелник, ни насочват към широките културни и обществено-политически интереси на Сандански[212].

В своите неиздадени спомени Димитър Арнаудов, по онова време член на Серския революционен комитет, разказва, че всяка околия е предвиждала в своя бюджет ежегодна сума, която някъде стигала до 100–200 турски лири за набавяне на литература и за поддържане на околийската библиотека. По нареждане на окръжния революционен комитет училищните настоятелства доставят научнопопулярни книги и брошури, а също и детски списания, с които се обзавеждат библиотеките в училищата[213].

---

[210] *Ирибозов, Ан.* Георги *Казепов*, Пиринско дело, № 79, 9 окт. 1957 г.

[211] *Тасев, Хр.* Просветната дейност на Яне Сандански. Библиотека за историко-политически знания. Г. III, кн. 1, Благоевград, 1972, 15 – 17.

[212] Музей в Мелник, от. „Възраждане", инв. № 6 – 48.

[213] *Ванчев, Й.* Грижите на Яне Сандански за просветата в Серски революционен окръг. *Пиринско дело*, № 23, 22 апр. 1961.

Така през учебната 1904–1905 г. българските училища в Сяр притежават 1490 прочитни книги. За учебната 1905–1906 г. училищната библиотека в Мелник наброява 220 тома. Каква литература идва по каналите на организацията за четиво на учениците, а оттам и за възрастните, проличава от фонда на училищната библиотека във Валовища. В нея има: „Капитанската дъщеря" от А. С. Пушкин, „С какво живеят хората" от Л. Н. Толстой, „Парижката Св. Богородица" и „Малкият Хенрих" от В. Юго, разкази от Ив. Вазов, „Човекът и страстите" от Лермонтов и много други[214].

Яне Сандански поддържа тесни връзки с редица общественици в България по онова време, с интелектуалци, журналисти, с редакции на вестници и списания. На всеки 10–15 дни куриери снабдяват района с различни издания. Книжният фонд на организационната библиотека в Мелнишко е пръснат по селата и в повечето случаи се съхранява под формата на училищни библиотеки. Учителите препоръчват съответните заглавия на всеки, който може да чете. Достъп до тази литература имат и учениците. През революционния период революционната организация отделя голямо внимание и на периодичния печат. В своите спомени Петър Даскалов пише: „На 1.IX.1906 г. бях назначен за учител в с. Черешница. Живеех в къщата на Никола Хаджипопов. На 1.X. с.г. идва в квартирата Яне Сандански с 20 души четници и донася около 50 броя организационни вестници."[215] Колко усилия употребява Яне Сандански, за да продължи живота на в. „Свобода или смърт", редактиран от Пейо К. Яворов в пещерата „Капе" (пл. Славянка). Но от него излизат само 13 броя. При едно преминаване с четата си от България Сандански носи и машина за издаване на хектографски вестник във вътрешността, но замисълът не се осъществява. От най-голямо значение обаче за националноосвободителното движение в Македония и Одринско е в. „Революционен лист", който започва да излиза от 12.VIII.1904 г. като орган на ВМОРО. На Рилския конгрес за негов редактор е избран Д. Хаджидимов[216]. За Мелнишко, Валовишко и Петричко от ВМОРО се доставят не само нелегалните издания на организацията, но и всичко, което се печати в България.

Г. Делчев и Я. Сандански подбуждат редица писатели и поети от свободната част на Отечеството да пишат за борбите на населението от Македония и Одринско за свобода и съединение с родината.

---

[214] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 250, л. 1; а.е. 270, л. 12–13 и 14–15.

[215] *Даскалов, П.* Автобиография. Ръкопис, л. 5–6.

[216] *Силянов, Хр.* Цит. съч., с. 440.

Учебното дело в Петричко. Дейците на Струмишкия революционен окръг се опитват да подражават на „Серчани" в просветното дело. Това очертава положителни процеси в развитието на образованието в Петричко през революционния период. Но едва през пролетта на 1908 г. се стига до съвместен конгрес на двата окръга и до приемане на обща декларация[217]. Макар в Петрич и района да били положени здрави основи на ВМОРО, в скоро време част от околията изпада под влияние на „Върховния комитет", който през септември 1902 г. обявява т.нар. Горноджумайско въстание. В него са ангажирани всички села от Каршияк и Огражден[218]. След въстанието в организацията в Петричко настъпва разцепление на силите. От този момент турците се отнасят с големи подозрения към българите в този район[219]. Когато ВМОРО в Петричка околия е на път да се изправи на крака и да изглади разногласията, става нечуваният погром. Околийският конгрес, насрочен на 7.II.1908 г. в с. Долна Рибница (Огражден), завършва с голямо предателство и всички делегати на брой 24 души са обградени от многоброен турски аскер и въпреки героизма, проявен от тях, са избити. Това е един такъв голям удар, какъвто рядко би могла да понесе една революционна организация в район като Петричка околия.

При това положение революционната организация в Петричко не успява да се заеме активно с учебното дело както ВМОРО начело с Яне Сандански в Мелнишко и Валовишко. За развитие на образованието в Петричка околия остава да се грижат единствено Екзархията и общините.

Българската община в Петрич полага големи грижи за напредъка на просветното дело в града и в околията. Особено се активизира нейната дейност, когато начело застава върналият се в Петрич йеромонах Горазд (1904 – 1908). Петрич се превръща във важен учебен център на околията. През 1905 г. в града се откриват две нови начални училища – в „Глубошница" и „Мартин махала"[220]. От решаващо значение за селищата, разположени от дясната страна на Струма, е превръщането през 1906 г. на класното училище в Петрич от двукласно в трикласно[221]. През 1907 г. местната община по желание на българите в града решава да изгради нова училищна сграда. Решението е одобрено от серския окръжен управител, който посещава училището на 17 септември с.г. За учители в новопостроеното училище са назначени лица с добро общо и педагогическо образование. Сред учителите в Петрич за пръв път се заражда идеята за организиране на педагогически конференции, придружени с доклади по въпросите на обучението и с изнасяне на практически уроци.[222]

---

[217] *Кьосев, Д.* Цит. съч., с. 384; *Анастасов, Й.* Яне Сандански. С., 1966, с. 166.

[218] В Каршияк то е известно под името „Горемско въстание".

[219] *Църковен архив*, кн. III. С., 1931, с. 315, 333.

[220] Елена Янева, завършила Солунската девическа гимназия, открива училище в „Мартин махала" с две отделения. По настояване на патриаршистите то скоро е затворено, но Янева се проявява като боркиня за българска национална просвета и успява да продължи живота на училището.

До 1908 г. за българското просветно и културно дело в Петричко се трудят Георги Константинов, Димитър Гощанов, Христо Динев, Иван Атанасов – Гърчето, Христо Куслев, Стоян Трушков, Тома Марков, Илия Антонов, Георги Ковачев, Тодор Димитров, Панталей Попдимитров, Александър Унев, Атанас Лютвоев, Дине Попманушев, Никола Гоцев, а също така учителките Анета Попдимитрова, Паулина (Пауна) Вардева, Елена Янева, Мария Топтанова, Божия Ризова и др.[223]

Отсъствието обаче на достатъчно силен, допълнителен фактор като ВМОРО е причина в сравнение с Мелнишка и Валовишка околия Петрич и околията му да се нареждат по-назад в просветното дело. Друга причина за това изоставане е тежкото икономическо положение на Петричка околия[224]. Покрайнината Каршияк, която е опожарена изцяло по време на Кресненско-Разложкото въстание, остава почти без училища. Тук селяните не само не могат да помислят за училище и за издръжка на учители, но не са в състояние да отделят децата си от домашния труд, за да се учат.

Етническият състав също задържа развитието на образователното дело в Петричка околия през разглеждания период[225]. По неизвестни причини помощта на Екзархията е по-малка за Петричко, отколкото за другите околии на Серски окръг. Идейните различия (еволюционисти и революционери), които възникват сред учителството в Петричко, разединяват техните сили в борбата за просвета. Освен това в околията няма и учители. В предложение на учителския съвет на Петричкото училище през 1906 г. за преминаването му в третокласно фигурира такъв момент: „За задоволяване на острите нужди от културни кадри, главно учители за околията."[226]

---

[221] ОДА (Благоевград), КФ, 240, оп. 1, л. 24, 28.

[222] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 333, ч. 1, л. 13 – 15.

[223] Музей в Петрич, инв. № 67.

[224] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 1 – 131.

[225] Пак там, с. 131, 132. Съгласно статистиката на В. Кънчов от 1891 г. българите в Петричка околия са 59% от цялото население, а турците – 34,6 %.

5. ОБРАЗОВАНИЕТО ПО ВРЕМЕ НА КОНСТИТУЦИОННОТО УПРАВЛЕНИЕ В ТУРЦИЯ

Подем на учебното дело. През 1908 г. в Турция се извърши държавен преврат. Той е дело на опозиционните сили, обединени в организацията на младотурците – „Единение и напредък". В страната е установен конституционен строй. В своя „Манифест към всички народности в империята", издаден на 18.VII.1908 г. в Солун, Яне Сандански подкрепя преврата, макар че провъзгласените свободи, както стана ясно по-късно, са само на думи[227]. По време на конституционния режим в Турция Сандански се ангажира с училищното образование на нова, по-широка основа. От двете националнополитически партии, създадени след преврата в Македония и Одринско – Народна федеративна партия (българска секция) и Български конституционни клубове (БКК), първата има най-правилни становища по учебното дело. Възглавява се от Яне Сандански. НФП (българска секция) следва политика за бързо развитие на националното образование, за излизане напред на българската народност в културно отношение сред останалите народности в империята[228]. В първата си свободно произнесена реч в Неврокоп Яне Сандански заявява: „Просвещението най-здраво гарантира положението на отечеството, затуй отваряйте училища и просвещавайте се."[229] В изявленията си, направени през лятото на 1909 г. пред кореспондента на гръцкия в. „Напредък", той обяснява: „Прилагането на една и съща програма в образованието (става дума за всички училища в Турция – б.а.) не одобрявам и същевременно мисля, че това е невъзможно. Националното образование не може да се отмени. Това не е било постигнато през дългите векове на монархията и не може да се постигне в двадесетия век под едно свободно управление. Днес асимилацията на един народ от друг народ не е възможна, нито ще бъде възможна в бъдеще. Не са верни слуховете, че аз и другарите ми сме били за отменяването на националното образование. Тези слухове се пускат от противната фракция, за да се настрои общественото мнение в България против мене. Аз смятам, че националното образование е основата на нашето национално съществуване, така щото не мога по никой начин да бъда против него."[230] Турският парламент обаче не приема закон, който да урежда училищното дело на всички народности в империята. Остава да действува законът за народната просвета от 1869 г., т.нар. „Органически закон за народно образование", който всъщност е и първият училищен закон в историята на Турция[231]. А за немюсюлманските народи е в сила законът от 13.IV.1894 г., според който християнските училища се уреждат от общините.

---

[226] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 333, ч. I, л. 13.

[227] Пак там, оп. 2, а.е. 140, л. 147; *Константинов, Хр.* Старика (Яне Сандански. Личност и дело). С., 1939, с. 18.

[228] *Конституционна Заря*, № 1, 1 авг. 1908; *Вести*, № 100, 24 септ. 1908; *Работническа искра* (Битоля), № 4, 15 февр. 1909.

[229] *Пиринско дело*, № 46, 19 апр. 1966. Нов документ за Яне Сандански.

Със свойствената си енергия и мъжество, с голямата си популярност като революционер Сандански се заема да приложи програмата на НФП (бълг. секция) за културнонационалното развитие на българското население в Македония и Одринско.

Яне Сандански и неговите другари Георги Скрижовски и Таската Серски стават членове на епархиалните съвети на Мелнишка, Драмска и Серска българска митрополия. Фактически Сандански е ръководител на учебното дело в Мелнишкия край[232]. Проучванията показват, че той има амбиция да направи от Мелнишки район образец за развитие на образователното дело. Още през първата конституционна година броят на българските училища в Серски окръг бързо нараства. Това най-добре се вижда от числото на българските училища в Мелнишка околия[233].

Години	Училища	Ученици	Забавачници	Деца	Учители
1907 – 1908	26	992	21	337	28
1908 – 1909	41	1642	37	550	51

---

[230] ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а.е. 473, л. 31.

[231] *Желятков, А. Д.* и Ю. А. *Петросян.* История просвещения в Турции. М., 1965, с. 36. Една анкета на турския в. „Утро" показва, че от 1000 турски войници – 970 са съвсем неграмотни; *Вести,* № 13, 24 септ. 1908.

[232] *Анастасов, Ю.* Яне Сандански. С., 1966, с. 199.

[233] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 370, л. 68, 130 – 132. В общия брой не влизат учениците и учителите от Мелнишкото българско училище (учениците са 74, а броят на учителите не е даден).

За първи път се откриват училища в Долене, Сугарево, Рожен, Долно Спанчево, Лиляново, Държаново. Това са чифликчийски селища, но тяхното население взема дейно участие в революционната борба [234].

Османската държава разрешава откриването на български училища и предоставя на общините да назначават учители, но не се задължава с тяхната издръжка. Преди младотурската революция разходите на империята за просветата се колебаят между 100 – 200 хиляди турски лири. През 1908 г. в бюджета на турската държава са предвидени 1148 хиляди лири. Макар това да съставлява от 2 – 2,5 % от бюджета, до данъкът за просветата, който се събира от всеки поданик, се използува само за издръжка на турските училища[235]. До 1909 г. този данък за Горноджумайска околия е 45 хиляди гроша, за Разложка – 52 хиляди, за Мелнишка – 70 хиляди, за Зъхненска – 57 хиляди, за Драмска – 135 хиляди, и за Струмишка – 60 хиляди гроша. От тях нито един грош не отива за училищното дело на българите[236]. До 1908 г. Екзархията отпуска за училищата в Мелнишкия край по сто лири годишно на околия[237].

Срещу 8 – 10 турски лири, а на места и при по-малка годишна заплата учителската длъжност в българските училища се заема от недостатъчно образовани лица. Натоварени с грижата за училищата, общините проявяват стремеж да намаляват учителския персонал. Ето защо въпросът за издръжката на училищата става първостепенна грижа на Старика в годините на конституционния режим в Турция. Социално-икономическите условия след юлския преврат остават непроменени. Първият османски парламент отхвърля „Петицията на селяните чифлигари в Македония". Половината от селяните нямат собствена земя и осигурен поминък. През 1910 г. във Валовишка околия има 34 екзархийски села, като 13 от тях са чифликчийски, в Мелнишка околия от 55 – 17, в Петричка околия от 78 – 8 и т.н.[238] През този период в Македония и Одринско се формира нова социална категория български учители. Като се възползува от провъзгласените свободи на 11.VII.1908 г. и от принципите, залегнали в програмата на НФП (бълг. секция), Яне Сандански налага на младотурците да приемат български учители на държавна издръжка и да заделят помощ от турското ведомство по просветата за българските училища. За тази цел той си послужил и от тесните си връзки с членовете на младотурските комитети. Помощ за българските училища Сандански иска в първата си среща с видния лидер на солунския младотурски комитет Ниази бей. По този въпрос той ходи в Цариград, посещава Екзархията, среща се с великия везир Хилми паша[239]. Още през учебната 1908 – 1909 г. са назначени български учители на турска държавна издръжка в Мелнишко – 15 души, в Струмишко трима, във Валовишко двама, в Серско един, в Горноджумайско двама[240]. През учебната 1910 – 1911 г. тези учители в бившия Серски и Струмишки революционен окръг са преназначени. За пръв път през тази година учители се появяват в две села от Петричка околия[241]. През 1909 – 1910 г. числото на учителите на държавна издръжка нараства: 17 за Мелнишко, 6 за Валовишко, 8 за Горноджумайско, 14 за Неврокопско и 1 в с. Елешница, Разложко[242]. При отпусната заплата от 30 турски лири годишно учители стават лица с по-голяма подготовка и опит в учебната дейност. В Мелнишко това са: Иван Божков – учител в с. Лиляново; Юрдан Хаджиделев – в с. Горна Сушица; Кирил Петров – в с. Сугарево, Петър Кълев – в чифликчийското село Държаново, Христо Константинов (Христо Калайджиев) в другото чифликчийско село Кашина, Иван Андонов – в Хърсово, Никола Терзиев – в с. Мечкул, и др.[243]

---

[234] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 321, л. 183.

[235] *Желятков, А. Д.* и Ю. А. *Петросян.* Цит. съч., с. 109.

[236] *Вести,* № 22: 22 окт. 1909; *Глас,* № 8, 28 окт. 1910.

[237] *Конституционна Заря,* № 29, 10 дек. 1908.

[238] *Искра,* Солун, 1912, с. 12.

Яне Сандански изпраща по селата на двете околии много учители с по-добро образование и на издръжка на Екзархията и общините. Това са: Алекси Божков, бивш четник от с. Гайтаниново – за екзархийски учител в чифликчийското село Рожен; Костадин Даскалов от с. Калиманци – в Бельово; Сотир Хаджигеоргиев, свършил първи прогимназиален клас в Мелник – в Пиперица; Кръстю Спасенов, завършил педагогическия курс в Сяр – в Петрово; Никола Николов, родом от Валовища, завършил трети клас, от Сяр – в Лехово; Димитър Зонев (срещу 25 турски лири – 15 от Екзархията и 10 от селото) – в Голешово; Тодор Чопов, племенник на Гоце Делчев, свършил четвърти клас на Солунската българска гимназия, и Пешо Бояджиев – в с. Ощава; Милан Байльозов – в Сенокос; Владимир Мавродиев от Гайтаниново – в Голям Цалим; Костадин Атанасов от Белевехчево – в Лозеница, и др. В с. Черешница за учител е назначен от Сандански Иван Чонтев от Велес, а след това същият е определен от Старика за член-съдия при мелнишкия турски съд[244].

---

[239] *Анастасов, Ю.* Цит. съч., съч., 173 – 179.

[240] *Отечество,* № 43, 18 авг. 1909.

[241] *Глас,* № 7, 26 окт. 1910.

[242] *Вести,* № 27, 9 ноем. 1909; № 37, 27 ноем. 1909.

[243] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 370, л. 72 – 82.

Помощта, давана от турската държава за издръжката на български учители, не е свързана с надзор на училищната дейност, тъй като училищата са от друга националност. Но въпреки това отделни чиновници, определени кръгове от комитета „Единение и напредък" и някои турски вестници насърчават тази политика с цел да подчинят българското училищно дело на целите на османския национализъм. На места отделни турски околийски управители и правителствени чиновници (Воденско, Кара-Абатско и др.) се активизират в привличането на учители с държавни заплати, разбира се, не за да задоволят нуждите на населението от образование, а с цел да поставят под свой контрол немюсюлманските училища. Към подобни стъпки се готви и османският парламент[245].

Бързият подем на училищното дело сред българите изплашва младотурците, че християнските училища могат да култивират антимюсюлмански и антиосмански дух сред населението. Това дава основание за нападки от противниците на Яне Сандански. Наместо да виждат в учителите, някои от тях дошли от България, свои сънародници, посветили силите си на културното и национално издигане на българите в Турция, недоброжелателите на Сандански ни повече, ни по-малко ги приемат като турски агенти. Също така те неправилно смятат, че чрез тези учители се прокарва пътят на чуждия национализъм в учебното дело и че така турците ще влияят върху националното съзнание на младите българи[246].

Яне Сандански отхвърля неоснователните обвинения и подозрения. Народно-федеративната партия (бълг. секция) защити правото на българите в Турция да искат държавна издръжка за своите училища. По този повод в броя си от 10.XII.1908 г. в. „Конституционна Заря" пише: „Българите в империята като нейни граждани имат право да искат издръжката на нейните училища да легне на държавата. Те носят тегоби, плащат специален данък „Меариф вергеси". Никой не може да осъжда българското население от империята да не иска издръжка на училищното дело от държавата. То трябва да иска от империята принадлежащата му се сума за училищно образование, а не да се оставят на турци и на други народности, които за сметка на българското население да се просвещават и развиват.”

---

[244] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 371, л. 92, 94, 95, 100, 101; а.е. 370. „Рапорт на околийския училищен инспектор" от 20.V.1909 г.

[245] Вести, № 28, 11 ноем. 1909.

[246] *Вести,* № 17, 20 окт. 1911; № 69, 3 март 1911; № 31, 18 ноем. 1910 и др.; *Глас,* № 7, 26 окт. 1910 и др.

В един доклад на сръбския генерален консул в Скопие до министъра на външните работи в Белград от 30.XI.1908 г. се казва следното: „Както узнаваме, 18 български общини в Косовски вилает[247], които имат вече свои училища и учители, дадоха молба до вилаета учителите и училищата да се издържат от държавата изцяло. Тази тяхна стъпка е последица от агитацията, която са повели в Косовски вилает привържениците на Сандански.”[248]

От 1908 – 1910 г. има около 70 меарифски училища в 13 околии на Македония[249].

По повод на меарифските учители Централното бюро на НФП (бълг. секция) излиза със следното окръжно: „За НФП (бълг. секция) въпрос за меарифските учители няма. Това се вижда от чл. 21, 22 и 23 от програмата на партията, тъй и от приетата от конгреса резолюция. Това е нашето гледище по въпроса за просвещението. Обаче ЦК, като взе предвид: 1. че законът за просвещението, с който държавата да определи своето гледище по училищния въпрос, още не е приет от парламента; 2. че назначаването на държавни учители за немюсюлмански училища става по силата на стария закон за просвещението, според който на всеки вилает се отпускат по няколкостотин лири, а тази година няколко хиляди за немюсюлманските държавни училища; 3. и през стария режим още някои български общини – всякое село представлява отделни общини – са се ползували от тези помощи; 4. че назначенията, местенията и уволненията на учителите чрез общините, както и изплащането на учителските заплати чрез последните е едно демократично искане, намира, че ако някоя община изяви желание чрез меариф-мюрдера на вилаета да ѝ се отпускат суми за издръжка на учител, то наши партийни другари могат да станат учители, поддържани от държавата, само ако бъдат назначавани и уволнявани от общините и изплащането да става пак чрез общините.”[250]

С помощта на учителите Яне Сандански издирва даровити българчета, които изпраща да се учат на държавна издръжка в най-прочутите турски гимназии и лицеи (Цариград, Смирна, Солун,

---

[247] Административна област в Северна Македония.

[248] *Тодоровски, Гр.* Яне Сандански в документите на сръбските извори. (*Гласник*, год. XVI. Скопие, 1972, кн. 1, с. 122, док. 11).

[249] *Вардар*, № 53, 7 юли 1911.

[250] *Народна воля*, № 29, 10 дек. 1909.

Битоля). Това се прави с оглед да се създадат образовани хора за бъдещото управление на страната. Ето един непълен списък: Иван Т. Сандански, внук на Старика, изпратен да се учи в лицея „Галата сарай" – Цариград; Никола Гайгуров от Мелник – в турския лицей в Смирна[251]; Димитър Благоев и Златко Тасев от Хърсово; Димитър Патронев и Стефан Патронски от Дебрене; Яне Попандонов и Костадин Караянев от Св. Врач; Илия Хаджиев (брат на Стою Хаджиев) от с. Голешово; Стоян Мицов (син на Мицо Врански); Стефан Котов от с. Горно Броди; Благой Попкостадинов от Хотово и десетки други от Неврокопско, Горноджумайско, Разложко и Валовишко, Серско и Драмско, които се учат до началото на Балканската война в различни турски гимназии. В Цариград например в турската гимназия младите българчета са издържани от Хюсеин Джахит бей (Ялчин), издател на в. „Новини" и приятел на Сандански. Сумата за издръжка на всеки ученик в гимназията възлиза на 50 турски лири[252].

През есента на 1908 г. селските първенци от Мелнишка и Валовишка околия получават от Яне Сандански нареждане да изпратят в българското класно училище в Мелник всички по-будни деца. В един списък са споменати: Кръстю Граматиков, Илия Ставрев и Янак Кулев от Хърсово; Стефан Мамушев и Георги Богоев от Бельово; Димитър Янакиев от Горно Спанчево; Георги Д. Маламов от Пирин (на издръжка на Сандански, понеже баща му е убит през 1903 г. на „Куклите"); Георги Стоилов Панчев от Кашина; Стою Каракелев и Илия Ив. Пазванов от Храсна; Христо Хаджиангелов, Георги Попдимитров и сестрите Ана и Елена Петрови Хаджипопови от Черешница; Костадин Г. Родев, Костадин П. Зайков и Иван Г. Кашинлиев от Долна Сушица; Иван Г. Киров и Тодор Божинов от Горна Сушица; Янчо и Тодор Булакиеви от Любовка; Георги Стойчев, Илия и Яне Атанасови от Ласкарево; Димитър Г. Мърваков от Дере Mислим (дн. Лозеница); Божин Якимов от Марикостиново; Кирил Попташев от Мелник. От селата на север от Мелник са изпратени да се учат: Григор Попянев, Илия Иванов, Харалампи Бояджиев, Никола М. Георгиев и Димитър Донков от Ощава, Люба Д. Вощинарова, Андрея Янев и Михаил Тошков от Влахи и др. Всички са настанени в пансиона към училището, където се плаща такса според състоянието. Децата на по-заможните родители плащат пълен пансион от 8 турски лири, а на по-бедните до 1 турска лира.

---

[251] До 1908 г. в Турция има два лицея – „Галата сарай" и „Дарюшшевска". През 1910 г. по инициатива на Емруллах ефенди (преподавател по философия и педагогика в университета в Цариград) и на основата на известни учебни заведения биват организирани лицеи в по-големите областни градове като Одрин (1909), Смирна (1910), Бруса и т.н.; *Желятков, А. Д.* и Ю. А. Петросян. Цит. съч., с. 106, 112.

[252] *Тасев, Хр.* Цит. съч., с. 26.

Всички, които завършат с добър успех училището в Мелник, продължават образованието си в други училища (Сяр, Солун, Цариград). Комисия в състав от архирейския наместник, околийския училищен инспектор, главния учител и Яне Сандански насочва учениците в зависимост от наклонностите. За учебната 1910–1911 г. в Серското педагогическо училище биват изпратени 12 ученици от Мелник. От завършилите Мелнишкото училище 22 ученици в края на учебната 1910–1911 г. двадесет продължават да се учат в други училища[253]. Никола Илиев Иванов от с. Ковачево разказва: „През 1909 г. баща ми ме заведе в Мелник, за да се уча в прогимназията. Главният учител Костадин Димитров от Прилеп отказа да ме приеме, понеже съм куц. Двамата с баща ми се явихме при Сандански. Старик, се обърна баща ми към него – не искат да вземат детето ми в училище. Яне ме погледна, стана веднага и всички заедно отидохме при главния учител. Господин Сандански – започва да обяснява Костадин Димитров – съгласно екзархийския устав деца като него не могат да се приемат в българските училища. Старика обясни: Училището е необходимо именно за такива деца като него. Другите могат да орат и копаят, а то не може. Приемете го в пансиона с една турска лира годишно! Волята на Старика се изпълни. В Мелник аз се учих добре. Веднъж той дойде с училищния инспектор в час. Като чу моите отговори по история и знанията ми по аритметика (решаване задачи от сложно тройно правило), реши да ме изпрати в Цариград на лечение в българската болница „Евлоги Георгиев"[254] и да се уча в училището за таксидари[255]. Там останах до началото на Балканската война."

Божин Якимов от Марикостиново споделя: „Аз и Атанас Борисов от с. Черешница завършихме с пълно отличие прогимназията в Мелник през 1911 г. Комисията при училището ни насочи с пълна стипендия за духовната семинария в Цариград. Дядо ми обаче се помоли на Яне Сандански да ме препрати в Серското педагогическо училище, понеже Цариград е далече и нямаше да може да ме виждат цяла година. Благодарение на препоръката на Сандански аз бях насочен към Сяр, където и завърших педагогическия курс през 1911–1912 г.”

---

[253] По спомени на живи съвременници.

[254] Българската болница „Евлоги Георгиев" в Цариград е построена през 1899 г. по инициатива на Екзархията. След 1905 г. тя е прехвърлена към Министерството на външните работи и изповеданията в София. *Милошев, Б.* Принос към изучаване Историята на екзархийската болница „Евлоги Георгиев" в Цариград. Духовна култура, кн. 10–11. С., 1964, с. 63.

[255] Търговско училище в Турция, открито през 1882 г.

Възпитаникът на прогимназията в Мелник Иван Георгиев от с. Горна Сушица, кръгъл сирак, е изпратен да се учи в турското земеделско училище в Сяр; Григор Попянев от Ощава – в училището по лозарство в Сяр, но впоследствие се прехвърля в педагогическото училище; Харалампи Бояджиев също от Ощава – в Солунската българска гимназия, а после се премества в българската гимназия в Скопие; Никола Поптодоров от Черешница – в Цариград; Божин Димов от Малък Цалим, Георги Попиванов от Спатово и Костадин Г. Даскалов от Петрово – в Струмица. Най-много от Мелнишкия край се учат в Серското педагогическо училище. Според някои данни Яне Сандански бил настойник и подпомагал 60 гимназисти.

Под ръководството на Яне Сандански общините в Мелнишко и Валовишко на дело осъществяват закона за задължителното начално образование на децата от 7- до 12- годишна възраст включително. Преди всичко тази задача се вменява в дълг на селските общини и на Мелнишката българска митрополия, но Старика не се отказва и от помощта на официалната правителствена власт в Мелник. Много показателен е фактът, че в навечерието на учебната 1911–1912 г. мелнишкият околийски управител издава окръжно, с което натоварва кметовете и членовете на местните управи по селата и градовете да изпълняват нареждането за задължителното обучение. Онези родители, които не се съобразяват с изискванията на закона, „на първо време следва да бъдат глобявани нарочно по една четвърт лира” и ако след това не се вразумят, да бъдат подведени под съдебна отговорност”. Окръжното завършва с думите: „Настоящето окръжно да се оповести на всички селяни и граждани и след това да се окачи на външната врата на църквата, без да се къса от никого.”[256]

Строеж на училища. По време на конституционния режим в Турция въпросът за училищните сгради е „болното място” на учебното дело в Мелнишкия край. В трите околии повечето от децата се обучават в частни сгради, които са непригодни за учебни цели. До 1908 г. в Мелнишко, Валовишко и Петричко не може и да се мисли за строеж на училища не само поради липса на средства, но и заради големите пречки, които властите и патриаршистите създават на населението. Направил свое верую образованието, Яне Сандански заявява: „Сега е ред на училището! Във всяко село и училище!" По негово настояване Екзархията в Цариград увеличава помощта на строеж и обзавеждане на училищата в Македония и Одринско. До 1908 г. отпусканите средства са крайно недостатъчни и едва достигат до градовете. Така например за училищата в Мелнишка епархия с нейните три околии до 1908 г. Екзархията отпуска по 100 турски лири годишно[257].

---

[256] *Архив* на Дебренското училище за 1911–1912 г., док. № 3, 10. Пази се от учителя Вельо Велев, ул. Руй планина № 8, София.

По данни, извлечени от фонда на Екзархията за учебната 1910–1911 г., в Мелнишка епархия са изразходвани за училищно строителство 296 770 гроша, от които 222 240 от общините, 72 300 от меарифа, 1780 от Екзархията и 450 други. С тях са изградени 22 училища – 10 в Мелнишко, 10 във Валовишко и 2 в Петричко. Отделно е изразходвана сумата от 4923 гроша за обзавеждане на 43 училища в епархията[258]. Приносът на Сандански за строителството на училища намира признание и от Екзархията в Цариград. В доклад на завеждащия Мелнишката епархия свещ. Сава Попов до Екзархията от 1911 г. се отбелязва: „Трябва да се признае, че голяма част от успеха за увеличението броя на пансионерите в Мелник, както и за новопостроените 10 училищни сгради в околията му, се дължи на бившия войвода от този край Яне Сандански, понастоящем епархиален съветник. Към него населението се отнася с почит и уважение."[259]

Освен със средства на общините, Екзархията и държавата в трите околии се строят училища с труд и средства на населението. След 11.VII.1908 г. задълженията на населението към организацията отпадат. Паричните суми, събирани по-рано от ВМОРО, Сандански пренасочва за построяване на училищни сгради. До 1912 г. са изградени много училища в Мелнишко, Валовишко и Петричко. През 1910–1911 г. в Мелнишко има 42 български училища и само три от тях са в частни сгради, останалите са настанени в общински помещения. В пансионите на Мелник, Валовица и Петрич има 325 ученици[260]. Чрез проучвания се откри една голяма част от училищата, построени в Мелнишка, Валовишка и Петричка околия през 1908–1912 г.

Днешното училище в с. Калиманци е построено през 1910–1911 г. по инициатива на Сандански. Негови помощници са Симеон Спириев и Стоян Кисьов от селото. Това е едно от най-големите училища в Мелнишко. Изградено е на два етажа. Първият учител е определеният от Старика Андон Ив. Смилянов от с. Марикостиново, който учителствува от 1910 г. до 1919 г.[261]

---

[257] *Конституционна заря*, № 29, 10 дек. 1908.

[258] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 447, л. 112.

[259] ОДА (Благоевград), ф. 1114, оп. 1, а.е. 24, л. 2.

[260] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 447, л. 112–125.

В с. Дебрене е изградено също голямо училище със съдействието на Старика. Преди държавния преврат в Турция Дебрене играе важна роля сред околните села. През нелегалния период организацията има в селото свое скривалище. Сандански сам проектира сградата, определя мястото ѝ на най-високата част от селото. На общоселско събрание с негово участие се взима решение за градеж на училище с мнозинство на гласовете[262].

За училището в с. Ощава Старика оказва парична помощ. Започнатата през пролетта на 1911 г. сграда е завършена през есента на 1912 г. Тя е двуетажна и с осем стаи. Селяните не могат да ѝ се нарадват. Преди да се съберат децата в нея, тя е опожарена от турците по време на Балканската война[263].

През 1906 – 1907 г. за първи път се открива българско училище в с. Лиляново, разположено на десния бряг на р. Санданска Бистрица. То обаче се настанява в къщата на Иван Анастасов, на когото селяните плащат по една турска лира годишен наем. По нареждане на Яне Сандански през 1909 – 1910 г. е построена училищна сграда. За учител през новата учебна година е назначен от Екзархията Тома Костадинов от Хотово[264]. „По Хуриета – разказва дядо Лазар от с. Лиляново (сега покойник) – в Лиляново дойде Сандански. Събра първенците и от съседното с. Стожа, за да реши къде и как да се застрои училище за двете села. Реши се мястото на училището да бъде до черквата. „Училището е за всички – каза Яне. Ето защо всички трябва да участвуват в неговия строеж!" Според силата да дадат (в смисъл според материалните възможности – б.а.) хората от двете села бяха разпределени на три категории. Всеки трябваше да плати между една и три лири. След няколко дни дойдоха турци и определиха в м. „Букин преслап" най-хубавите борове за греди. На всеки десет-петнадесет дни Яне обикаляше и наблюдаваше вървежа на строежа на училището в нашето село и селата Дебрене, Цалимите, Поленица и Св. Врач, които се строеха едновременно."

---

[261] ОДА (Благоевград), ф. 1114, оп. 1, а.е. 24, л. 2.

[262] *Летописна* книга на училище „Кирил и Методий" в с. Дебрене, с. 6. Пази се в училището и е заведена от 1930 г.

[263] *Летописна* книга на църквата „Св. Илия" в с. Ощава, с. 10. Пази се в църквата.

[264] ОДА (Благоевград), ф. 1114, оп. 1, а.е. 15, л. 2, 3.

За приноса на Сандански в строителството на училища през време на новия режим в Турция е отбелязано в много летописни книги на училищата от трите околии. В летописната книга на училището в Поленица е записано: „В 1908 г. през селото минава Яне Сандански с други двама свои другари, облечени в четническа униформа. Тъкмо по това време се градят основите на църквата. Той спира нейния строеж, докато се направи училище. Той сам определя мястото на училището и материалите веднага биват пренесени от черквата на училището. За неговата бъдеща издръжка Сандански определи имоти."[265]

В летописната книга на училището в с. Долно Спанчево е споменат следният любопитен факт: „За пръв път училището е било открито след Хуриета през 1908 г. по инициатива на Яне Сандански. Събрал селяните в черквата и им говорил за ползата от училище и се заел да ги съветва да се заемат с откриването му. Наели къщата на Рисия Динкова, а за учител назначили Георги Панов от с. Долни Орман (дн. Ласкарево). Пазарили се да му плащат по 8 лири годишно от селото и да го хранят по ред. Екзархията и тя е дала нещо. Събрани били около 20 ученици. . . През 1910–1911 г. за пръв път в селото си направили ново училище пак по инициатива на Яне Сандански. Той събрал селяните и ги увещавал да се заемат с построяването на училище. Определени били от всеки по две-три лири налог според състоянието им. Много невежи българи не искали да си платят оброка. Тогава Сандански накарал турските власти да ги арестуват и да ги откарат в Мелник, докато се съгласят да си платят оброка."

Идеята за построяване на училище в с. Сугарево също принадлежи на Старика. С доброволния труд на селяните и средства на бившата организация през 1909 г. сградата е завършена и в селото се открива първото българско училище. Наистина училището не е голямо, с ниски стаи и малки прозорци, но радостта на жителите е извънредно голяма, че имат свое училище, където да се учат децата. През 1910 г. се изгражда училище и в село Рожен. По-късно е съборено и на негово място е построено ново.

За да се осъществи волята на Старика за построяване на училище в с. Горна Сушица, чиито жители са много бедни и участвуват активно в революционната борба, е използуван народният обичай на Коледа да се събират пари. Старата църква в селото е съборена и на нейно място започва да се изгражда училище. Сандански сам събира селяните и начертава план как да се построи училище. Решението е следното: едни ще участвуват с пари, а други с труд за набавяне на дървен материал, камъни, вар и пр. За целта са доведени майстори от с. Либяхово, Неврокопско. Селяните ги хранят по ред в къщите си. При покриване на училището в селото става истинско тържество. Майсторите са отрупани с подаръци. Изграденото с толкова любов и желание училище и днес служи на целите на образованието[266].

---

[265] ОДА (Благоевград), ф. 1114, оп. 1, а.е. 3, л. 2.

С помощта на революционната организация с. Любовище успява да открие свое училище още през 1902 г., но няма своя сграда. По препоръка на Яне Сандански още през 1908 г. започва нейното изграждане. Особено старание полага учителят Вангел Кокошанов от Радовиш. На следната година училището е завършено и учителят обучава децата в новата сграда[267].

Построеното през 1910 г. училище в Белевехчево е изгорено от войниците на крал Константин, нахлули по долината на Струма през 1913 г.[268]

През 1911 г. по инициатива на Старика в центъра на Кърланово израства училище, за да остане като светъл паметник на просветната му дейност[269].

По почин на Сандански се сдобиват с училищни сгради останалите села край Мелник: Кашина, Долене, Черешница, Ковачево, Дере Мислим, Манджово (дн. Виногради) и др. Голяма част от тях са запазени и до днес[270].

В навечерието на Балканската война се строи училище и в Св. Врач. Големият революционер определя мястото пред църквата, тогава носещо името „чифлика" (дн. кв. „Грамос"). Това е първият училищен имот в Св. Врач. Лично Сандански се спазарява със собственика му гърка Андон (Донката). На това място големият лихварин и търговец има свой конак. Той се опитва да измами опитния революционер. Обаче в конака избухва пожар и мястото за училище е освободено. Никола Иванов Пулев от Гърмен разказва: „Рано пролетта на 1912-та година прехвърлихме „Папаз чаир" и отидохме в Мелник на гурбет. Гледам на площада народ се събрал, нещо шушукат за Яне Сандански, който си пие кафето с големците на Мелник. „Слушай Кольо, я се дигнете и идете в Св. Врач, хората си нямат училище. Кажете на кмета, че аз ви пращам да им построите училище!" – каза загрижен Янето. „Дадено, войвода! Щом ти казваш, зарязваме всяка друга работа. . . Пък и училище е, децата трябва да учат." Още същия ден отидохме в Св. Врач. . . Започна яка работа. От тъмно до тъмно. Помагаха ни и селяните – бъркаха кал, носеха камъни, делаха греди. . . Много работа падна това лято, но училището стана по терка и по волята на Яне Сандански. Ние заминахме. Чак през пролетта дойдохме в Св. Врач. Влизаме в селото, гледаме да видим училището – няма го. Питаме един селянин: „Дека ви е училището? Нали лани училище строихме тъдева някъде?" Един възрастен човек ни отговори: „Добре го измайсториха гърменските майстори. Добре го бяха дотерали, но нямали сме късмет. . . Нямали са късмет и децата ни да учат в него. . . Гърците го запалиха и изгоря до основи."[271]

---

[266] *Летописна* книга на училището в с. Горна Сушица, с. 7. Пази се в училището.

[267] ОДА (Благоевград), ф. 107, оп. 1, а.е. 1, л. 1.

[268] ОДА (Благоевград), ф. 320 К, оп. 1, а.е. 3, л. 1 – 2.

[269] ОДА (Благоевград), ф. 1014 К, оп. 1, а.е. 10, л. 1.

[270] *Тасев, Хр.* Грижовник за народната просвета.– *Пиринско дело*, № 75, 20 апр. 1965.

С помощта на казалийската община Я. Сандански се заема да съгради училищна сграда в старата българска махала на Мелник, която носи името „Варош махала". По замисъла на Сандански и общината българско училище в Мелник следвало да се издига над останалите сгради в града, за да се подчертае издигането на българската нация при новите условия в османската държава. Средствата са осигурени от комитета на младотурците. Най-върл противник на изграждането на българско училище в Мелник е Георги Свикас – натурализиран мелнишки грък от Атина и директор на мъжкото училище в града. Той успява да организира гъркини, които през нощта да събарят онова, което през деня съграждат майсторите. Въпросът стига и до властта в Мелник. По искане на Сандански е поставена турска охрана и строежът на училището продължава. До войната от 1912 г. е изграден само първият етаж, т.е. само каменната част на училището, който изцяло е запазен и до днес[272].

Превратът и българската книга. След 11.VII.1908 г. се легализира разпространението на българската книга. В Мелник търговецът Темелко Хаджиянев открива книжарница с бакалница. Той е първият книжар в този район. Т. Хаджиянев е роден през 1848 г. в с. Склаве. Произхожда от будно и заможно семейство. През 1879 г. се преселва в Мелник и става притежател на къщата на хаджи Мильо (Михаил Иванов от Г. Орман), разположена в центъра на града. В книжарницата на Т. Хаджиянев се продават учебници, тетрадки, моливи, плочи, калеми за писане и други училищни принадлежности за трите околии. Доставяна е и художествена литература от издателството на Христо Г. Данов в Пловдив. На два пъти нейният собственик е обвинен в продажба на пропагандна литература, арестуван и затварян от турските власти – първият път в Сяр, а другият – в затвора „Еди куле" в Солун[273].

---

[271] *Стаменов, Й.* Ветеранът. – *Пиринско дело,* № 273, 22 ноем. 1983.
[272] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 451, л. 90.

През периода 1908–1912 г. в Серски окръг българската книга идва главно от Дупница (дн. гр. Станке Димитров), София и Пловдив. В селищата край Мелник, Валовища и Петрич най-разпространени по това време са съчиненията от книгоиздателство „Знание" и от библиотеката „Нова библиотека" с основател и редактор Георги Бакалов. Това се дължи на тесните връзки, установени между Я. Сандански и Г. Бакалов преди преврата[274].

През време на конституционния режим в Турция организационната библиотека на бившия Мелнишки район не се разпилява. Една част от нея е задържана в Кашина, а друга заедно с архива на организацията е укрита в планината над с. Горна Сушица. Книгите са на разположение на бивши четници и всички посъбудени лица. Христо Калайджиев, по това време учител в Мелнишко (Хотово и Кашина), пише, че в бившата организационна библиотека, както и в планинските села на Мелнишка околия социалистическата литература е широкоразпространена. Тук той чете „Ерфуртската програма", много преводна марксическа литература, публикувана от Георги Бакалов, романа на Чернишевски „Какво да се прави", научнопопулярни книги и др.[275]

През този период всяко училище има и своя библиотека. „Учениците за трите класа на прогимназията – си спомня Божин Якимов от Марикостиново, ученик в трети клас през 1911 г. в Мелник – живеехме и се хранехме в пансион. Уроците подготвяхме следобяд под надзора на дежурни учители. След вечеря на учениците от трети прогимназиален клас оставяха около половин-един час за прочитане на „специални брошурки", подвързани и с надпис „ВМОРО" и с революционно съдържание. Тези брошурки, както и учебниците по история и география се прибираха и укриваха в специални подземни скривалища, за да не бъдат открити от турските инспектори, които периодически проверяваха какви предмети се изучаваха в училището и какви книги се четат от учениците.”

---

[273] *Албум* Македония. С., 1931, отд. VII, с. 108. Темелко Хаджиянев умира през 1913 г.

[274] *Стоянов, М.* Три нови документа от Яне Сандански, открити в държавния литературен архив в Москва. – *Пиринско дело*, № 42, 31 окт. 1961.

[275] Писмо на Хр. Калайджиев от 8 февр. 1963. ГОНС (Сандански), № 1228, 12 февр. 1963.

Първият политически вестник, който достига до Мелник, Петрич и Валовища при промяната на режима в страната, е „Конституционна заря”. Той е първият легален орган на ВМОРО, а всъщност на „Серчани” и в неговата редакция работи Димо Хаджидимов. От вестника излизат само 35 броя, т.е. от 17.VIII. 1908 г. до 3.I.1909 г. В трите града е разпространен и в. „Единство” с редактор и стопанин Хр. Чернопеев и всъщност орган на „Струмичани”. След сформирането на политическите партии периодичният печат в Мелнишкия край придобива ново значение. Тук пристигат отделни броеве на в. „Отечество” като орган на БКК, който има главно свои читатели в Петричка и Валовишка околия. Радушен прием жителите оказват и на органа на Македоно-Одринската работническа социалдемократическа група – „Работническа искра”. Но най-търсен и най-четен в този район е в. „Народна воля” (резултат от сливането на в. „Конституционна заря” и в. „Единство”). Като официален печатен вестник на НФП (бълг. секция) той най-широко отразява обществено-политическия и културния живот в Македония и Одринско след преврата. Вестникът е наречен още вестник на федералистите. Излиза всяка събота.

От професионалните вестници в Мелник, Валовища и Петрич редовно е доставян „Учителски глас”, издание на учителския съюз. Негов абонат е всеки организиран учител. Получава се и в. „Учителско съзнание” – допълнително издание на Съюза на българските учители в Турция, предназначен за началните и селските учители. Традиционният екзархийски в. „Вести” („Глас”) е задължителен за всеки учител, училище и община. Редовно се получават не само в градовете, но и по селските училища и църкви сп. „Културно единство”, в чието издаване участват Г. Петров и Ан. Страшимиров, а също и учители от Солунската българска гимназия, календара „Летоструй”[276], издание на културното дружество „Българска матица”, основано през 1909 г. в Цариград и др. Всички вестници, списания и книги се издават в Солун на литературен български език.

Образованието в Петричка околия след 1908 г. Превратът в Турция завари Петричко с около 30 села без училище[277]. Въпреки провъзгласените свободи околията не може изведнъж да промени това положение. Най-напред среща големи трудности от икономически характер. Лятото на 1908 г. е сухо, а зимата студена и тежка. По добитъка се появява болест. В Мелнишко гладува населението на 30 села, а в Петричко в три четвърти от селищата. Гладът взема и човешки жертви (Чуричене, Кокорахцево и др.). Екзархийският в. „Вести" открива рубрика под надслов „Помощ за гладуващите в Петричко". Властта на младотурците започва да събира стари данъци. Но въпреки това броят на българските училища в Петричка околия нараства. През 1908–1909 г. броят на училищата е 29, на учителите – 30, а 612 са учениците[278].

---

[276] Горните сведения са събрани от разкази на съвременници, лични архиви на учители, от рубриката за „спомоществователите” на периодичния печат и пр. За постигане на необходимата точност са използвани и справочни издания.

[277] ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а.е. 1077, л. 39.

За разлика от Мелник и Валовища Петрич и околията му попадат под влияние на Българските конституционни клубове. Създадени са организации на БКК в редица полски и планински села. Макар че в града е основана организация на НФП (бълг. секция), тя не успява да се наложи. По въпроса за образованието членовете на БКК не застъпват становищата на НФП и не се ползува като нея с нужното доверие сред младотурците. Освен това главното внимание на БКК е насочено към организационното укрепване и проблемът за образованието остава на заден план[279].

През време на конституционния режим Сандански и неговите другари полагат усилия да изпълнят програмата на НФП (бълг. секция) за образователното дело в Петрич и околията му. В Петрич са изпратени за учители Борис Гайгуров, Сотир Гребенаров, Георги Тодоров и Мария Поцкова. Опити в тази насока правят и т.нар. федералисти. В резултат на това в Петрич е открит училищен пансион за децата от селата. През 1909 г. е започнат строеж на ново училище, което е завършено през 1911 г. със средства, издействувани от властта[280].

Сред привържениците на образователната политика на НФП (бълг. секция) в Петрич е Иван Антонов – архиерейски наместник и председател на казалийската община. Той е обществен деец и полага особени грижи за селищата без училища и учители в околията. Но след време Иван Антонов е изпратен в Ловчанска епархия[281]. Сериозна спънка за развитието на образованието са проявите на турския буржоазен национализъм, предприети още в края на 1909 г. В началото на 1910 г. бившият ръководител на Струмишки революционен окръг Христо Чернопеев преминава в нелегалност.

---

[278] В тази статистика не влизат училищата от Петрич. През 1903 г. в Петричка околия има 86 села. *Кънчов, В.* Цит. съч. Т. 2. С., 1970, 487–488.

[279] Съюз на БКК. Дневници на Първия и Втория конгрес. С., 1910, с. 5.

[280] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 447, л. 112.

[281] *Илюстрация* „Илинден", год. III/1929/, кн. 5, с. 19; *Божинов, В.* Цит. съч., с. 322.

Сериозен успех в приобщаването на населението към просветната политика на НФП (бълг. секция) е постигнат в Каршияк, който през 1908 г. отново преминава административно към Мелнишка околия. Длъжността помощник-околийски началник със седалище Цапарево заема Александър Божиков от Гайтаниново, учител и бивш нелегален другар на Сандански. Още през първата конституционна година от Мелник са изпратени за учители в Палат Андрея Златков от Дебрене; в Игралище Ангел Витанов от същото село и в с. Добри Лъки – Атанас Раздолов, завършил първи педагогически курс в Кюстендил[282]. Учителите, назначени по препоръка на Сандански за учебната 1910–1911 г., откриват за първи път училища в Никудин с дългогодишния учител и активен деец на ВМОРО Иван Тодоров и в Гореме с Георги Динков от с. Спатово, Мелнишко, завършил духовната семинария в Цариград[283].

Непосредствено след юлската революция в Каршияк се възстановяват училищата в селата Кърпелево (след 16 г. прекъсване), с. Горна Рибница (след 8 г. прекъсване) и с. Гореме (след 18 г. прекъсване). Откриват се училища в селата Кръстилци и Добри Лъки[284].

До 1912 г. в Каршияк има разкрити училища в Горна Рибница, Никудин, Гореме, Добри Лъки, Цапарево, Палат, Игралище, Кръстилци, Кърпелево и Велюшец[285].

До 1908 г. само един младеж от Каршияк се учи в средно учебно заведение. Това е Серафим Георгиев Даскалов от Горна Рибница – стипендиант на Екзархията в Битолската мъжка гимназия. Сандански се заема да промени това положение. В срещите си със свещ. Димитър Иванов от същото село – един от най-влиятелните и авторитетни деятели от този край – Старика успява да го убеди да изпрати сина си Васил да се учи в турско училище с цел да се подготви да заеме висока длъжност в държавното управление на младотурците. За учебната 1908–1909 г. Я. Сандански му издейства стипендия и място в турската гимназия в Солун, но баща му го изпраща в българската търговска гимназия в същия град. В. Попдимитров завършва успешно пълния курс на гимназията[286].

---

[282] ЦДИА, ф. 246, а.е. 407, л. 64.

[283] *Глас*, № 7, 2 окт. 1911.

[284] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 370, л. 68, 130.

[285] ОДА (Благоевград), ЕФ, 240, оп. 1, л. 30.

През време на конституционното управление в Турция Мелнишкият край е много напред в учебното дело в сравнение с други райони на Македония. Това е преди всичко характерно за селищата от Мелнишка и Валовишка околия. При новите условия е постигната практическа реализация на училищната политика на „Серчани" начело с Яне Сандански. Това личи и от таблицата[287].

Брой на началните и класните училища и учителите в Мелнишка епархия през 1910 – 1911 г.

№ по ред	Околии	Училища	Учители
1.	Мелнишка околия	45	53
2.	Валовишка околия	39	53
3.	Петричка околия	33	42
	Общ брой:	117	148

В общ, регионален мащаб може да се каже, че периодът 1908 – 1912 г. е време на равносметка за Мелнишкия край. Идеите и насоките на националната просвета и култура, които за първи път се зараждат и развиват в българските земи през Възраждането, успяват да удържат тук пълна победа. На чуждата националистическа пропаганда, която си поставя денационализаторски цели и задачи, е нанесен съкрушителен удар.

6. УЧИТЕЛСКОТО ДВИЖЕНИЕ (1908 – 1912 г.)

Начало на дружествения живот. До 1908 г. българските учители в Македония и Одринско нямат своя организация. С установяването на конституционния режим в Турция възникват учителски съюзи паралелно с основаването на местните организации на НФП (бълг. секция). Първият околийски учителски съюз е на началните учители от Неврокоп, основан на 11.X.1908 г. в с. Гайтаниново, т.е. на организационната територия на „Серчани"[288]. Така нареченият „Първи учителски конгрес на селските основни[289] учители от Неврокопско" излиза със следния призив: „Поканваме всички другари, основни учители в окръга и цяла Македония и Одринско да образуват сдружения, които да послужат като основа на бъдещата учителска организация."[290]

---

[286] *Попдимитров, В.* Спомени. Ръкопис, с. 26.

[287] ЦДИА, ф. 246, а.е. 447, л. 112 – 115. Отчет от 19.VIII.1911 г. за развитието на българските училища в Мелнишка епархия.

[288] Учителско дружество в Македония се основава на 4.IV.1906 г. в Охрид и е наречено „Македоно-Одринско българско дружество". То е нелегално, понеже в условията на стария режим са забранени всяка-

Вестник „Единство", който започва да излиза от 27.IX.1908 г. с редактор и стопанин Христо Чернопеев, бивш ръководител на Струмишкия революционен окръг, публикува решението на началните учители в с. Гайтаниново под надслов „Първата крачка напред"[291]. Примерът на неврокопските учители е последван от учителите на Прилепска околия[292], Горна Джумая[293], Цариград[294] и Лозенград[295]. В началото на 1909 г. свои дружества основават учителите в Дойранско, Кукушко, Малешевско, Солун, Велес, Лерин, Воден, Дедеагач, Скеча (Ксанти), Струмица и др.[296]

НФП (бълг. секция) напълно подкрепя организирането на българските учители в османската държава. Нейният вестник „Народна воля" в няколко последователни броя запознава читателите и по-специално учителството в земите, останали вън от пределите на Отечеството, с развитието на учителското движение в България.

Основният въпрос, който стои пред българското учителство в османската държава по това време, е каква организация следва да бъде създадена – единна за градските и селските учители или отделно за началните и за класните учители, с професионална насоченост или да служи за учителска взаимопомощ. Всяко новоосновано околийско дружество е длъжно да вземе отношение по повдигнатия въпрос.

От движението за създаване на организация на българските

към вид събрания и сдружения. (*Вести*, № 75, 13 март 1909.) Според в. „Учителско съзнание" основаната в Охрид „учителска задруга" е нещо като взаимоспомагателно дружество и няма професионален характер. В този вестник в първи брой от 21 септември 1909 г. се съобщава, че се образува учителско сдружение в края на август 1908 г. в Битоля.

[289] В Турция българските начални училища били наричани основни.

[290] *Конституционна заря*, № 18, 28 окт. 1908.

[291] *Единство*, № 10, 1 ноем. 1908.

[292] *Конституционна заря*, № 22, 11 ноем. 1908.

[293] *Единство*, № 16, 26 ноем. 1908; *Конституционна заря*, № 28, 3 дек. 1908.

[294] *Конституционна заря*, № 24, 19 ноем. 1908.

[295] *Народна воля*, № 8, 7 март 1909; Вести, № 75, 13 март 1909.

[296] *Народна воля*, № 10, 21 март 1909; № 25, 6 юни 1909.

учители в Македония и Одринско не изостават и учителите от Мелнишка, Валовишка и Петричка околия. В този район на Македония учителите са школувани в организационен живот още в доконституционния период. Начало на дружествения живот в този край поставят учителите от Мелник. В този гред откликват най-напред на призива на неврокопските учители и образуват учителско дружество още в края на 1908 г. Авторитетът на мелнишкото дружество е достатъчно нараснал, щото в началото на 1909 г. се иска неговото мнение за бъдещата учителска организация в османската държава[297].

Във Валовишка околия първото учителско дружество е основано в с. Долни Порой. На 2.IV.1909 г. учителите от целия район се събират в селото на околийска сбирка, която продължава на 5 и 12 април с.г. Изказванията са за създаване на единна организация на началните и класните учители. В приетото решение целите на дружеството се определят по следния начин: „Подобряване на материалното положение на учителя и повдигането му в морално отношение; дружеството да се погрижи за правилния вървеж на учебното дело в околията, както и за моралния и икономическия развой на народа; да се сдобие учителят с независимост като гражданин и обществен деец съобразно интересите на страната; дружеството да се застъпва за неправилно уволнените учители." За постигане на горните цели на околийската сбирка в Долни Порой се предвиждат следните средства: „Околийското учителско дружество ще урежда практически, научни и педагогически конференции всеки месец и по две през коледната и великденската ваканция; ще устройва вечерни и неделни училища за моралния и икономическия развой на населението; ще урежда литературно-музикални забавления, като дава и театрални представления, чрез което ще се усили дружествената каса за материалното подпомагане на онеправданите учители и за поддръжка на дружествената библиотека; ще се правят апели както за материалното подобряване на учителя, така също и за реабилитирането на онеправданите, учителите ще правят екскурзии за раздвижване чрез общение на човешката мисъл."[298]

Както се вижда, долнопоройското учителско дружество много ясно формулира задачите на бъдещия съюз на учителите.

На 25.VI.1909 г. в навечерието на общия конгрес е организирано извънредно заседание на българското околийско учителско дружество „Св. Климент" в Солун. На него е приета резолюция „За урегулиране положението на учителите в страната". Тя е едно обобщение на всичко, предложено от първите учителски дружества[299].

---

[297] Народна воля, № 20, 2 май 1909.

[298] *Народна воля,* № 21, 9 май 1909 г. Едновременно се съобщава за образуването на поройското учителско дружество и на местната група на НФП (бълг. секция).

Мелнишкото дружество е едно измежду първите околийски дружества, което се обявява в пълна подкрепа на предконгресната резолюция на българското околийско учителско дружество в Солун, чиито искания по-нататък стават програмни искания на българското учителство в Македония и Одринско. На околийската сбирка дружеството на мелнишките учители обръща особено внимание на подобряването на материалното положение на селските учители, към които има много изисквания. Според членовете на мелнишкото дружество в ръцете на селските учители е началното училище, въз основа на което по-нататък,се гради образованието в държавата. Те са на мнение, че селските и градските учители с еднакво образование и еднакъв брой прослужени години трябва да получават еднаква заплата. Мелнишкото дружество решително се обявява срещу практиката, към която се придържа Екзархията, а и общините – учителите да се назначават само за една учебна година. Дружеството намира тази практика за вредна както за организацията на учителите, така и за тяхното усъвършенстване. Не бива учителят да не знае къде ще работи през следващата година. Учителите според мелнишкото дружество следва да се задържат по-продължително време на едно и също място, за да съсредоточат вниманието и силите си над учебната работа. Назначен за по-дълго време на едно място, учителят ще има възможност да изучи ученика и неговите родители и да се чувствува по-отговорен за обучението и възпитанието на децата[300].

На 8.VIII.1909 г. в салона на девическата гимназия в Солун е основан „Български учителски съюз в Отоманската държава" като единна организация на началните и класните учители. Изработен е и устав на съюза. Това е плод на едногодишните усилия на учителските дружества, възникнали след Юлските събития през 1908 г. във всички по-важни центрове на Македония и Одринско. За организация на учителството от двете области се изказа и Първият конгрес на НФП (бълг. секция)[301]. Като организация на учителите от една и съща националност Съюзът от Македония и Одринско си постави същите цели и задачи, както и Учителският съюз в България – да защитава професионалните интереси на учителството и да се грижи за прогресивното развитие на учебното дело[302]. За пръв път в своята многогодишна история българското учителство в османска Турция се сдобива с организация и заживява самостоятелен организационен живот[303]. Учителството от Мелнишкия край, както и от цяла Македония и Одринско възприема безрезервно „Българския учителски съюз в Отоманската държава" като своя организация.

---

[299] *Отечество*, № 40, 8 юли 1909.

[300] *Народна воля*, № 31, 10 юли 1909.

[301] *Народна воля*, № 1, 22 авг. 1909.

За известен период от време Петричка околия е изолирана от общото движение на българското учителство. Тук идеята за сдружение мъчно прониква между началните и класните учители. Причината е в това, че няма необходимата традиция отпреди младотурската революция. В тази околия учителско дружество се основава едва след учредяване на общия съюз в Солун, и то по инициатива на членове на учителски сдружения от други околии, получили назначение в Петричко. Дружеството е официално обявено на 23.XII.1909 г. на околийска учителска сбирка, организирана в помещението на забавачницата в Петрич. На сбирката присъстват 22 души. Нейното заседание ръководи главният учител Иван Липушлиев. За председател на дружеството е избран учителят Борис Икономов Гайгуров, а за членове на ръководството – Сотир Гребенаров – секретар, Мария Йовчева – касиер, Андон Пейков и Никола Трушков – съветници[304].

От 5 до 11 юли 1910 г. в Солун в пансиона на българската гимназия „Кирил и Методий" е проведен Вторият конгрес на „Българския учителски съюз в Отоманската държава". На него присъстват 23 делегати, представляващи 21 дружества (от всичко 24) и 734 членове от всичко 2234 учители в екзархийската област. На конгреса петричкото дружество в състав от 30 членове е представено от Сотир Гребенаров, а мелнишкото от Антон Константинов. Поройското дружество няма свой делегат.

Вторият конгрес бележи важен етап в развитието на организацията на българското учителство в Македония и Одринско. Той взема отношение по всички основни въпроси на учителското движение в османската държава. Приети са десет резолюции. В изменения устав целта на съюза е определен по следния начин: а) да се грижи за материалното обезпечение и духовното издигане на учителя; б) да се грижи за запазване на независимостта на учителя като гражданин и обществен деец; в) да съдействува за правилното и прогресивното развитие на учебното дело и да подпомага културното издигане на народа.

---

[302] *Работническа искра,* Битоля, № 17, 1 септ. 1909.

[303] *Учителско съзнание,* № 1, 21 септ. 1909.

[304] *Народна воля,* № 21, 9 ян. 1910.

По-нататък конгресът конкретизира задачите на Съюза така: с оглед повишаване на квалификацията на учителите да издава научни и педагогически книги и вестници; да устройва конгреси, педагогически конференции и курсове; да урежда съюзни и училищни фондове; да отправя апели и протести; да изказва мнения по учебното дело, закони, правилници, разпоредби; да основава библиотеки и читалища, да устройва вечеринки, представления, забавления и публични сказки. Членският внос се установява на 12% от годишната заплата на учителите. На конгреса е изменен и „Основният правилник за уредбата на българските училища в Турция". Взето е и решение да се настоява за повишаване на заплатите на редовните и волнонаемните учители. Денят на Климент Охридски – 25 ноември – се определя за съюзен празник, т.е. за празник на българското учителство в Турция[305].

Българският учителски съюз в османската държава продължава своя организационен живот до началото на Балканската война (1912). Законът за сдруженията, приет през 1910 г. от парламента, забранява националните партии, но не засяга организацията на българските учители. До 1912 г. продължава дружественият живот и на учителите от Мелнишка епархия[306].

Съгласно Устава учителските дружества свикват годишни събрания, на които правят отчет за работата си и избират ново ръководство. Този пункт от Устава е съобразен с практиката на Екзархията учителите ежегодно да се преназначават. Това се спазва и от настоятелствата на учителските дружества в Мелнишкия край до премахването на османското владичество през 1912 г.

След Втория конгрес учителското движение в Мелнишкия край се засилва. Тук се издигат редица учители с богат организационен опит и умение за ръководство. Между тях са Борис Гайгуров и Тодор Стоянов.

Борис Гайгуров е роден през 1872 г. в Баракли Джумая. Той е син на иконом Стоян Гайгуров – един от най-решителните борци срещу Патриаршията. Б. Гайгуров се учи в Мелник, а след това завършва Серското педагогическо училище (1900). Учител е в редица селища (Виногради, Св. Врач, Неврокоп), но особено значение има учителстването му в Мелник (1905 – 1907). Заради революционна дейност е арестуван и прекарва една година в солунския затвор. Като учител в Петрич (1911 – 1912) се включва дейно в живота на учителския съюз[307].

---

[305] *Вести*, № 78, 8 март 1910. След Втория конгрес Българският Учителски съюз в османската държава се преименува в „Съюз на отоманските български учители".

[306] *Вести*, № 78, 8 март 1910.

Тодор Стоянов е роден през 1888 г. в Скопие в семейство на бедни занаятчии. Началното и класното образование получава в родния си град. През 1908 г. завършва българската духовна семинария в Цариград с отличие и се отдава на учителската професия. Най-напред учителствува в Радовиш, а от началото на учебната 1909 – 1910 г. се премества във Валовища. През 1911 г. отива в Петрич, където работи 30 години и влага много сили за напредъка на учебното дело[308].

На 15.IX.1910 г. Петричкото околийско учителско дружество организира общо събрание. В съответствие с новите изисквания на Екзархията за учебната 1910 – 1911 г. е избрано и ново ръководство. За негов председател е преизбран Борис Гайгуров. За останали членове на ръководството са избрани Илия Антонов за секретар, Виктория Шумкова за касиер и Иван Теодоров и Андон Пейков за членове[309].

Годишното събрание на учителското дружество в Мелник се провежда на 26.II.1911 г. В ръководството на околийското дружество са включени нови членове, които са с по-малък опит, но се отличават с желанието си за работа. Това са Никола Иванов – председател, Велик Петков – секретар, Ангел Гоцев – касиер, Стоимен Трайков и Димитър Русев – съветници[310].

Най-голям организационен растеж след Втория конгрес бележи учителството от Валовишка околия. На 16.II.1911 г. околийското учителско дружество във Валовища устройва своето годишно събрание. На събранието са отчетени 32 членове. За председател е преизбран Тодор Стоянов. В ръководството влизат още Мария Накова – секретар, Тодор Димитров – касиер, Стоян Стоянов и Методи Ангелов – съветници. Дружеството приема името „Пробуда"[311].

В резултат от повишената активност на учителството на територията на Валовишка околия се създават три дружества в Долни Порой, Валовища и Горни Порой. От тях Горнопоройското е основано в началото на 1911 г. Негов председател е Петър Антонов, секретар – Петър Лазаров, касиер – Георги Иванов и съветници – Георги Димитров и Илия Димитров[312]. Малко по-късно, на 3.V.1911 г. за председател е избран Георги Димитров, а на негово място като съветник – Мане Костов[313]. Със започването на новата учебна година в ръководството настъпват промени: за председател е избран Никола Рамаданов, за секретар-касиер – Георги Иванов, а Георги Димитров и Мария Манчева за сътрудници[314].

---

[307] Борис Гайгуров умира през 1968 г. в Сандански.

[308] Тодор Стоянов умира през 1942 г. в Петрич.

[309] *Учителски глас*, № 7, 15 окт. 1910.

[310] *Учителски глас*, № 17, 18 март 1911.

[311] *Учителски глас*, № 18, 1 апр. 1911.

На Четвъртия конгрес на Съюза, състоял се в края на 1911 г. отново в Солун, са представени 43 дружества, между които са петричкото, горнопоройското, валовишкото и мелнишкото[315].

Годишните събрания на учителските дружества от Мелнишка, Валовишка и Петричка околия за учебната 1911–1912 г. преминават при голям подем. Българите в Македония са в трепетно очакване на свободата. В трите околии начело на дружествата застават едни от най-дейните и най-опитните членове. Валовишкото дружество се конструира както следва: Борис Гайгуров – председател, Катерина Христова – секретар, Тома Попдимитров – касиер и библиотекар, Ангел Ангелов и Илия Димитров – съветници[316].

В сравнение с другите югозападни райони в Мелнишкия край българското учителство е най-добре организирано. Основание за това дава Петият конгрес на учителския съюз, състоял се през лятото на 1912 г. На него са представени всичко 40 дружества с 1056 членове. От тях дружеството в Горна Джумая е отчетено с 18 членове, Валовища – с 26, Мелник – с 31, Неврокоп – с 31, Петрич – с 10 и Разлог – с 30 членове. Знае се, че през предишната година във валовишкото дружество членуват 32 учители. На конгреса учителските дружества в Горни и Долни Порой не са отчетени. Много дружества, в това число и валовишкото, не изпращат делегати по финансови причини[317].

Учителското дружество в Мелник има своя канцелария и елипсовиден печат с надпис „Околийско учителско дружество – Мелничко". В средата на печата са изобразени две стиснати ръце, символизиращи единството като необходимо условие за преуспяване в професията[318].

---

[312] Пак там, № 19, 19 апр. 1911.

[313] Пак там, № 23, 18 юни 1911.

[314] Пак там, № 5, 10 окт. 1911.

[315] Пак там, № 14 (датата не се чете), 1911.

[316] Пак там, № 12, 20 дек. 1911.

[317] Пак там, № 31, авг. 1912 (числото на месеца не се чете).

Грижи на дружеството за квалификацията на учителите. Дейността на „Българския учителски съюз в Османската държава" е разностранна. В Мелнишкия край тя е насочена „в повдигането на педагогическия труд на учителя". В условията на стария режим квалификацията на учителя в този район е немислима. Всяка групова сбирка на учителите, макар и с педагогическа цел, се смята от турските власти за „заговор срещу султана"[319].

На 3.и 4.I.1909 г. в Кочани е организирана първата педагогическа конференция. Вестник „Вести" излиза с уводна статия под надслов „Учителските конференции". В нея се изтъква: „Учителските конференции са най-добрият начин за усъвършенствуване на учителя. В тях пред събрани колеги с повече практика и по-завършено образование той вижда грешките в преподаването си и методите си, вижда по-практични системи, разменя мисли, попада под очарованието на колегиалността, ободрява се, духът му се оякчава от добрия пример, обладава го стремежът към нещо ново, отдава се на самоусъвършенствуване."[320] От този момент нататък педагогическата конференция става постоянно явление на учителския живот.

От 20 юли до 11 август 1910 г. се провежда обща екзархийска педагогическа конференция в Цариград. На нея се изказват по всички основни въпроси на училищното образование в Македония и Одринско: учебни програми, правилници, уредбата на българското училище, учебниците, подготовката на учителите за началните училища и т.н.[321] Общата екзархийска конференция е истинско събитие в живота на учителството, организирано в съюз.

На 25, 26 и 27 март 1911 г. е проведена педагогическа конференция на учителите от Валовишка околия. Тя е първата педагогическа конференция в Мелнишкия край. Неин организатор е местното дружество на учителския съюз. Учителката Олга Мацанова и училищният инспектор Анастас Неофитов изнасят открити уроци в две слети отделения. Димитър Божков, главен учител във Валовища, прочита реферат за наградите и наказанията като мерки, отнасящи се до дисциплината в училище. Завършил педагогическия отдел на Солунската българска гимназия през 1889 г., той натрупва богат учителски опит, който споделя пред конференцията. По изнесения реферат следват оживени разисквания.

---

[318] *Архив* на Дебренското основно училище за 1911 – 1912 г., док. № 11.

[319] *Единство*, № 8, 25 окт. 1908.

[320] *Вести*, № 70, 2 март 1909.

[321] *Вести*, № 111, 1 юни 1910.

На педагогическата конференция във Валовища не са забравени и задачите на учителската организация. След конференцията е устроено годишно отчетно-изборно събрание на Съюза. С доклад излиза учителката Мария Накова. Всички присъствуващи се изказват в полза на организацията на българските учители в Македония и Одринско. Но главният въпрос на това събрание е материалното положение на селския учител от Валовишка околия. Участниците в конференцията се изказват за повишаването на възнаграждението на учителите, включително и на българските учители с турска държавна издръжка. Накрая е избрано ново ръководство с председател учителя Тодор Стоянов. Останалите членове на настоятелството на учителското дружество във Валовища са: Мария Накова – секретар, Тодор Димитров – касиер, Стоян Стоянов и Андон Ангелов – съветници[322].

Първата педагогическа конференция на учителите от Мелнишка околия е на 24.IX.1911 г. в градското училище. Неин инициатор е секретарят на Мелнишката българска митрополия Атанас Маджаров, но в центъра на конференцията е учителската организация. Тя се спира на широк кръг въпроси – учебната програма за началните училища, воденето на училищната документация, избор на учебници за отделенията, годишното разпределение на учебния материал от учителя и пр.[323]

През лятото на 1911 г. Екзархията организира в пет града на Македония едномесечни летни педагогически курсове за запознаване на учителите с въпросите на самообразованието, с документацията и извънучилищната дейност. В тях участвува и валовишкият учител Тодор Стоянов[324].

Педагогическите конференции обаче не са единственият път за усъвършенствуване на българския учител в условията на конституционна Турция. Немалка е и ролята на печатните издания на периодичния печат, които добиват след 11.VII.1908 г. широко разпространение. Екзархийският вестник „Вести" е задължителен за всеки български учител, а в. „Учителски глас", започнал да излиза през 1910 г. в Солун, достига до всеки организиран учител[325]. Като отделят достатъчно място за статии с педагогическо съдържание и служат за свободна трибуна на мнения по педагогически и други образователни въпроси, „Вести" и „Учителски глас" се превръщат в истински съветници за българските учители в османската държава.

---

[322] *Вести*, № 83, 5 юни 1911; *Учителски глас*, № 19, 19 септ. 1911.

[323] *Архив* на Дебренското основно училище за 1911 – 1912 г., док. № 1; *Окръжно* на Мелнишката българска митрополия от 15 септ. 1911.

[324] *Вести*, № 125, 14 юли 1911.

[325] *„Учителски глас"* първоначално започва да излиза два пъти седмично като орган на „Съюза на османските български учители", а от 1912 г. – три пъти седмично.

Учители от Мелнишкия край с добра подготовка и практически опит също защитават определени педагогически схващания в периодичния печат. През 1910 г. Тодор Стоянов, учител във Валовища, чрез екзархийския в. „Вести" доказва необходимостта от ефективното използуване на т.нар. „технически предмети" в началните и класните училища за трудовото възпитание на учениците. „Жалко явление съставлява в училищния ни живот – пише той – разпространеното между голяма част от учителството ни предубеждение, че техническите предмети са само играчки и развлечения. На това предубеждение се дължи и неуспехът на тия предмети. Ръчната работа, която по действуващите програми стои като отделен предмет, развива ума, волята, възпитава и обществено чувство."[326]

Върху страниците на периодичния печат се появяват и материали за възпитанието. Най-напред биват подложени на разискванията въпросите за наградите и наказанията. Разговорът открива Георги Самарджиев на 30.I.1910 г. с реферат на тази тема пред солунското учителско дружество. След това рефератът е отпечатан във в. „Учителски глас"[327].

До 1908 г. между училището и семейството стои деспотичната султанска власт. Сега в периодичния печат се заговаря за участието на родителите във възпитанието на децата. В статията си „Примерът при възпитанието" Стоян Тодоров нарича семейството „първото училище, в което се полагат основите на възпитанието"[328]. В Мелнишкия край възникват и първите родителско-учителски дружби за съвместна работа.

---

[326] *Вести,* № 98, 12 май 1922. Ст. от Т. Стоянов „Образователното и възпитателното значение на ръчната работа".

[327] *Учителски глас,* № 2, 1 юли 1910.

[328] *Вести,* № 3, 7 септ. 1910. Във „Вести" и „Учителски глас" се появяват и други материали по възпитанието. Например: „Възпитание на характера" (*Вести,* № 109, 110, 112, 113, 114, 116, 117 и др. от 1910). „Мисли по възпитанието" и „Родителско-учителските дружби" (*Вести,* № 12, 27 септ. 1912), „Мерки за добрата дисциплина и възпитание в нашите училища" (*Вести,* № 4, 10. септ. 1912 и № 5, 14 окт. 1912); „Взаимните отношения между народното (основното) училище и семейството" (*Учителски глас,* № 14, 5 февр. 1911 и № 15, 11 февр. 1911).

След 1908 г. българският учител в Мелнишкия край престава да бъде работник само между четирите училищни стени. Учителите от Петрич застават начело на самодейния театър в града. Първото представление е на 8.II.1908 г. След установяването на конституционните свободи в Турция театралната група засилва своята дейност. Играят се пиесите „Ревизор" и „Женитба" от Гогол, „Иванко" от Васил Друмев, „Многострадалната Геновева" от Ил. Блъсков и други. По същото време в Петрич е създаден хор, духов и струнен оркестър. Основатели на мандолинния оркестър са учителите. Негов ръководител е Борис Гайгуров с помощник свещ. Иван Антонов. Репетициите се провеждат в една от класните стаи на трикласното училище в махалата „Варош". Първият концерт на мандолинния оркестър е на 1.V.1910 г. в местността „Кюпищата". След концерта учители, ученици и граждани изпяват под съпровод на оркестъра „Мила Родино". Втората по важност и значение изява на мандолинния оркестър начело с учителството в Петрич е на 11 май 1910 г. – празника на Кирил и Методий. От есента на 1911 г. ръководител на мандолинния оркестър в Петрич е Тодор Стоянов[329].

През 1909 г. учителките Елена Янева и Божия Ризова в Петрич основават женско дружество.

По инициатива на главния учител Димитър Чочев към централното училище в Петрич от началото на 1912 г. е открито и неделно училище за възрастни. В него веднага се записват 23 души. Преподават се турски и български език и пчеларство. Големи познания по пчеларство има главният учител. Той утвърждава този нов стопански клон в Петрич.

В с. Ощава, Мелнишко, по инициатива на учителя Пешо Бояджиев е образувано просветно дружество с повече от 100 членове. Дружеството снабдява своите членове с подходящи прочитни книги[330].

Класните училища в Мелнишка, Валовишка и Петричка околия за пръв път започват да устройват утра и увеселения за родителите. Целта с тяхното провеждане е не само чисто училищна – сближаване на семейството с училището, но те служат и за нравственото и народностното издигане на българското население в района. По решение на учителския съвет първото ученическо утро е организирано в Петрич още през ноември 1908 г. Главният учител Юрдан Апостолов излиза с беседа за възпитанието на децата от родителите. Второто утро се провежда в края на януари 1909 г. На 8.III.1909 г. се устройва голямо увеселение на родители и ученици във Валовища. На него има разкази, монолози, декламации, сценки и др. Присъстват не само родители от града, но и от селата, които остават да пренощуват във Валовища. Всички остават много доволни от учителйте и учениците.[331]

---

[329] *Тренев, Н.* Петдесет години мандолинен оркестър в Петрич. *Художествена самодейност,* кн. 3, 1975, с. 39; *Иванов, Т.* 50 години читалищен оркестър в Петрич. *Читалище,* кн. 9, 1975, с. 36; *Янков, П.* Радостните вълнения на Петрич. *Отечествен фронт,* № 11, 13 ян. 1974. Между отделните автори има известни различия около създаването на струнния оркестър.

[330] *Глас,* № 75, 17 май 1912.

Денят на Кирил и Методий започва да се празнува по един небивало тържествен начин от всички училища.

Движението на българското учителство в Турция в периода 1908–1912 г. представлява неразделна част от това на свободната част на Отечеството. То взема не само неговото име, но и организационните и тактически принципи, цели и задачи. Организацията на българското учителство в османската държава въпреки своя прогресивен характер не успява да се превърне в класова организация. Това се дължи на недостатъчното социално-икономическо развитие на Македония и Одринска Тракия в рамките на империята от края на XIX и началото на XX в. Работническата класа и работническото движение едва сега се зараждат в тези две области. Социалистическото движение в тях прави първите си стъпки след държавния преврат в Турция и се развива успоредно с учителското движение.

---

[331] *Вести*, № 30, 23 март, 1909.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Борбата за национална просвета и култура е закономерен резултат от обществено-икономическото, социалното и духовното развитие на българите от Мелнишкия край. В своята съвкупност от предпоставки, цели и задачи тя е неделима част от общобългарското национално Възраждане.

Просветното движение в този край като първооснова на възрожденските процеси извървява един сложен, продължителен и в много отношения противоречив път на развитие. Както във всички български земи и тук са характерни двете форми на изява — частни и обществени училища.

Особено интересни за изследователите са килийните училища от обществен тип в Мелнишкия край. Организирани, ръководене и издържани от местните общини, те са един по-висок етап в развитието на килийното образование. Всъщност те са междинни звена между старата килийна система на образование и новобългарското училище. Обществената килия заема широко място в този район не само поради тежките икономически, политически и културни условия на живот, но и поради запазените традиции. За нуждите на обществените килийни училища се строят и специални училищни помещения. Под въздействието на идеите на новобългарската просвета в някои от тях започват да се преподават и светски знания. Така килийното образование с обществен характер подготвя условията за прехода към новобългарското училище.

Въз основа на ранното зараждане и развитие на новите буржоазнокапиталистически отношения и запазените голям брой традиции от духовното минало, както е известно, в началото на Възраждането в рамките на югозападните български краища Мелнишкият край се изправя пред прага на голям образователен и културен подем. Но уви! Непредвидени причини отнемат първенството на този край и му отреждат място в по-късния, но изключително динамичен и плодотворен период на просветното движение. Осъществяването на просветните идеи на Възраждането, практическото приложение на новата методическа система — взаимодействената, и формирането на структурата на училищното образование в Мелнишкия край се извършват при изключително сложна социално-икономическа и обществено-политическа обстановка. Макар и станали неотложна обществена потребност, те не могат да се реализират без необходимата културна еманципация и без националното самоопределение на българите от района. За откриването на училища от нов тип са нужни не само силно национално съзнание, силни позиции в стопанския живот, но и съответна организация на българското възрожденско общество. Като приобщават населението към общобългарското движение за църковна независимост и национална просвета, местните общини от Мелнишкия край си осигуряват солидарността и подкрепата на съседните райони, на църковните и просветните дейци от Цариград.

Истинският възход обаче на новобългарската просвета в Мелнишкия край се осъществява след султанския ферман през 1870 г. за създаването на Българска екзархия. Като отстраняват гърцизма от пътя на самоопределението с помощта на Екзархията, българите от този район завоюват големи успехи в образователното дело. Макар че културното възраждане на населението от Мелнишкия край се заражда и развива значително по-късно в сравнение с някои други български краища, още до 1878 г. то достига върховете на новобългарската просвета. С активното съдействие на новата организация на националната революция в земите, останали вън от пределите на свободната част на Отечеството – ВМОРО, в навечерието на Балканската война Мелнишкият край с трите негови околии излиза напред сред останалите поробени части на Отечеството.

Във всички български земи Възраждането има еднакви цели и задачи, общи предпоставки и движещи сили, но не навсякъде то има еднаква участ и съдба. Най-дълга и най-драматична е възрожденската епоха в Югозападна България и Източна Тракия. Възраждането на Мелнишкия край се дели на редица периоди и подпериоди, но в неговото развитие се очертават два главни етапа. Първият период започва от края на XVIII и началото на XIX в. и завършва с освобождението на България (1878). Това е период на генезис на новобългарското образование в Мелнишкия край. В него съзряват културните и социалните предпоставки за новия тип училище с по-рационални знания и мироглед. Контактът с гръцката култура и фолклор е прекъснат. Обществените сили, способни да подемат културните стремежи на населението, са окончателно оформени и прегрупирани. Създадени са пробивните сили на Възраждането – общините. И в регионален мащаб е решена алтернативата с гърцизма в полза на българщината. Първите стъпки са в селищата с най-голям икономически растеж, но и с трайни писмени, езикови и народностни традиции. Но истинският градеж на новобългарската просвета в Мелнишкия край се осъществява след излизането на султанския ферман за създаване на Българската екзархия.

Вторият период започва с Освобождението и завършва с Балканската война. Той бележи края на османското владичество в този район, откъснат от свободното Отечество. Наред с революционното движение, с борбата за национално съзнание Мелнишкият край се укрепва и закалява и чрез просветния напредък. Учебното дело в него се развива с по-засилени темпове и бележи по-висок напредък през втория период от Възраждането в сравнение с предходната епоха. Появата на класното училище, въвеждането на девическо образование и обществено предучилищно възпитание са израз не само на по-големите стопански възможности на българското население, но и на нарасналото му национално и обществено съзнание и проява на общочовешките му стремежи. В дейността на учителите от този район, възпитаници на Солунската българска гимназия и на Серското класно и педагогическо училище, най-ярко се проявяват основните педагогически възгледи на българската възрожденска интелигенция. В края на периода може да се каже, че под ръководството на ВМОРО и с помощта на Екзархията в Цариград културната програма на Възраждането в основни линии е постигната. Преди да се включи в пределите на свободното Отечество, Мелнишкият край има своя изградена образователна структура със съответен педагогически кадър. През това време с още по-голяма сила училището се прояви като изпитан инструмент в борбата срещу денационализаторската политика на гръцката буржоазия посредством Цариградската патриаршия.

В изграждането на новобългарската просвета в Мелнишкия край с най-голяма всеотдайност участвуват Иван Гологанов, Михаил Попфилипов, Спас Харизанов, Петър Сарафов, Иван Козарев, Стефан Карчев, Ангел Войнов, Спас Поппрокопов, Кочо Мавродиев, Параскева Филипова, Стоян Божов, Иван Бележков, Илия Даскалов, Георги Константинов, Димитър Гощанов, Елена Янева, Тодор Стоянов, Борис Гайгуров, Георги Казепов; Илия Балтов, Тодор Попантов и др.

Борбата за национална просвета в Мелнишкия край има неоценим принос не само за формирането на българскака култура, но и за консолидирането и утвърждаването на българската нация.

В заключение ще отбележим, че въпреки цялата сложност и специфични особености в културното възраждане на земите около Мелник и тук се зараждат и се развиват явления и процеси, аналогични с тези в останалите български краища.

РЕЗЮМЕ

Мелнишский район расположен на Юго-Западе Болгарии. В рассматриваемом периоде он состоит из трех околий – Мелнишской, Валовишской и Петричской, которые тесно связаны между собой в географическом, хозяйственном и культурном отношении.

Борьба за национальное просвещение и культуру – важный и неотъемлемый компонент болгарского Возрождения. Эта борьба является результатом зарождения и развития новых буржуазно-капиталистических отношений в конце XVIII и в начале XIX веков и формирования болгарской возрожденской нации. В ней участвуют все болгарские части – Мизия, Фракия, Добруджа и Македония. Во всех болгарских частях эта борьба имеет одну общую цель и программу.

Борба за национальное просвещение в Мелнишском районе прошла длинный и сложный исторический путь – от середины прошлого века до освобождения Юго-Западной Болгарии, включительно и Мелнишского ройона, от османского владычества в 1812–1913 гг. Для этого периода самое характерное – процессы, связанные с зарождением и развитием новоболгарского просвещения в 60-ые и 70-ые годы прошлого века, а также и ее восходящее развитие во время революционного периода (1893–1908 гг.) и конституционного управления в Турции (1908–1912 гг.).

В книге прослеживаются все основные этапы развития национального просвещения в Мелнишском районе, районе, подвергнутом греческой ассимиляторской политике, проводимой церквами и греческими школами.

Город, находящийся на Юго-Западе Болгарии превращается в колыбель болгарского национального Возрождения. Население Мелнишской, Валовишской и Петричской околий проявляет большое стремление к светскому образованию, основанному на разговорном болгарском языке и преодолении келейной методы.

В главе первой прослеживается сложная и динамическая картина социальной и экономической духовной жизни в конце XVIII и в начале XIX веков в Мелнишском районе. Раскрыты города как благоприятное географическое расположение, так и быстрые темпы развития хозяйства, роль Рильского монастыря, в котором сохраняются языковые, литературные и народностные традиции, вместе с положительной ролью греческой культуры, раскрываются возможности в рамках Юго-Западной Болгарии раннего зарождения и развития процессов Возрождения в Мелнишском районе. Но провращение Восточной Македонии в центр феодальных междоусобиц, вместе с наступившими изменениями в аграрном устройстве в Турции, с возникшими этническими противоречиями в городах трех околий, как и усиливающийся натиск греческой духовной власти и сторонников греческой „мегали-идеи" становятся причиной, чтобы культурное возрождение Мелнишского района развилось значительно позднее по сравнению с некоторыми другими болгарскими районами.

Глава вторая посвящена всецело генезису, развитию и восхождению национального просвещения в Мелнишском районе до 1878 года. В ней разкрыто, что движение за новоболгарское просвещение в этом районе развивается в исключительно сложной общественной, экономической и культурно-политической обстановке. Как и везде на болгарской земле это движение имеет в качестве материальной основы развитие новых буржуазно-капиталистических отношений и формирование буржуазного класса. Как состоятельный класс, только буржуазия могла возглавить борьбу за новое светское образование и в этом районе и подкрепить его материально. Как показывает богатый документальный материал, середина XIX века является границей сотрудничества между греческой и болгарской буржуазиями в области торговли и общественной жизни трех околий.

Неоценимым фактором с огромным значением для движения за национальное просвещение является Болгарская экзархия. Важные органы культурного возрождения в восточных пределах Македонии, в этом числе и в Мелнишском районе – объединения „Мелничко-Неврокопско-Серско-Драмска эпархия" с 1872 г. и Серско-Мелничко-Драмско-Неврокопское учительское общество „Просвещение", основанное в 1873 г. со своими уставом и руководством. Под руководством местных общин до 1878 г. создается ряд школьных центров: Мелник, Петрич, Крушово, Влахи, Кресна, Дебрене, Св. Врач, Елешница, Игуменец, Лехово, Горна Рибница, Долни порой и другие.

Все содержание третьей главы посвящено всецело развитию процессов культурного возрождения в Мелнишском районе с 1878 до 1912 г. В этом периоде является новый, дополнительный фактор – Внутренняя Македоно-Одринская революционная организация (ВМОРО). Созданная как продолжение БРЦК, она ставит перед собой цель – дальнейшее развитие национального образования в Турции. В формулировании школьной политики ВМОРО неоценима роль выдающегося революционера, демократа и патриота Яне Сандански-Старика. „Санданизм" в учебном деле дает о себе знать во время конституционного управления в Турции (1908 – 1912 гг.). В программе, созданной левыми в освободительном движении в Македонии и Одринском под руководством Санданского в 1909 году в Салониках – Народной федеративной партии отстаиваются убеждения, направленные к дальнейшему культурному и национальному развитию национальностей в Турции. Мелнишская и Валовишская околии, которые входили в организационную территорию „Серчани", в этом периоде отмечают большой успех в развитии образования.

В структурно-образовательном аспекте дело просвещения в Мелнике и в Мелнишском районе в XIX в. и в первом десятилетии XX в. достигло до уровня „классное училище". После 1878 г. задачу создания учительских кадров и местной патриотической интеллигенции в Мелнишском районе осуществляют болгарские средние учебные заведения в Македонии и в Одринской Фракии, а также и учебные заведения в свободной Болгарии.

Большая общественная роль новоболгарского просвещения в Мелнишском районе выражается в том, что вместе с сугубо образовательными задачами, это движение решает глубоко национально-политические задачи, связанные с укреплением и консолидацией болгарской нации.

Конец книги определяется фактом, что в результате Балканской войны 1912 – 1913 гг. Мелнишский район освободился от османского владычества и включился в пределы матери-родины Болгарии.

RESUME

La région de Melnik est située dans le sud-ouest de la Bulgarie. Pendant la période étudiée dans cet ouvrage, la région de Melnik englobait trois districts – le district de Melnik, de Valovichté et de Petritch, étroitement liés au point de vue géographique, économique et culturel.

La lutte pour le mouvement culturel et éducatif est une composante très importante de la Renaissance. Cette lutte est due à la naissance et au développement des nouveaux rapports capitalistes à la fin du XVIIIe et au debut du XIX siècle et à la formation de l'ethnie bulgare à l'epoque de la Renaissance. La Mésie, la Thrace, la Dobroudja et la Macédoine, qui font partie des territoires bulgares, prennent une part active dans cette lutte qui n'a qu'un seul but et programme.

Le mouvement culturel et éducatif national dans la region de Melnik connaît une longue et complexe période historique allant du milieu du siècle passé à la libération de la Bulgarie de la domination ottomane en 1912–1913. Pendant ce temps-la, les processus les plus caractéristiques étaient ceux, liés à la naissance et au développement du mouvement culturel et éducatif dans les années 60 et 70 du siècle dernier, ainsi que son essor pendant la période révolutionnaire (1893–1908) et le gouvernement constitutionnel en Turquie (1908–1912).

Toutes les étapes fondamentales du développement de la région de Melnik y sont analysées, région fortement menacée par la politique d'assimilation grecque mise en pratique par l'Eglise et les écoles grecques. Habitant la Bulgarie dans le sud-ouest – le berceau de Renaissance nationale bulgare – la population des districts de Melnik, de Valovichté et de Petritch aspire à une éducation laïque, basée sur la langue parlée remplaçant la méthode dite „l'école monastique".

Le premier chapitre nous présente le tableau complexe et dynamique de la vie sociale, économique et spirituelle à la fin du XVIIIe et au debut du XIXe siècle, le développement de l'économie, la proximité du Monastère de Rila et les traditions littéraires, linguistiques et nationales bien conservées, ainsi que le rôle positif de la culture grecque qui permettent aux processus de la Renaissance de naître et de se développer très tôt dans cette région. Mais la Macédoine orientale étant dévenue un centre de guerres intestines, les changements survenus dans la structure agraire en Turquie, les contradictions ethniques entre les villes des trois districts, ainsi que la pression renforcée du clergé grec et des organismes de la mégalomanie grecque retardent la Renaissance de cette région par rapports aux autres.

Le deuxième chapitre est consacré entièrement à la genèse, au développement et à l'essor de l'éducation nationale avant 1878. Le mouvement de l'éducation bulgare y est montrée dans cette région se développant dans une conjoncture sociale, économique, culturelle et politique très compliquée. Partout dans les terres bulgares ce mouvement a pour base materielle l'évolution des nouveaux rapports capitalistes et la formation de la classe bourgeoise qui se met à la tête de la lutte pour une nouvelle éducation laïque et lui accorde une aide matérielle. D'abondants documents indiquent que la moitié du XIXe siècle met fin à la collaboration entre la bourgeoisie bulgare et grecque sur le plan économique et social des trois districts.

L'Exarchat bulgare devient un facteur d'une grande portée historique pour le mouvement de l'éducation nationale. C'est l'Eparchie unifiée des régions de Melnik, de Nevrokop, de Sérès, de Drama depuis 1872 et l'Union des Instituteurs „Prosvechténié" des mêmes régions, fondée en 1873, ayant son statut et sa direction qui constituent les plus importants instruments de la Renaissance culturelle. Sous la direction des communautés locales, depuis 1878 sont créés des centres scolaires à Melnik, Petritch, Krouchovo, Vlakhi, Kresna, Débréné, Svéti Vratch, Elechnitsa, Igouménets, Lékhovo, Gorna Ribnitsa, Dolni poroï, etc.

Le troisième chapitre est consacré au développement de la Renaissance culturelle de 1878 à 1912. Pendant cette période apparaît un nouveau facteur: l'Organisation révolutionnaire interne macédonienne et d'Andrinople (ORIMA). Créée après le Comité central révolutionnaire bulgare, cette organisation a pour but le développement de l'éducation nationale en Turquie. Dans la formulation de sa politique sur le plan scolaire de l'ORIMA le rôle de Yané Sandanski, éminent révolutionnaire et democrate, est très important. L'œuvre scolaire de Sandanski apparaît de mieux sous le gouvernement constitutionnel en Turquie (1908 – 1912). Dans le programme de l'aile gauche du mouvement de libération des régions de la Macédoine et d'Andrinople, sous la direction de Yané Sandanski en 1909 à Salonique, le Parti fédératif populaire (section bulgare) sont formulées des points de vues sur le développement culturel et national des nationalités en Turquie. Les districts de Melnik et de Valovichté, qui font partie du territoire d'organisation de „Sertchani", connaissent un grand progrès dans le développement de l'éducation.

Dans son aspect sur le plan de l'éducation et de la structure, l'œuvre scolaire dans la région de Melnik pendant le XIXe et la première décennie du XIXe siècle mène à l'école primaire par classes. A partir de 1878 la formation des instituteurs et de l'intelligentsia patriotique locale dans cette région se fait par les écoles d'enseignement secondaire bulgare en Macédoine et dans la Thrace d'Andrinople, ainsi que par les établissements scolaires de la Bulgarie déjà libérée.

L'importance du rôle social de l'éducation bulgare réside non seulement dans la solution des problèmes d'éducation,mais en même temps dans celle des problèmes nationaux, révolutionnaires et politiques liés à l'affirmation et à la consolidation de la nation bulgare pendant la Renaissance.

En conclusion, après la guerre balkanique de 1912–1913,la région de Melnik est libérée de la domination ottomane et annexée à la Bulgarie – la Mère Patrie.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 3

Глава първа

УЧИЛИЩА И УЧЕБНА ДЕЙНОСТ В МЕЛНИШКИЯ КРАЙ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX в. 10

1. Обща характеристика на района 10
   Административно устройство 10
   Народностен състав 11
   Стопански живот 14
2. Елинското училище в Мелник 18
   Учението на Неофит Рилски 20
   Емануил Васкидович 22
3. Килийно образование 25
   Рилските метоси 25
   Частни килийни училища 27
   Обществени килийни училища 31

Глава втора

БОРБА ЗА НОВОБЪЛГАРСКА ПРОСВЕТА В МЕЛНИШКИЯ КРАЙ . . 38

1. Предпоставки за възникване на движението за новобългарска просвета 38
   Формиране на нови обществени сили 38
   Борба с гръцкия владика в Мелник 40
   Начало на движението 52
2. Създаване и развитие на взаимните училища 55
   Взаимното училище в с. Влахи 55
   Българското училище в Мелник 59
   Българското училище в Петрич 62
   Помощ на учителското дружество „Просвещение" 65
   Организация на учебната дейност в с. Кресна 71
   Малка статистика 79
3. Училищни сгради до Освобождението 80
   С помощи на други райони 84

Глава трета

РАЗВИТИЕ НА ПРОСВЕТНОТО ДЕЛО СЛЕД БЕРЛИНСКИЯ ДОГОВОР ДО БАЛКАНСКАТА ВОЙНА 88

1. Нова училищна дейност в Мелнишкия край 88
   Образованието след 1878 г. 88
   Учителската дейност на Спас Поппрокопов 92
   „Смесените" училища 99
2. Поява на нов вид училищно образование 105
   Въвеждане на първи клас в Мелник 105
   Класното училище в Петрич 107
   Училищно образование на девойки 109

Предучилищно възпитание 112
3. Разширяване и усъвършенствуване на образователната система . . 116
Откриване на нови училища 116
Училищни настоятелства 122
Първите възпитаници на Солун и Сяр 125
Читалище в Мелник 135
4. Просветното дело през революционния период 137
ВМОРО и учебното дело в Мелнишкия край 137
Грижи на революционната организация за разпространение на книги 142
Учебното дело в Петричко 145
5. Образованието по време на конституционното управление в Турция 147
Подем на учебното дело 147
Строеж на училища 155
Превратът и българската книга 160
Образованието в Петричка околия след 1908 г. 162
6. Учителското движение (1908 – 1912) 165
Начало на дружествен живот 165
Грижи на дружеството за квалификацията на учителите 173
Заключение 178
Резюме на руски език 181
Резюме на френски език 184
Показалец на личните имена 187
Показалец на географските имена 198

Христо Павлов Тасев

БОРБА ЗА НАЦИОНАЛНА ПРОСВЕТА В МЕЛНИШКИЯ КРАЙ

Рецензенти: ст.н.с. *Георги Нешев*, ст.н.с. *Методи Петров*, н.с. *Ангел Димитров*. Редактор *Георги Нешев*. Редактор на издателството *Виолета Станчева*. Художник на корицата *Красимира Коцева*. Художник-редактор *Петър Терзиев*. Технически редактор *Желязка Илиева*. Коректор *Дима Атанасова*.

Код: 01/9531423331/0624 – 15 – 87

Българска. Издание I. Дадена за набор на 6.II.1987 г. Подписана за печат на 12.IX.1987 г. Излязла от печат на 30.IX.1987 г. Формат 84x108/32. Печ. коли 13 + 1,50 приложения. Изд. коли 10,92. УИК 14,39. Тираж 2300 + 112. Поръчка № 2515. Цена 4,38 лв.

Държавно издателство *„Народна просвета"* – София
Набор IBM
Държавна печатница *„Атанас Стратиев"* – Хасково

Автора Христо Павлов Тасев е роден в село Влахи, Кресненско, Пиринска Македония.

Цена 4,38 лв.